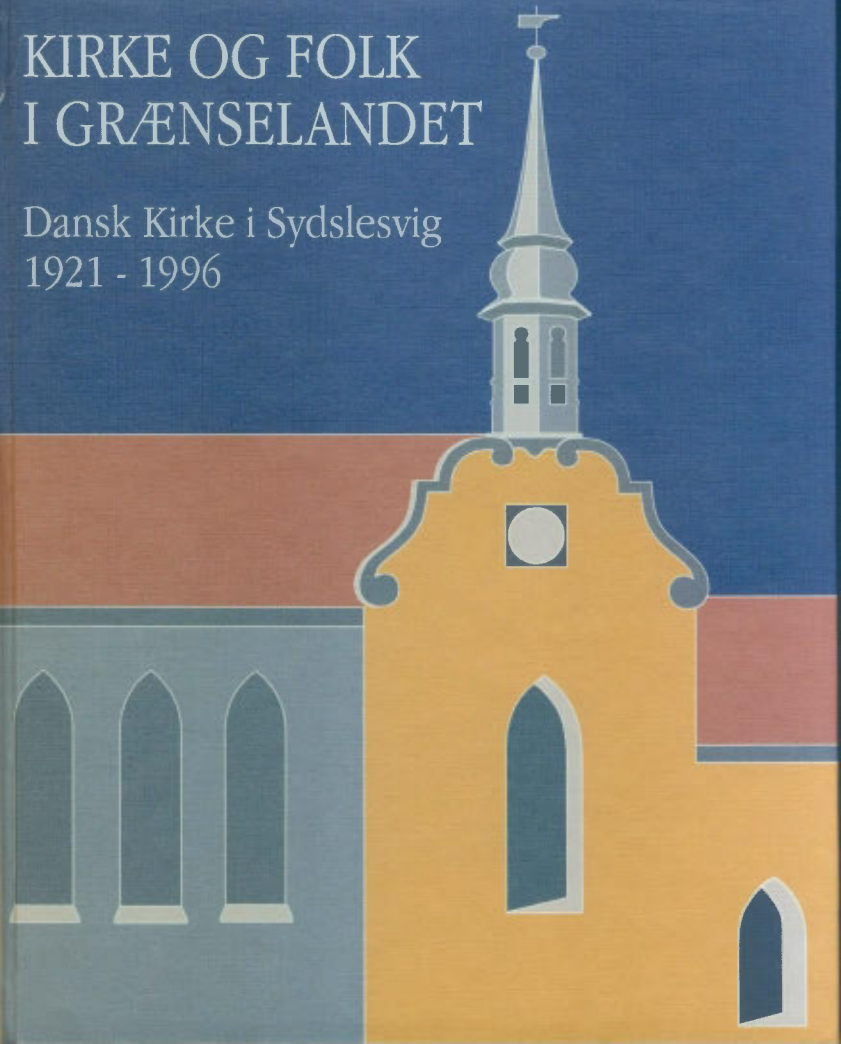

KIRKE OG FOLK I GRÆNSELANDET

Dansk Kirke i Sydslesvig
1921 - 1996

Kirke og folk i grænselandet

I MINDET OM MIN KÆRE FAR

Omslagsbillederne

er udformet på grundlag af en serie mærkater udsendt af DKU i anledning af 70-årsdagen i 1989. På forsiden Helligåndskirken i Flensborg, på bagsiden Erik Heide's altertavle i Ansgarkirken, Slesvig. Tegning Hclge Krempin.

Lars N. Henningsen
X

Kirke og folk i Grænselandet

Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-1996

Udgivet af
Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig

Flensborg 1996

*Bogen udgives med støtte fra
N. F. S. Grundtvigs Fond
Kirkeligt Samfund
Sydbank Sønderjyllands Fond
Christen Larsen og hustrus mindelegat til fremme af danskheden i Sydslesvig
Johanne og Ejnar Flach-Bundegaards Fond
Union Bank, Flensborg
Kirsten Langkildes legat
Haderslev Østeramts Grænseforening
Christmas Møllers Mindefond*

Lars N. Henningsen:
Kirke og Folk i Grænselandet
Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-1996

Udgivet af Studieafdelingen
ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig 1996

Sats og tryk: P.J.Schmidt A/S, Vojens
Bogbind: J.P.Møller Bogbinderi, Haderslev

© Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig, Flensborg 1996

I kommission hos Padborg Boghandel
DK 6330 Padborg
ISBN 87-89178-24-6

Indhold

Indledning	9
Giv Kejseren, hvad Kejserens er, og Gud, hvad Guds er	9
Menigheden grundlægges	12
Dansk kirkeliv før 1920	12
Kontakt til Dansk Kirke i Udlandet	15
De danske kirkeønsker formuleres	17
Det tyske gensidighedsprincip	20
På vej mod frimenigheden	22
Den danske Menighed i Flensborg	25
Den tyske modpart	26
Opbygningens år	31
Pastor C. W. Noack	31
Noacks ankomst	33
Menighedens vedtægter	35
Arbejdet begynder i Flensborg	36
Andenpræsten Anker Moos	38
Uden for Flensborg	39
Slesvig	41
Valsbøl-kredsen	42
H. F. Petersen andenpræst 1925	45
Dagligdagen	47
Den tyske front	49
Slesvig-provstens modstød 1923	49
Landskirkeboykot 1924	51
Tysk overvågning	52
Ansgar-1100-års festen 1926	57
Kampen om Helligåndskirken	60
Den stængte kirke	60
Skal der bygges ny kirke?	62
Statsligt pres for en kirkeaftale	66
På vej tilbage i landskirken?	68
Fortsat afvisning	69

Tyske nordslesvigere i mæglerrolle	70
Tøbrud: Lejekontrakt om Helligåndskirken	73
Indvendig restaurering	76
Udvendig restaurering	80
Dansk-tyske kirkeforhandlinger 1926-33	83
Adelby-ansøgningen	87
Ligestilling af H. F. Petersen	89
Kampen om Adelby kirke	91
Arbejdsmarken udvides	96
H. F. Petersen og landdistrikterne	96
På rejse med landpræsten	98
Nye prædikesteder	101
Dansk forkyndelse på tysk?	104
Ligestillingens kvaler	106
Noacks afgang	109
Medlemmer og økonomi	109
Menighedens andre opgaver	113
KFUK 1920-28	113
KFUM og spejderne	114
Sekretær Jes M. Kylling	115
Kristeligt Ungdomsarbejde syd for Grænsen	116
DKU overtager KFUM og K	118
Menighedsplejen	119
Under krigens tryk	125
De første krigsår	125
Waage Beck må forlade Sydslesvig	129
Tysklandsarbejderne	131
Mod krigens slutning	132
1945-46: Rammerne sprænges	134
En kirkelig vækkelse?	134
Slesvig får egen præst	138
Kraftcentret omkring Sønder Brarup	140
Martin Nørgaard i vest og nord	142
DKU bevilger flere præster	143

Begejstringens pionerår	149
En uopdyrket arbejdsmark	149
Sønder Brarup-området	150
Kappel-Gelting	155
Rendsborg-Ekernførde	156
Vestslesvig	159
Valsbøl	162
Sognekirker – kroer eller barakker	164
Præstemotiver	166
Præstekår	168
Kirkeskikke	172
Materiel hjælp – Speckdänen?	176
Spirende dansk kirkeorganisation	179
Sydslesvigs Kirkedag 1947	179
Menigheder og medlemmer	181
Forholdet til Landskirken 1945-55	183
Landskirken vågner	183
Landskirkepræster med dansk sindelag	184
Forskellige kirkesyn	187
Kirke og folk	192
Adgang til landskirkens bygninger	194
Ligestilling af de danske præster	198
Biskop Wester	201
Gidsel for hjemmetyskerne i Nordslesvig?	202
Forhandlinger om indordning 1947-50	205
Efter Kiel-erklæringen	207
På vej mod adskillelse 1950-55	209
Sprogloven 1955	211
1949-59: Hverdagen melder sig	214
Begejstringen slut	214
Dagligdagen	217
H. F. Petersens afskedigelse	217
Fortsat udbygning 1950-56	221
Økonomi	223
Kirkesale og menighedshuse	225
»Den danske Kirke i Sydslesvig e.V.« 1959	231

Normaliseringens år 1959-69	234
De svage menigheder	234
På finansloven	236
Byggeri – præstegårde og kirker	238
Afspænding fra neden	240
Nye toner blandt kirkemænd	243
Kirkeledere på talefod	246
Præstesamtaler	248
Kirkeloven forberedes 1967-68	250
Samarbejdsloven 1968	252
Dansk debat	255
Sidegevinst til Nordschleswigsche Gemeinde	257
Den synlige kirke 1969-96	259
Opdragelse til selvansvar	259
Medlemshvervning og medlemsbidrag	261
Tendenser i kirkelivet	265
Landskirke og Dansk Kirke	268
Kirkebyggeri	271
Epilog –	
Helligåndskirken – tema med variationer	275
Noter og henvisninger	279
Forkortelser	290
Kilder og litteratur	290
Billedkilder	294
Zusammenfassung	295
Personregister	306
Studieafdelingens udgivelser	309

Indledning

Giv Kejseren, hvad Kejsers er, og Gud, hvad Guds er

Den 2. januar 1921 blev en mærkedag for dansk kirkeligt arbejde i Sydslesvig. Nogle måneder forinden havde selskabet »Dansk Kirke i Udlandet« købt en stor ejendom i Toosbüystraße (nr. 7). Huset bar navnet »Kaiserhof«. Her havde der været hotel og restaurant. I tiden op til folkeafstemningerne forud for Slesvigs deling havde det danske valgkontor, »Tillidsrådets valgkontor«, til huse her. Der blev bl.a. udarbejdet kartoteker over Vælgerforeningens medlemmer til brug ved afstemningen. Der var også soldaterhjem for de franske og engelske soldater, som sikrede ro og orden i månederne omkring afstemningen.

Da Dansk Kirke i Udlandet købte ejendommen, blev stedet ombygget og navngivet »Ansgar«. Den 2. januar 1921 indviede man så den nye menighedssal. Der var fyldt til trængsel, da næstformanden for Dansk Kirke i Udlandet, pastor A. Fibiger fra Eliaskirken i København, holdt indvielsestalen.

Hans ord er nok værd at lytte til. De var henvendt ikke mindst til den tyske omverden. I forsigtige men dog tydelige vendinger gav han udtryk for nogle grundvilkår for det kirkearbejde, som nu blev indledt fra dansk side. På Dansk Kirke i Udlandets vegne sagde Fibiger bl.a.: »Det første ord i vor forenings navn er *Dansk*. Vi er danske, og vi vil blive ved at være danske. Og det kan vel hverken forarge nogen eller blive misforstået af nogen, når jeg siger, at jeg ville ønske af hele mit hjerte, at det havde været en indvielse i en helt dansk by i et helt dansk land, vi i dag var samlede til. Det må enhver kunne forstå, som selv elsker sit fædreland, dets minder og dets historie ...

Men dette arbejde hedder jo tillige »Dansk Kirke i *Udlandet*«. Og i disse to sidste ord ligger jo fra vor side, også overfor det arbejde, som i dag bliver indviet netop her, på dette sted, en loyal tilkendegivelse af, at vi ved, hvor vi er. Vi ved, at vi er jo – og man vil forstå og tilgive os, at vi med et suk siger: desværre – »i Udlandet«, og jeg kan forsikre alle, at det er vort selskabs ubrødelige og urokkelige vilje stadig loyalt at holde os og vore arbejdere hernede dette klart for øje, så der forhåbentlig aldrig med rette fra den lovlige øvrigheds side skal kunne rettes nogen bebrejdelse eller anklage mod os og vore arbejdere for national propaganda eller obskurt muldvarpearbejde.

Pastor A. Fibiger fra Eliaskirken i København var formand for Dansk Kirke i Udlandets forretningsudvalg 1919-28. Han knyttede i juni 1919 kontakten mellem selskabet og de danske i Flensborg og deltog i talrige kirkelige møder i Flensborg. Foto 1928.

I den tidligere restaurant Kaiserhof, Toosbøygade nr. 7, havde YMCA (Young Men's Christian Association) forsamlingslokaler i afstemningstiden. Huset blev købt af den danske Sudanmission og var i 1920 hjemsted for danske kristelige moder og spejderarbejde.

Overhovedet tror jeg, jeg må have lov til at sige, at hovedvægten hverken skal lægges på »Dansk« eller på »Udlandet«, men på »Kirke«. Thi det er dog den, vi er her for, og den, vi vil tjene, og som også til syvende og sidst giver os berettigelsen til at nævne Jesu dyrebare navn over dette sted og over den gerning, der skal øves her ud fra.

Vi vil ganske vist øve vor gerning på dansk, i dansk ånd og i det danske sprogs klædebon; men vi vil øve den først og fremmest i Jesu

navn, i hans navn altså, der engang sagde: »Giv Kejseren, hvad Kejsere-rens er, og Gud, hvad Guds er«. ¹

Pastor Fibiger rørte her ved spørgsmålet om den danske kirkes plads i spændingsfeltet mellem det kirkelige og det nationale. Netop her lå der gemt kim til utallige vanskeligheder. Som en rød tråd kom de til at præge den danske Sydslesvig-kirkes historie helt frem til vore dage. Det viste sig snart, at det ikke var helt let at etablere sig og leve som dansk menighed syd for grænsen. Balancepunktet lå ikke fast – det blev til enhver tid fortolket alt efter de ydre forhold.

I de første to årtier var der ingen tvivl for ledelsen i DKU og for næsten alle de præster, som kom til at virke syd for grænsen. Løsenet var givet: »Vi vil have mennesker frelste, det er det vi vil«. ² Det blev i tydelige vendinger indskærpet medarbejderne, at de skulle afholde sig fra alt, som kunne vække nationalt anstød.

Alligevel overbeviste det ikke den tyske omverden. Dér opfattede man de danske initiativer på en anden måde: Det danske kirkearbejde var set fra landskirkens og tyske politikeres side en politisk provokation.

Værst blev modsætningen efter 1945. Den eksplosive udvikling i det danske kirkearbejde og dets nære forbindelse til de folkelige strømninger i Danmark virkede som en rød klud på mange i den tyske omverden, ikke mindst inden for landskirken. Derfor blev samlivet med den tyske kirke i mange år så smertefuldt. Størst var vanskelighederne i de perioder, hvor det tyske samfund stod svagest – dvs. i årene lige efter 1920 og efter 1945. Disse modsætninger er med til at gøre historien om dansk kirke i Sydslesvig fra 1921 og fremefter til en omskiftelig og spændende historie. Den er en vigtig brik af beretningen om forholdet mellem dansk og tysk i grænselandet i dette århundrede.

Menigheden grundlægges

Dansk kirkeliv før 1920

Den 14. marts 1920 var der folkeafstemning i Flensborg og i resten af Melleslesvig – den såkaldte 2. zone – om landsdelens fremtidige tilhørsforhold. I hele området blev der afgivet 12.800 danske stemmer (20%) og 51.724 tyske. I byen Flensborg stemte 25% dansk. Stemmetallene afgjorde, at grænsen blev trukket nord om Flensborg – også selvom den endelige afgørelse først faldt nogle måneder senere. De danske i Sydslesvig var blevet et adskilt mindretal, adskilt fra vennerne i Nordslesvig.

Resultatet var en stor skuffelse for de danske. Midt i al skuffelsen var der dog lyspunkter. Nordslesvigs genforening betød, at Danmark kom nærmere. I den nye tyske republik kunne det danske mindretal håbe på bedre udfoldelsesmuligheder end i det gamle Preussen. Det nye tyske riges forfatning af 11. august 1919 – Weimar-forfatningen – garanterede i artikel 113, at de fremmedsprogede folkedele ikke måtte begrænses i deres folkelige udvikling hverken af lovgivning eller forvaltning. Det gav nyt liv til ønskerne om et friere dansk kirkeliv.

Danske gudstjenester var på dette tidspunkt ukendte på landet uden for Flensborg. De var afskaffet i årene fra 1864 og fremefter. Længst blev de bevaret i Karlum (til 1872), i Sdr. Løgum (til 1882), og i Ladelund (til 1896), Medelby (til 1901) og Brarup (til 1911). Kun i Flensborg var Helligåndskirkens danske gudstjenester bibeholdt. »Den frie danske Menighed«, som i årene 1851-64 havde samlet alle danske i byen uanset bopæl, var blevet ophævet, og medlemmerne var blevet henvist til byens andre menigheder. Dog blev de danske gudstjenester i Helligåndskirken hver søndag formiddag opretholdt, og der var stadig adgang til at få udført kirkelige handlinger i de andre kirker på dansk efter aftale med præsten i hvert enkelt tilfælde.³

Disse »særtilbud« var dog ikke velsete i den tyske forvaltning, og fra år 1900 blev de danske gudstjenester begrænset til hver anden søndag samt på de kirkelige højtiders første helligdag. Det vakte naturligvis stor utilfredshed blandt de danske kirkegængere. Da Helligåndskirken oven i købet i 1905 blev berøvet sin gamle smukke prædikestol, var målet fuldt. De danske dannede foreningen »Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn« med det formål »at støtte afholdelsen af dansk

Helligåndskirkens indre, som det så ud i de år, da Thomas Matthiesen holdt gudstjenester på dansk i landskirkens regi. Orglet bag den nygotiske orgelfacade var bygget i 1876. Det blev udskiftet ved restaureringen i 1927, og det gamle orgel blev solgt til kirken i Rylskov.

gudstjeneste og kristelige møder samt udbrede opbyggelig læsning og yde hjælp til trængende».⁴

Frem til krigen i 1914 tilbød foreningen årligt 8-10 gudstjenester på søndag aftener i Helligåndskirken. Som regel stod landskirkepræster fra

Pastor Thomas Matthiesen (1874-1957) var vellidt af mange som landskirkens præst for de danske flensborgere indtil afstemningen i 1920. Nogle fulgte hans gudstjenester helt frem til 1923. Andre fandt dog, at forkyndelsen var noget tyskpræget. Men salmerne ved hans gudstjenester var altid på dansk. Efter 1920 sympatiserede Matthiesen ikke med den nye danske »folkekirke-menighed«, og han afviste kategorisk tanken om at sælge kirken til menigheden.

Nordslesvig på prædikestolen. De kunne altid glæde sig over en talrig menighed på mellem 120 og 180 deltagere. Dertil sørgede foreningen for årlige juleuddelinger til trængende. Men gudstjenesterne fandt sted under stadig modvilje og forsøg på tilsidesættelse fra den tyske provst Emil Niese, sognepræst ved Marie Kirke.

Altimens fortsatte de ordinære formiddagsgudstjenester i landskirkens regi: Hver anden søndag og på de store festdage holdt hjælpepræsten ved Marie Kirke – siden 1909 andenpræsten ved St. Petri kirke – dansk gudstjeneste. Når det blev ønsket af menighedsmedlemmer, foretog han også kirkelige handlinger på dansk i de øvrige kirker (undtagen konfirmation, som krævede provstens tilladelse).

Tjenesten som »dansk præst« var siden 1909 i gode hænder hos pastor Thomas Matthiesen ved Petri kirke.⁵ Matthiesen røgtede samvittighedsfuldt sit kald overfor de dansktalende menighedsmedlemmer, ja han var medlem af Kirkeligt Samfunds bestyrelse og søgte efter bedste evne at beskytte Kirkeligt Samfunds gudstjenester over for den tyske provsts forsøg på indgreb.

Matthiesens danske »menighed« bestod af byens omkring 4-5000 dansktalende. Den oprindelige dansktalende Flensborg-befolkning var gået talmæssigt tilbage, og det var tilflyttere nordfra, som dominerede. Mange ældre folk fra Nordslesvig havde som pensionister slået sig ned i Flensborg. Der var forretningsfolk fra Nordslesvig, unge folk i handelsfirmaerne og mange daglejere og værftsarbejdere tiltrukket af den dynamiske fjordbys industri og forretningsverden.

Kirkebesøget var ganske godt, i årene frem til krigen på normale søndage i gennemsnit 100-110 voksne, nogle gange op mod 150. Ved højtiderne kom der oftest op mod 200 i kirke. Også antallet af altergæster lå højt efter Flensborg-forhold.

Man må imidlertid ikke tro, at de dansksindede holdt sig til Helligåndskirken alene. Ikke så få søgte til kirken i Diakonisseanstalten, hvor først pastor Wacker og fra 1910 Thomas Matthiesens bror Carl Matthiesen forkyndte på tysk. Begge havde de stor forståelse for teologiske og filosofiske strømninger fra nord.

Krigsårene og tiden umiddelbart derefter skabte problemer. Mange rigsdanske drog atter nordpå, og menigheden fik i nogen grad karakter af en »nordslesvigsk koloni«. Krigens kulmangel tvang Marie Kirke til at henlægge højmassen til Helligåndskirken, og de danske gudstjenester blev skubbet til om eftermiddagen. Kirkegangen gik noget tilbage, ifølge pastor Matthiesen bl.a. på grund af »uroen, forlystelsessygen og

tidens materialisme«. Til gengæld fik Helligåndskirken besøg af ikke så få nordslesvigske soldater, som lå på lazaret eller i garnison i Flensborg.

Først med krigens afslutning, oprettelsen af den nye republik og udsigten til en ny grænsedragning viste der sig muligheder for at ændre på disse kirkelige forhold og give dansk kirkeliv bedre vilkår.

Kontakt til Dansk Kirke i Udlandet

Afstemningstiden og grænsedragningen vendte op og ned på det tilvante. I Danmark samledes brede borgerlige kredse om at støtte danskheden i Flensborg. Den skuffende afstemning styrkede ønsket om at sætte noget i gang på den danske forpost mod syd. Også kirkelige kredse i Danmark gik i aktion. Allerede i august 1919 tog dansk KFUM forbindelse med de danske drengespejdere i Flensborg, og i januar 1920 udgav KFUM-spejderne i Flensborg det første nummer af KFUM-spejderbladet »Vær Beredt«. ⁶ Da de allierede besættelsestropper kort efter kom til Flensborg, tog dansk KFUM direkte kontakt til byen. Soldaterhjem blev oprettet i Mørvig, på Duborg og i det tidligere hotel Kaiserhof i Toosbüystraße, som på denne tid blev købt af Sudanmissionen i Danmark. Her var der også kontor for den engelske organisation Young Men's Christian Association (YMCA), som virkede overfor de engelske og franske tropper. Hver tirsdag aften var der KFUM-møde og hver torsdag bibeltimer i lokalerne i Toosbüystraße.

Fra Danmark kom flere studenter til Flensborg for at bistå spejderne og afholde bibeltimer. William Larsen, som senere blev præst i Karleby og Ålborg-Sr. Tranders, kom til Flensborg og virkede frem til juni 1920 som en slags midlertidig KFUM-sekretær og soldaterhjemsleder. Han delte sin tid mellem soldaterhjemmet på Duborg og andagter og bibeltimer for drengespejderne samt ugentlige møder for ældre troende mænd. ⁷

Snart efter etablerede KFUK sig med en egen sekretær. Det var frk. Anna Larsen fra Sjælland, som tog fat på gerningen som KFUK-sekretær. En egentlig afdeling af KFUK blev dog først stiftet 1. oktober 1920. ⁸

Altidens fortsatte landskirkens og Kirkeligt Samfunds danske gudstjenester i Helligåndskirken. På afstemningsdagen søndag den 14. marts 1920 samlede en gudstjeneste i Helligåndskirken 304 deltagere. I den følgende tid gik deltagertallet tilbage. Det havde flere grunde.

Denne YMCA (KFUM-) plakat fra 1920 viser, at der var åbent i hjemmet for de franske marinesoldater i Toosbüystraße 7 om eftermiddagen fra kl. 13 og indtil kl. 22.

Peter Thomsen (1860-1922) var oprindelig lærer i Nordslesvig, men hans danske standpunkt førte til, at han blev afskediget. Derefter blev han først kasserer, senere mangeårig direktør for den danske Flensborg Folkebank. Han var med til at oprette Kirkeligt Samfund i 1905 og var formand fra 1912. I kraft af denne stilling stod han fadder til Den danske Menighed i Flensborg i 1921.

Marie kirken lagde beslag på kirken til tysk højmesse, og de danske gudstjenester blev skubbet til om eftermiddagen. Dertil kom en stigende utilfredshed med pastor Thomas Matthiesen. Ganske vist sad han stadig i Kirkeligt Samfunds bestyrelse, og endnu i december 1919 havde han holdt talen ved foreningens årsmøde. Men da de nationale vande for alvor deltes i afstemningstiden, blev han opfattet som tyskvenlig og stødte mange danske fra sig, da han »på udfordrende måde« i afstemningstiden deltog i et tysk protesttog. På dagen for den nye grænsedragning bemærkede han i en prædiken, at han personlig havde ønsket den hidtidige Kongeågrænse bevaret. Det blev ham taget meget ilde op. Han fandt også, at de danske meget vel kunne betjenes kirkeligt inden for de rammer, som allerede var lagt af landskirken. En nærmere tilknytning til rigsdansk kirkeliv fandt han ganske uberettiget. En omplantning af kongerigske kirkeskikke til Flensborg ville være et brud med traditionen, og det kunne han ikke sanktionere. Det rent kirkelige var for Matthiesen det væsentlige – det måtte ikke gøres til et middel i en national sags tjeneste.

Med sådanne holdninger var det venteligt, at de bevidst danske i kredsen omkring Kirkeligt Samfund tabte tilliden til deres danske landskirkepræst. De ønskede en præst, som ikke blot talte dansk, men følte dansk. Det blev programmet for Kirkeligt Samfund og dets virksomme formand, bankdirektør Peter Thomsen fra Flensburger Volksbank.

Kirkeligt Samfund var de danske kirkegængeres naturlige talerør. Modparten var kirkekollegiet ved St. Marie sogn, som siden 1911 var ejer af Helligåndskirken. På dansk side kom Kirkeligt Samfund hurtigt i kontakt med selskabet Dansk Kirke i Udlandet.

Dansk Kirke i Udlandet var oprettet i 1919 for at støtte et kristeligt fællesskab blandt danske uden for landets grænser.⁹ Selskabet virkede ved at oprette særlige danske menigheder i udlandet i tilknytning til den danske folkekirke. Det var et arbejde blandt danske i udlandet, med bevidst afstand til alt der smagte af politik eller indblanding i værtslandenes indre forhold. I den allerførste tid var selskabets virke begrænset til Berlin. Hamborg kom til snart efter. For den nyoprettede forening var Flensborg en naturlig del af arbejdsområdet, da grænsen i 1920 blev draget nord om fjordbyen. Den brede folkelige opbakning til de danske i Flensborg gav på forhånd medvind til en sådan udvidelse af virkeområdet.

Allerede i afstemningstiden var der kontakt mellem Kirkeligt Sam-

Gasværksdirektør Hans Madsen (1863-1945) var født i Starup nord for Kolding og kom 1889 til Flensborg som leder af gasværket. Han deltog i alle de afgørende forhandlinger omkring menighedens oprettelse i 1921 og var siden menighedens regnskabsfører. Hans kristendomsforståelse var farvet af Indre Mission.

funds bestyrelse og Dansk Kirke i Udlandet. Selskabets næstformand kom til Flensborg for at holde foredrag i juni 1919. For DKU gik tankerne i første omgang i retning af en menighed af danske statsborgere i Flensborg, således som det allerede var sket i Berlin og Hamborg. Ethvert anstrøg af politik skulle undgås. Der måtte ikke foretages noget, som kunne føre ud i uheldige konsekvenser. Man ønskede ikke fra kongeriget at blande sig i lokale forhandlinger i Flensborg. »Af hensyn til Tyskland slet ikke – og af hensyn til Flensborgerne vel heller ikke«, som formanden biskop Wegener skrev den 24. sept. 1920.¹⁰

De danske kirkeønsker formuleres

Noget anderledes lå sagen for de kirkeligt interesserede danske i Flensborg. Ikke længe efter afstemningen indledte Kirkeligt Samfund for søget på at få gang i det rent danske kirkeliv, som man ikke følte blev ydet fra landskirkens side. Den første henvendelse til Marie kirken og dens førsteprest provst Niese kom i juli 1920. Formanden Peter Thomsen og gasværksdirektør Madsen fra bestyrelsen opsøgte provsten for at forelægge Kirkeligt Samfunds krav. De krævede 1) dansk gudstjeneste hver søndag, 2) overladelse af Helligåndskirken til udelukkende brug, 3) »en præst, som havde forståelse for os også i national henseende«.

Kravene blev tilsyneladende modtaget velvilligt. Niese garanterede, at det første krav ville blive opfyldt. Personspørgsmålet mente han kunne løses ved at ansætte en af de præster fra Nordslesvig, som nu efter afstemningen søgte sydpå, i Flensborg. Den pågældende kunne så prædike i Helligåndskirken hveranden søndag skiftevis med Thomas Mathiesen.

En sådan løsning tilfredsstillede selvfølgelig ikke Kirkeligt Samfund. Samtalen endte med, at de to herrer skulle fremsætte kravene skriftligt for kirkekollegiet. Det skete i en formel skrivelse fra Kirkeligt Samfunds årsmøde den 3. august. Ønskerne var moderate og betød ikke meget mere end en tilbagevenden til ordningen fra før år 1900. Man ønskede genindførelse af de ugentlige gudstjenester, ansættelse af endnu en dansk præst ved siden af den nuværende og med tilstrækkelig forståelse for dansk menighedsliv samt Helligåndskirken overladt til fri brug.¹¹

Brevet udtrykte et ærligt ønske om at forblive *inden for* landskirkens rammer, og det afspejlede stemningen hos hovedparten af de danske

Poul Erichsen, DKU's sekretær i årene 1920-29, indtog en nøglepost, da Flensborg-menigheden blev oprettet. Fra september 1920 til juni 1921 opholdt han sig i Flensborg og sørgede for indretning af menighedshuset Ansgar i Toosbüygade 7. Han deltog i alle de afgørende forhandlinger omkring menighedens oprettelse og tog sig også af talrige menighedsnoder. Efter sin afgang blev han kordegn i København og konverterede til katolicismen. Han døde i 1951. Foto 1928.

menighedsmedlemmer. De ville bevare båndene til landskirken og ville ikke trænges ud i rollen som politisk oppositionsparti. Ønsket om en kongerigsk præst var imidlertid afgørende. Blev det afvist, ville man oprette en dansk frimenighed. Men en frimenighed ville være en nødløsning, idet et sådant skridt ville have en politisk undertone, som man gerne ville undgå. Ej heller i de foregående år havde ønsket om en frimenighed vundet bred genklang i Flensborg – i modsætning til i Nordslesvig, hvor ikke så få frimenigheder jo var oprettet i præjsisk tid.¹²

Da det trak ud med svaret fra tysk side, opsøgte Thomsen og Madsen igen Niese. De fremhævede, at hvis kravet om en kongerigsk præst ikke snart blev opfyldt, ville der blive dannet en frimenighed. Det fik provsten til at stille sig mere imødekommende, men et endeligt svar kunne han ikke give egenhændigt. Sagen skulle afgøres af konsistoriet i Kiel, som først holdt møde i oktober 1920. Kirkeligt Samfund måtte derfor vente i uvished.

Her dukkede DKU op som den forløsende engel. De første faste kontakter blev knyttet i sensommeren 1920. Den 6. september 1920 rejste sekretæren Poul Erichsen til Flensborg for at få føling med de lokale ønsker. Dagen efter mødte han de ledende folk hos købmand Niels Uldall i Mariegade 80. Fra Kirkeligt Samfund kom formanden Peter Thomsen, sekretæren lærer P.P. Paulsen, gasværksdirektør Madsen samt Niels Uldall. Desuden mødte Uldalls nære medarbejder frk. Marie S. Christensen og fru Uldalls søster, frk. Martha Blohm, begge hovedkræfter bag KFUK-arbejdet i Flensborg.

Flensborgerne lagde deres ønsker klart frem.¹³ De ville helst blive inden for landskirken. Dannelse af en frikirke ville i tyskernes øjne gøre menigheden til et oppositionsparti, og man ville på den måde blive inddraget i politik. Mange dansksindede tyske statsborgere ville falde fra. Endelig ville en frikirke medføre, at man skulle bære hele den økonomiske byrde af kirkens og menighedens drift. Samtidig blev fremhævet, at man med glæde ville tage mod hjælp fra DKU i Danmark. Den Slesvigske Forening anført af redaktør Ernst Christiansen gjorde nemlig på samme tid forsøg på at samle alt arbejde for danskheden under sig – også det kirkelige. Kredsen omkring Kirkeligt Samfund var i modsætning hertil besluttet på, at der i kirkesagen ene og alene skulle søges forbindelse med kirken i Danmark.

Heroverfor opstillede Erichsen DKU's planer: en menighed for de danske undersætter i Flensborg, hvortil også de dansksindede tyske un-

dersætter kunne slutte sig. Det blev kategorisk afvist af flensborgerne. De danske undersætter (statsborgere) i byen var alt for få til at kunne danne en menighed, og de dansksindede tyske undersætter ønskede ikke at forlade landskirken.

Flensborgernes ønsker var egentlig ikke velkomne for DKU. Selskabet foretrak at holde sig til en frimenighed af danske undersætter, for på den måde at undgå enhver forbindelse til noget der kunne tangere politisk prægede modsætninger i værtslandet. Men der måtte skabes et kompromis. Erichsen og flensborgerne opstillede da følgende forslag: Der skulle søges oprettet en dansk menighed inden for landskirken. DKU skulle foreslå en kongerigsk præst, som menigheden skulle indstille til konsistoriets godkendelse. Under forudsætning af, at de danske statsborgere også holdt sig til den planlagte danske landskirke-menighed, skulle DKU desuden selv lønne en kapellan ved menigheden. Der blev på den måde i alt to danske præster lønnet af henholdsvis landskirken og DKU. Kapellanen skulle især tage sig af ungdommen og således »frigøre hovedpræsten, så denne så vidt muligt kan komme til at stå i personligt forhold til hvert eneste dansksindet menneske i Flensborg«. Som hjemsted for det påtænkte menighedsarbejde blev foreslået, at DKU skulle købe det tidligere Hotel Kaiserhof i ToosbÿystraÙe.¹⁴

Få dage efter blev forslaget accepteret af DKU's forretningsudvalg. DKU købte ToosbÿystraÙe 7 af Sudanmissionen, idet ØK, Landmandsbanken og staten lovede at yde tilskud »under forudsætning af at huset købes underhånden uden at det kommer til offentlighedens

Kirkeligt Samfunds Medlemmer og andre Venner indbydes til **Møde**, som afholdes i det af Selskabet „Dansk Kirke i Udlandet“ for det danske Menighedsarbejde i erhvervede Lokale i „Kaiserhof“ i Toosbÿygade

**Søndag d. 3., Mandag d. 4. og
Tirsdag d. 5. Oktbr., Kl. 8¹/₄ Aften**

af Selskabets Sekretær Hr. Paul Erichsen-København. Mandag Aften taler Missionær Brink. — Det sædvanlige Mandags-Møde i Foreningshuset bortfalder.

Indbydelse til Kirkeligt Samfunds første møder i DKU's nyerhvervede ejendom i Toosbÿygade den 3. og 5. oktober 1920.

kundskab. I så fald vil vi nemlig blive tillagt politiske motiver og dermed måske skabe vanskeligheder for vore danske dernede«, skrev Erichsen derom i et brev af 14. september.¹⁵

Med købet af det tidligere hotel Kaiserhof blev der skabt et hjemsted for kristelige møder og et centrum for KFUK's arbejde blandt unge kvinder. Håndværkere invaderede straks huset for at bygge om til de nye formål. Der blev holdt andagter og opbyggelige møder af Poul Erichsen og enkelte tilrejsende præster fra Danmark. Også KFUK-arbejdet udviklede sig under frk. Anna Larsens hænder.

Samtidig plejede Erichsen kontakten med de kredse i byen, som arbejdede for et bedre dansk kirkeliv. Det gav Kirkeligt Samfund et godt rygstød i de forestående forhandlinger.

Det tyske gensidighedsprincip

Konsistoriet tog sig god tid til at svare på henvendelsen fra Thomsen og Madsen.¹⁶ Først den 4. november 1920 kunne provst Niese give svar efter samråd med konsistoriet. Tilsyneladende lød der positive toner fra tysk side. Både parochialforbundet og Marie sogns kirkeforstanderskab var med konsistoriets samtykke indforstået med en forøgelse af antallet af danske gudstjenester og stillede Helligåndskirken til rådighed for dette formål. Pastor Th. Matthiesen kunne dog ikke alene klare det forøgede antal gudstjenester ved siden af sit normale arbejde, og blandt landskirkepræsterne havde kun broderen, pastor Carl Matthiesen ved Diakonisseanstalten, erklæret sig rede til at varetage en dansk gudstjeneste hver anden måned. Ansættelsen af en kongerigsk præst i stedet for afviste konsistoriet ikke direkte. Men så kom tilføjelsen – og med den blev hele sagen draget ind i den politiske arena: spørgsmålet om ansættelse af en særlig rigsdansk præst kunne kun behandles »im Zusammenhang mit der zukünftigen Regelung der kirchlichen Versorgung der deutschen Minderheiten in Nordschleswig. Dem ev. luth. Konsistorium sei es nur erwünscht, wenn das Entgegenkommen im abgetretenen Nordschleswig es demselben ermöglicht, die Wünsche der dänischen Minderheiten in Flensburg zu erfüllen«.

Dermed var fronterne trukket op. Kirkespørgsmålet i Flensborg blev fra tysk side betragtet som del af de mindretalspolitiske forhold i grænselandet generelt, dvs. som et politisk spørgsmål. Ønskerne fra Flensborg skulle behandles ud fra et gensidighedsprincip i forhold til det

Fem Foredrag
over
Johannes Evang. 3. 16:

Saa elskede Gud Verden, at han gav
sin enbaarne Son, for at hver den, som
tror paa ham, ikke skal fortabes, men have
et evigt Liv.

Sekretær **Poul Erichsen** taler:

Mandagen, den 26. Februar, Kl. 8¹⁵ om Giveren
Mandagen, den 7. Marts „ 8¹⁵ „ Modtageren
Mandagen, den 14. „ „ 8¹⁵ „ Gaven
Mandagen, den 21. „ „ 8¹⁵ „ Modtagelsen
Mandagen, den 28. „ „ 8¹⁵ „ Følgerne af
at modtage Gaven.

Moderne holdes i **Ansgar**, Toosbitygade 7.
Alle velkommen!

I februar-marts 1921 holdt DKU-sekretæren Poul Erichsen en hel række kristelige møder i Toosbitygade 7, nu døbt »Ansgar«.

tyske mindretal i Nordslesvig. Derfor blev sagen indbragt for ministerierne i Berlin og tilsvarende i København. Det forsinkede gang på gang et svar og førte frem til et brud i maj 1921.

Baggrunden for den tyske taktik var de dengang uafklarede kirkelige forhold i Nordslesvig. I købstæderne blev der overalt bevaret en særlig folkekirkepræst for den tyske menighed. På landet derimod forblev den formelle ordning af mindretallets forhold svævende i de første år efter Genforeningen. Loven om besættelse af præsteembeder af 28. juni 1920 nævnte ganske vist ansættelse af særlige andenpræster til betjening af den tysksprogede del af menighederne. Men bestemmelsen blev ikke taget i anvendelse, da mange af de hidtidige tyskkyndige præster forblev i embede og således kunne opfylde ønsker fra mindretallet om kirkelig betjening.¹⁷

Netop i foråret 1921 gjorde mindretallet og dets leder pastor J. Schmidt, Vodder, energiske forsøg på at skabe baggrund for ansættelse af egne tyske præster på landet inden for folkekirkens rammer. Mindretallet ønskede folk, som de kunne have »Vertrauen« til. Ønskerne bar dog ikke frugt. Mindretallet måtte dele præst med flertallet, antallet af sogne, hvor der blev afholdt regelmæssig tysk gudstjeneste, blev halveret, og man frygtede, at de tyskkyndige præster med årene ville forsvinde helt.

Mindretallet måtte så finde en løsning uden for folkekirkens rammer. Der blev oprettet en særlig frimenighed under landskirken i Slesvig-Holsten. Det skete den 25. marts 1923 med oprettelse af Nordschleswigsche Gemeinde der evangelisch-lutherischen Landeskirche Schleswig-Holsteins. Takket være den danske folkekirkens frihedslove fik den straks mulighed for at benytte kirkerne.

Udviklingen i Nordslesvig blev afgørende for taktikken fra konsistoriet og de politiske organer overfor Kirkeligt Samfund i 1920-21. På tysk side var det opfattelsen, at den danske stat svigtede sine egne løfter om ansættelse af særlige andenpræster i Nordslesvig. I den situation var det vel naturligt, at de tyske myndigheder prøvede at forhale et svar på ønsket fra mindretallet i Flensborg om ansættelse af en kongerigsk præst. Man ville nemlig gøre noget, som kunne skade i Nordslesvig. Allerhelst skulle beslutninger syd for grænsen kunne bruges til at gavn fællerne mod nord. Taktikken slog imidlertid fejl – begge mindretal blev ledt ud i en frimenighed. Men det må fremhæves, at der var en reel baggrund for de manøvrer, som fremkaldte så stor harme i Kirkeligt Samfund i Flensborg.

*Carl Wulff Noack fotografert
1922 som nytiltrådt præst i Flens-
borg.*

På vej mod frimenigheden

Politiseringen af Flensborg-sagen betød, at den blev ført op på højeste plan. Fra provsten i Flensborg gik papirerne videre til regeringspræsidenten og overpræsidenten i Kiel og derfra til kultusministeren og udenrigsministeren i Berlin. På dansk side kom det til overvejelser ikke blot i Dansk Kirke i Udlandet, men også i Kirkeministeriet i København.

Konsistoriets svar af 4. november tilfredsstillede selvfølgelig ikke hverken Kirkeligt Samfund eller DKU. Den 8. november holdt Kirkeligt Samfund generalforsamling. Der var enighed om, at man ikke ville være gidsler for de tysksindede i Nordslesvig. De havde allerede opnået de rettigheder, som blev ønsket syd for grænsen.

På dette grundlag skærpede Kirkeligt Samfund den 22. november 1920 tonen overfor konsistoriet. Man fastholdt kravet om en rigsdansk præst og bebudede oprettelsen af en frimenighed og udtræden af landskirken, såfremt kravet ikke blev opfyldt. Man ville på ingen måde gøres til gidsler for det tyske mindretal i Nordslesvig, som man fandt var behandlet på en fuldt ud loyal måde. Inden 15. december skulle konsistoriet vise sig villig til at godkende præsten, i modsat fald ville der blive oprettet en frimenighed med »Ansgar« i Toosbüystraße som midtpunkt.

Madsen og Thomsen rejste til to dages møder med DKU i København og erklærede: »Vi kan ikke vente på konsistoriets anerkendelse, det er en livsbetingelse for os at få en dansk præst i Flensborg«. ¹⁸ Det blev vedtaget, at DKU skulle sende en præst til Flensborg i begyndelsen af 1921, uanset om denne blev anerkendt af konsistoriet eller ej.

Men hvem skulle være dansk præst i Flensborg? DKU fortalte de to herrer om sin kandidat – det var den unge præst i Sunds, Carl Wulff Noack. På det grundlag skrev Erichsen den 15. november 1920 til Noack for at opfordre ham til »at blive de danske sønderjyders præst syd for den nuværende grænse ... med eller mod konsistoriets anerkendelse«. Den 18. november forelå Noacks skriftlige accept af at ville påtage sig det nye hverv – med eller uden konsistoriets anerkendelse. ¹⁹ Han tog også straks en otte dages tid til Flensborg for at se på forholdene.

Det kom naturligvis provst Niese for øre. Den 29. november meddelte han, at de danske gudstjenesters antal vel kunne forøges, men kun inden for de bestående landskirkelige rammer. Til slut beklagede han,

at bestyrelsen for Kirkeligt Samfund ikke havde ladet ham vide, at pastor Noack i nær fremtid ville begynde en gerning i byen.

Den 27. december gav Kirkeligt Samfund svar på tiltale. Atter rykkede man for svar fra landskirken, da menigheden ellers forbeholdt sig frie hænder til dannelse af en frimenighed. Om pastor Noack fremhævedes, at han kun havde opholdt sig i Flensborg på besøg og dér talt ved nogle møder.

Næste skridt var et brev fra provst Niese af 30. december. Her hed det, at konsistoriets oprindelige svar stod ved magt, da der ikke var bragt nye momenter ind i sagen. Spørgsmålet om overladelse af Helligåndskirken skulle afgøres af Marie sogn. Men det stod fast, at kirken ikke kunne overlades til en forenings arrangementer. Landskirkens gudstjenester på dansk kunne ikke opgives »zugunsten einer von einer freien Vereinigung getroffenen Veranstaltung«. Kirkeligt Samfund var netop en »fri forening«, idet samfundet aldrig var blevet registreret i det tyske Vereinsregister. Svaret betød altså, at Helligåndskirken ikke kunne overlades til Kirkeligt Samfund. Enhver tanke om en løsning uden om landskirken blev afvist fra tysk side. Den bestående ordning med pastor Thomas Matthiesen burde videreføres og evt. udbygges.

Ugerne gik uden afklaring i forhold til landskirken. Altimens blev der arbejdet på dansk side. Med opbakning fra statsministeren lovede DKU at afholde alle udgifter ved ansættelsen af den rigsdanske præst. Den 2. januar 1921 blev menighedssalen i Ansgar indviet, således som skildret i det indledende kapitel. Der var skabt egne lokaler for et dansk kirkeliv i Flensborg

Dagen efter, den 3. januar, blev der holdt et afgørende møde på Bahnhofshotel i Flensborg mellem DKU's forretningsudvalg og det såkaldte Ansgarråd (Madsen, Thomsen, lærer Paulsen og Uldall), bestyrelsen for Kirkeligt Samfund samt pastor Noack og frk. Larsen, sekretæren for KFUK. Det gjaldt om at afklare køreplanen for den kommende tid. Hvordan skulle man forholde sig overfor konsistoriet, og på hvilken måde skulle pastor Noack begynde arbejdet, når han som forventet kom til Flensborg 1. marts?

Kirkeligt Samfund fastholdt, at forhandligerne med konsistoriet skulle fortsætte. DKU blev anmodet om at forsøge på at fremskynde afgørelsen ved henvendelse underhånden til det preussiske kultusministerium gennem den danske gesandt i Berlin, grev Carl Moltke. Hvis der alligevel ikke kom svar inden 1. februar, skulle der afsendes et ultimatum om svar senest 1. marts. Kravet blev udvidet: Det gjaldt nu fuld

ligeberettigelse med de tyske menigheder og overladelse af Helligåndskirken til udelukkende brug. I tilfælde af et afslag vedtog man i mellemtiden at forberede statutter for en frimenighed i tilslutning til DKU.²⁰

Den 1. februar kom uden at der indløb et egentligt svar. Konsistoriet undveg en afgørelse bl.a. med henvisning til, at de tyske præster i Nordslesvig ikke var blevet bekræftet i deres embeder. Dette måtte ske før en afgørelse kunne træffes syd for grænsen.

Den 5. februar afsendte Kirkeligt Samfund derpå et nyt brev til konsistoriet, klarere end før. Målet var stadig en løsning inden for landskirkens rammer. Andragendet gentog kravet om dannelse af en dansk menighed i Flensborg inden for landskirkens rammer, men det skulle være en ligeberettiget menighed, som alle kunne tilslutte sig uden hensyn til hvilket sogn i Flensborg, de i øvrigt hørte til. Der skulle ansættes en rigsdansk præst med fuld ret til at udføre alle kirkelige handlinger. Konsistoriets henvisning til, at de tyske præster i Nordslesvig ikke var blevet bekræftet i deres embeder, tog man skarpt afstand fra. Den danske regering havde tværtimod været bestræbt på at tilsikre de tyske minoriteter at blive betjent af tyske præster. Kirkeligt Samfund fandt, at konsistoriet gjorde et utilladeligt forsøg på at føre den kirkelige sag ind på det politiske plan. Skrivelsen sluttede med at kræve svar inden 1. marts.²¹

Samme dag blev der rettet direkte henvendelse til kultusministeriet i Berlin med anmodning om støtte til kravet om en særlig dansk menighed inden for landskirkens rammer.

Den 1. marts kom, uden at der forelå et afgørende svar. Først den 7. marts indløb der et svar fra Kiel – i uklare vendinger og igen med en udskydelse af sagen. Dermed blev Kirkeligt Samfund næsten presset ud i at gå videre i retning af oprettelse af den længe planlagte frimenighed. På et møde den 22. marts besluttedes at sende konsistoriet det planlagte ultimatum. Såfremt et endeligt svar ikke var indløbet senest 1. maj, ville man skride til oprettelse af en selvstændig dansk menighed uden for landskirken og i tilknytning til Dansk Kirke i Udlandet. En forklarende skrivelse afgik 23. marts til kultusministeriet i Berlin. Det blev igen fremhævet, at man var villig til at forblive inden for landskirken, hvis kravene blev opfyldt.²²

Realistisk set var et brud nu i vente. Det betød en afsked med den hidtidige »danske præst« Thomas Matthiesen. Den 15. marts 1921 udmeldte han sig af bestyrelsen for Kirkeligt Samfund. »Før har jeg gerne været med«, skrev han, »og samarbejdet har jo næsten altid været godt,

hvad jeg gerne vil mindes. Nu da der styres en anden kurs end tidligere, ligger sagerne jo anderledes, og bestyrelsen vil sagtens selv ønske en anden mand på min post. December 1919 holdt jeg endnu et foredrag over Ansgar uden at tænke, at »Ansgar« så snart skulle blive til løsenet for en så forandret kurs. Jeg træder tilbage med tak for det gode jeg har haft og med det ønske, at bestyrelsen må have held til hvad den foretager til Guds riges fremme«. ²³

Skridt for skridt blev de danske flensborgeres ønsker således konkretiseret overfor den tyske kirke, som stadig undveg at give en klar reaktion. Først kom ønsket om flere danske gudstjenester og en ny dansk præst, inden for de bestående rammer lagt af landskirken. Derefter ønsket om en særlig dansk menighed med rigsdansk præst, men stadig inden for landskirken. Da svaret stadig ikke blev tilfredsstillende, lød budskabet til slut på en selvstændig menighed uden for landskirken og i tilknytning til Dansk Kirke i Udlandet. Denne løsning havde fra første færd været det naturlige for Dansk Kirke i Udlandet, omend med danske undersætter som den egentlige kærne.

Den danske Menighed i Flensborg

Dagene gik, og den 1. maj oprandt, uden at svaret var indløbet. I den situation blev der indkaldt til medlemsmøde på Flensborghus den 13. maj 1921. Nu skulle der skrives til handling.

Ved den fastsatte tid var den store sal fyldt til sidste plads. Bankdirektør Thomsen, formand for Kirkeligt Samfund, besteg talerstolen. Han fortalte om myndighedernes forhalingsmanøvrer. Man var holdt hen i det uendelige med talemåder: »Man ville afvente i Berlin, hvorledes tyskerne blev behandlet i Nordslesvig, så kunne man se, hvorvidt der kunne tages hensyn til vore ønsker«.

Thomsen fremlagde så en skrivelse af 2. maj fra kultusministeriet i Berlin, modtaget dagen før. Her blev der nok en gang talt om konsistoriets vilje til forhandlinger, og derefter hed det: »Da es sich aber nicht nur um eine kirchliche Angelegenheit handelt, sondern auch von Erwägungen politischer Art die Rede ist, welche nicht ohne die Teilnahme des Aussenministers entschieden werden können, so darf eine sofortige Erledigung der Sache nicht erwartet werden«. ²⁴

Der blev med andre ord igen bedt om at vise tålmodighed. Afgørelsen skulle koordineres med hensyntagen til det tyske mindretal i Nordslesvig. Udenrigsministeriet skulle inddrages på grund af forholdet til

Fredag den 13. Maj, 8,15 afholdes i
Nordischer Hof
et for den danske Befolkning i Flensborg
og Omegn overordentligt betydningsfuldt

Møde

vedrørende Oprettelsen af en dansk
Menighed i Flensborg i Lighed med den
som blev ophævet ved Slesvigs Afstaaelse
til Tyskland.

„Kirkeligt Samfund
for Flensborg og Omegn.“

*Indbydelse til møde den 13. maj
1921 i Nordischer Hof – i dag
Flensborghus – om oprettelse af en
dansk menighed i lighed med den,
som var ophævet i 1864.*

Nordslesvig. Thomsen rejste nu spørgsmålet: »Vil man forhandle videre eller skride til arbejdet?« Svaret var entydigt. Det vedtoges enstemmigt at afbryde de endeløse forhandlinger, og der blev forberedt et svar til ministeriet i Berlin.²⁵

Afsluttende tog sekretær Poul Erichsen fra Dansk Kirke i Udlandet ordet. Han fremhævede, at kun manglende tillid til landskirken og dens afvisning af at give de danske fuld ligeberettigelse havde ført til oprettelse af den nye menighed. Også han afviste sammenkædningen med forholdene i Nordslesvig: en kirkesag måtte ikke gøres til politik. Og han gentog pastor Fibigers ord ved indvielsen af Ansgar: Opgaven for den nye menighed og dens medarbejdere skulle være rent kirkelig. Det var hans håb, at der aldrig skulle kunne rettes berettigede anklager for politisk propaganda eller muldvarpearbejde mod nogen med tilknytning til menigheden. Derefter godkendtes udkast til vedtægter for »Den danske Menighed i Flensborg«.

Terningerne var kastet. Båndene til landskirken var brudt. De rigsdanske kirkefolk og deres meningsfæller i Flensborg havde truffet en afgørelse. De fandt, at skylden for bruddet lå på tysk side – i forhalingsmanøvrer og manglende fleksibilitet. Indtil det sidste var det forsøgt at opnå en ordening inden for landskirkens rammer, en menighed svarende til den danske menighed, som var ophævet i 1864. Fra tysk side havde både kirken og ministerierne undveget et svar under henvisning til et politisk gensidighedsprincip i forhold til Nordslesvig. Først da alle muligheder var udtømt, valgte Kirkeligt Samfund et brud. DKU og selskabets køb af Ansgar i Toosbüystraße 7 gjorde dette praktisk muligt.

Den tyske modpart

Hvordan så problemet ud fra tysk side? Fra tysk side blev der gang på gang udtrykt vilje til imødekommenhed. Var det alvorligt ment? Havde det været muligt at nå en aftale? Svaret må blive teoretisk.

De civile myndigheder på tysk side tænkte pragmatisk. Det ses af en korrespondance fra maj 1921. Samtidig med brevet til Kirkeligt Samfund den 2. maj skrev ministeriet i Berlin også til overpræsidenten i Kiel. Han blev bedt om at tage stilling til sagen »ud fra en indrepolitisk synsvinkel«. Sagen blev derefter forelagt regeringspræsidenten i Slesvig og overborgmester Todsen i Flensborg til udtalelse.

Overborgmesteren var mest stemt for at vise imødekommenhed, så danskerne kunne danne en selvstændig menighed indenfor landskirken

og med egen rigsdansk præst. Nok ville det give dem indflydelse, men det ville også pålægge dem bindinger. Vigtigst var dog, om imødekommenhed over for danskerne kunne benyttes til at skaffe hjemmetyskerne i Nordslesvig lignende rettigheder. Ulempen ville være »erträglich gegenüber den großen Vorteilen, die bei Gewährung gleicher Rechte an die deutschen Gemeinden in Nordschleswig sich dort für das Deutschtum ergeben würden«. En imødekommelse, især hvad angår de rigsdanske præster, var tilrådelig, dog kun »unter der Voraussetzung voller Gegenseitigkeit. Wird Letztere gewährt, so würde es insbesondere ermöglicht werden, dass Nordschleswiger auf deutschen Schulen und Universitäten ihre Ausbildung erfahren, somit in vollstem Maße Träger deutscher Kultur sein können und gleichwohl in der Heimat Anstellung erhalten .... Es scheint mir unerlässlich, die Grundsätze, nach welchen die Errichtung besonderer Gemeinden bezw. die Einrichtung besonderen Gottesdienstes für die nationalen Minderheiten diesseits und jenseits der Grenze erfolgen soll, durch Staatsvertrag festzulegen, bevor die Wünsche der Flensburger Erfüllung finden«. Mindretalsforholdene nord og syd for grænsen burde sikres gennem »Staatsvertrag« og imødekommelse af mindretallet i Flensborg udnyttedes til at styrke tyskheden i Nordslesvig.²⁶ Sådanne overvejelser forklarer, hvorfor der ikke kunne gives et hurtigt svar til de danske i Flensborg.

Overborgmesterens vurdering fik regeringspræsidentens tilslutning, og dækker formentlig opfattelsen højere oppe i systemet. Man ville benytte sagen om oprettelse af en dansk menighed i Sydslesvig som løftestang til gavn for tyskerne i Nordslesvig.

Dermed var sagen allerede tabt. Den danske menighed – og vel også den danske stat – ville netop ikke gå ind for dette gensidighedsprincip. Den ville ikke være gidsel for hjemmetyskerne. Vejen ud af landskirken var derfor det eneste mulige. Den tyske fastholden ved gensidighedstanken var således med til at føde den selvstændige danske menighed i Flensborg i 1921.

Så vidt opfattelsen i det politiske system. Hvordan var tankegangen i landskirken. Mente den signalerne om imødekommenhed alvorligt? Hvorfor kunne de to parter ikke finde hinanden, hverken i 1920-21 eller senere?

Dybest set må forklaringen søges i, at det for den tyske kirke var uforståeligt, at mindretallet ikke kunne finde sig til rette med en dansk-talende landskirkepræst. De to kirker havde jo i øvrigt samme kristne bekendelse. Ønsket om en præst i pagt med skik og brug i kongeriget

Danmark kunne man kun forstå som skjul for utilladelige politisk-nationale hensigter. Bag de kirkelige ønsker måtte der gemme sig forsøg på at genvinde Sydslesvig, også rent politisk. Mod sligt måtte man naturligvis gå til kamp. Eller som Niese udtrykte det den 25. november 1921: Afvisningen af landskirkens gudstjenester i Helligåndskirken viste, »daß es sich bei den neueingerichteten dänischen Gottesdiensten, welche ein reichsdänischer Geistlicher besorgt, um eine Veranstaltung politischen Charakters handelt. In diesen Gottesdiensten wird für den dänischen König gebetet und es gehört zur nationalen Pflicht aller Dänischgesinnten an ihnen teilzunehmen.«²⁷

Hertil kom rent kirkeretlige grunde. Ved grænsedragningen i 1920 fandtes der kun i Flensborg et dansk kirkeliv. Uden for byen var de danske gudstjenester blevet indstillet allerede flere år før verdenskrigen. Dette gjorde de tyske kirke Lovgivere blinde for et behov for dansk kirkeliv. Da de danske ønsker første gang blev fremsat i 1920, savnede man på tysk side et regelsæt, hvorefter ønskerne kunne besvares. I de første års forhandlinger kunne landskirken henholde sig til, at den ikke havde en lovgivning, som fastlagde, hvordan de danske ønsker skulle besvares. Heller ikke den ny forfatning for landskirken, som udkom i 1922, tog med ét ord udtrykkeligt hensyn til mindretallets eksistens. Også efter lovens fremkomst savnede man altså udtrykkelige regler i lovgivningen vedr. mindretallet. Disse kirkeretlige grunde er med til at forklare, at samlivet blev så vanskeligt.

Set fra tysk side var menigheden, som den blev oprettet i 1921, et mærkeligt produkt. Den stod uden for landskirken, men hovedparten af dens medlemmer vedblev at være medlemmer i landskirken. Menigheden kunne derfor ikke sammenlignes med de danske frimenigheder i Nordslesvig under fremmedherredømmet. Der havde medlemmerne jo kappet alle bånd til landskirken, og menighederne stod helt for sig selv.

Også menighedens præster indtog efter tysk opfattelse en mærkelig mellemstilling. De tilhørte samme konfession som landskirkens præster, men de stod uden for landskirken og udførte alligevel kirkelige handlinger for landskirkemedlemmer. Landskirkens forfatning gav ikke plads for et sådant fænomen. Den byggede på sognebåndet som noget afgørende: Normalt var et menighedsmedlem bundet til sin sognepræst, når der skulle foretages embedshandlinger. Afvigelse herfra krævede særlig tilladelse. Sognepræsten kunne nok give tilladelse (dimissoriale) til, at en »fremmed« landskirkepræst udførte embedshandlinger for ikke-sog-

Kaiserhof's facade skiftede karakter, da huset i 1921 blev ombygget til hjem for den danske menighed. I indskriften »Eet er fornødent« anslås grundtonen i menighedens forkyndelse. Foto omkring 1930.

nebørn. Men den fremmede præst skulle i så fald melde tilbage til sognepræsten, når handlingen var foretaget, således at den kunne ind-

føres i bopælssognets kirkebøger. Det var nok muligt at benytte en præst uden for landskirken, men det krævede tilladelse fra sognepræsten. I landskirken var der dog ikke stemning for at bruge denne regel til gavn for danske præster. De danske præster virkede på en måde, som faldt dårligt i tråd med landskirkens formelle regler. Det medførte, at landskirken gang på gang måtte undvige en nærmere aftale.

Også et andet forhold var med til at trække fronterne op. I landskirken havde sognepræsten til opgave at overvåge den kirkelige orden, dvs. sørge for, at menighedsmedlemmernes børn blev ført til dåben, at vielser ikke blev foretaget, hvis en af ægtefællerne var udøbt eller ukonfirmeret. Gennemførelse af denne kirketugt forudsatte en omhyggelig og samlet kirkebogsførelse omfattende alle menighedsmedlemmer. Den tyske kirke kunne ikke uden videre acceptere, at danske præster udførte embedshandlinger for landskirkemedlemmer, og at de ikke blev indført i den tyske kirkebog. Resultatet kunne blive usikkerhed ved kommende udstedelse af attester. I enkelttilfælde kunne det blive svært for den tyske præst at fastslå, om betingelserne for at udføre en kirkelig handling var opfyldt.²⁸ Omvendt ville det indirekte udtrykke en billigelse, hvis man gav de danske præster ret til dimissoriale og indførelse af de kirkelige handlinger i de tyske kirkebøger. Den danske menighed og de danske præster passede med andre ord ikke ind i landskirkens mønster.

Dette sammenstød af uforenelige kirketraditioner gjorde det svært at skabe et fornuftigt samspil mellem den nye menighed og landskirken. Lovgivningen havde ikke forudset en situation som denne. Oven i købet tilhørte de danske præster en broderkirke. Officielt måtte landskirken føre forsonlighedens tale – men bag facaden var holdningen iskold.

Hertil kom det national-politiske konfliktstof. På tysk side ville man ikke se det berettigede i, at danske præster nu tiltrak medlemmer af de tyske menigheder, personer som tilsyneladende hidtil havde følt sig hjemme i landskirken, og som kun beherskede dansk mangelfuldt. Det danske kirkearbejde blev tilmed introduceret på et tidspunkt, hvor tyskerne var nærmest hudløse efter nederlaget i Den første Verdenskrig og tabet af Nordslesvig, en tid med inflation og krise på mange måder.

Alt dette gjorde vejen frem mod en *modus vivendi* mellem dansk og tysk kirkeliv i Sydslesvig så smertefuld. Konfliktstoffet bestod næsten uændret helt frem til 1960'erne. Først så sent kom parterne på talefod, fordi det nationale konfliktstof langt om længe døde bort, og vel også fordi landskirken ændrede karakter.

Opbygningens år

Pastor G. W. Noack

Menigheden blev født den 13. maj 1921. Den 26. juni 1921 fik den sin første præst. Det var en milepæl. Forarbejdet gik som nævnt tilbage til tiden før afstemningen i marts 1920. Allerede dengang var de første frø lagt til et dansk kirkeligt arbejde under ledelse af en kongerigsk præst. Udspillet kom fra Kirkeligt Samfund i Flensborg, men vejen frem var kun mulig med støtte fra store kirkelige landsorganisationer i Danmark, KFUM, KFUK og især Dansk Kirke i Udlandet.

Den første formelle kontakt til den fremtidige rigsdanske præst i Flensborg blev som nævnt knyttet i november 1920. Kun de vanskelige forhandlinger med landskirken medførte, at præsteindsættelsen måtte vente endnu 3/4 år. Den udvalgte blev den 31-årige sognepræst i Sunds, pastor Carl Wulff Noack.²⁹ Det skulle vise sig at være et lykkeligt valg.

Pastor Noack var købmandssøn fra Ribe, født i 1885. På fædrene side stammede han fra en mand, som i 1700-tallet var indvandret til Flensborg fra Lausitz. Noack havde prøvet lidt af hvert. Efter studentereksamen studerede han teologi, men brød af og arbejdede derefter nogle år som jord- og betonarbejder i Hamborg og Hannover. I 1914 slog han sig ned som husmand på Herning-kanten. Han genoptog teologi-studiet, tog eksamen i 1920 – og lagde straks billet ind på et embede i Mellemslesvig, hvis denne del af Sønderjylland skulle komme tilbage til Danmark.

Sådan gik det som bekendt ikke. I stedet tog han mod et embede i Sunds. Noack opgav dog ikke sin lyst til en gerning i Sydslesvig. Da der den 15. november 1920 kom opfordring fra Dansk Kirke i Udlandet til at blive præst i Flensborg, var han derfor straks villig, uanset om embedet ville være tilknyttet landskirken eller led i en ny og selvstændig dansk menighed.³⁰

Noack tog straks til Flensborg for at træffe sin kommende menighed. Han var der en 8 dages tid, holdt møder – og vandt sympatien for sig. Den 20. december 1920 gav formanden for Kirkeligt Samfund, bankdirektør Peter Thomsen, denne vurdering af den rigsdanske præst: »Dansk Kirke i Udlandet har udset en præst til os, pastor Noack, for tiden præst i Sunds ved Herning. Det er af umådelig stor betydning

for os, for den danske menighed, hvem vi får til præst; ikke alene at han skal være en dygtig prædikant stående på troens grund, men han skal også være en nationalt sindet mand og forstå at hævde sig og sin stilling overfor tyskerne og derved også være i besiddelse af den rette takt. Vi håber at pastor Noack er i besiddelse af disse evner«. ³¹

Noack *var* den rigtige mand til denne opgave. Roligt og besindigt, med fasthed og diplomati, forstod han at bevæge sig i et ofte vanskeligt farvand. Kirkeligt set var han præget af Indre Mission.

Netop den vanskelige balancegang i forhold til det nationale var den store udfordring. For nogle holdt Noack ikke afstand nok til de stærkt nationale kredse, som brændte af iver for at gøre en indsats syd for grænsen. DKU søgte ved enhver lejlighed at holde præsterne fra et for markant nationalt engagement. Der skulle trædes varsomt i forhold til værtslandet og den politiske verden. Eller som DKU's formand biskop Wegener udtrykte det i 1925: »Angående DKU må vi aldrig glemme, at det i første række er et kirkeligt arbejde for at hjælpe mennesker til frelse og dybere ind i frelsen«. ³²

De modstridende interesser kom frem gang på gang i 20'erne. Noack forklarede, »at det ikke altid er let at holde linjerne klare, at det hører med til min daglige kamp, som jeg derfor trænger til stadig forbøn i. Alle de rare mennesker, som gerne vil hjælpe os, men som ikke forstår kærnen i vort arbejde, må jeg være venlig imod, men de må ikke løbe af med mig. Jeg bestræber mig for at stå ret som en ærlig dansk kristen og præst, og selvom det nok kan berøre mig pinligt, at vor kirkeminister frygter for, at jeg har nationalistiske tendenser, og ligeså at »Pastor Noack in Grenzvereinsvereinen nicht besonders beliebt ist«, som det står at læse i tyske aviser, så føler jeg en vis trøst ved at lægge sammen og dividere med 2.« ³³

Over for sine medpræster fremhævede han altid, at opgaven gjaldt evangeliets forkyndelse. Præsterne og menigheden skulle ikke indlade sig på nationalpolitik. På den anden side var han aldrig i tvivl om, at den danske kirke havde både ret og pligt til at tage fat i Sydslesvig. Fronten overfor den tyske landskirke blev klart markeret. Det gjaldt i særlig grad i de første vanskelige år. Noack gik ikke på kompromis. Overfor de tyske myndigheder var han en myndig forhandler, der formåede at sætte sig i respekt.

Noack var realist. Han var intenst opmærksom på, at sejladen var svær i farvandet mellem kirke og nation: I 1922 hed det: »Vi skal ikke have nogen national bindestreg hverken for eller bag vort kristelige

Caspar Frederik Wegener (1851-1930) var biskop over Lolland-Falster stift 1907-23 og den første formand for DKU fra oprettelsen til sin død. Han var kendt for et ortodoks-konservativt kristendoms-syn. Han fik stor betydning for kirken i Sydslesvig i de vanskelige opbygningsår.

arbejde, hvilket ikke udelukker, at efter min mening – og erfaring – levende kristendom kan hjælpe mennesker til at finde sig selv også nationalt«. For ham var præsterne »nationalt navnløse, men nationalt sindede«. Til den tyske generalsuperintendent Friedrich Petersen udtalte han i 1922: »Mit nationale og politiske standpunkt kan der blandt danske i Flensborg fornuftigvis ikke være nogen tvivl om, og derfor forlanges der ikke af mig, at jeg skal prædike danskhed, men man er inderlig tilfreds, når jeg prædiker kristendom på dansk.«³⁴ Noack stod Indre Mission nær, men havde samtidig forståelse for grundtvigianernes mere engagerede syn på det nationale. Det kunne give rivninger i forhold til DKU. Der var ledelsen krampagtigt på vagt overfor alt, der blot lod ane nationalistiske tendenser. DKU var afhængig af statsstøtten og båndene til Kirkeministeriet, hvor krav om forsigtighed overfor den tyske nabo var lov. Præsterne blev holdt i kort snor – inden for en ramme præget af Indre Mission med et vist pietistisk præg.

Noacks ankomst

Da menigheden var dannet den 13. maj 1921, kunne Noack tage fat i Flensborg. Femten år senere skildrede præsten selv sin ankomst på følgende måde: »Begyndelsen var egentlig ganske morsom. Jeg ankom til Flensborg den 15. juni 1921 kl. 4 om eftermiddagen. Der var ingen, der vidste, at jeg kom på den tid ... Kone og børn havde jeg ladet blive i Sunds præstegård, så jeg var uafhængig og skulle nok klare mig.

Så kom jeg altså med firetoget og stod på Flensborg banegård. Her var jeg, og her ville jeg blive; dog ikke på banegården. Jeg måtte vel se at finde et hotel. Jeg prøvede et par stykker, men ingen af dem havde plads. Så var der en venlig portier, der viste mig hen til gæstgiveriet »Zum schwarzen Walfisch« i Angelbogade; der skulle være pænt og rent, skønt såre beskedent. Det var det også; jeg krøb i hvalfiskens bug og var der de tre døgn, som man nu skal være et sådant sted.

Da jeg havde fået mig indrettet i mit foreløbige kvarter, gik jeg hen til det danske menighedshus »Ansgar« i Toosbüygade; jeg tænkte nok, at jeg der ville træffe »Dansk Kirke i Udlandet«s repræsentant, sekretær Poul Erichsen, og det slog også til; han gik mellem kalkbaljer og gulvbjælker i »Ansgarsalen«, som man var ved at ombygge til kirkesal, den skulle indvies den 26. juni, så der var pres på. ...

Aldrig så snart havde vi fået det nødvendige aftalt med håndværkerne, så styrede vi vore skridt mod »Hjemmet« i Mariegade; der var

Kirkesalen i Ansgar efter ombygning 1921. Salen blev indviet 26. juni 1921. Krucifikset på alterets kors var skænket af menigheden i Grenå. En af de tilreisende deltagere, forlagsboghandler Lohse (medlem af DKU's forretningsudvalg), blev så begejstret over alteret, at han tilbød at betale udgifterne på i alt 4.000 mark. I deligere indsamledes samme dag 10.000 mark til menigheden.

»Gamlekaffe«, ca. hundrede gamle danske Flensborgere samlet til eftermiddagskaffe med tilhørende underholdning. Sekretær Erichsen skulle hen og slutte deres samvær med en andagt; det var jo en herlig lejlighed for mig til at træffe nogle af dem, som jeg håbede i den følgende tid at få meget med at gøre...«.³⁵

Sidst i juni måned var kirkesalen i forhuset i Ansgar færdig til indvielse. Der var 125 faste siddepladser og en del »løse« pladser. Det meste af udstyret var gaver fra venner i København, krucifikset kom fra menigheden i Grenå. I Flensborg havde bankdirektør P. Thomsen skænket kalk og disk og købmand Uldall vinkanden. Der blev indrettet lokaler til KFUK, menighedskontor og menighedsplejen. Noack flyttede ind i boligen i Toosbūystr. 7. Ved en højtidelig ceremoni den 26. juni blev han indsat i embedet. Her holdt biskop Wegener, formand for Dansk Kirke i Udlandet, det danske kirkearbejde over dåben. Ganske symbolsk var der også barnedåb. Yngste medlem af den gamle bondefamilie Lassen i Strukstrup blev døbt. Den lille dreng, Svend Aage Lassen, fik som minde en bibel, i hvilken bispeminden havde skrevet en hilsen.

Mange gode kræfter havde arbejdet sammen for at skabe gode rammer omkring det nye kirkearbejde. Fra enkedronning Louise var kommet en bibel med en personlig hilsen fra dronningen. 100 salmebøger var en gave fra Vajsenhuset i København, og mange andre gaver kunne nævnes. Dermed indledtes en tradition, som har vist sin værdi lige til i

dag: Store dele af inventaret i de danske kirker i Sydslesvig er gennem alle årene kommet som gaver fra venner i Danmark. Vigtigst var dog, at den danske stat havde muliggjort både køb og indretning af det nye menighedshus.³⁶

Menighedens vedtægter

Den 27. juni 1921, dagen efter kirkesalens indvielse og indsættelsen af pastor Noack, holdt »Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn« sit sidste møde. Samfundet blev opløst og aktiverne overdraget til »Den danske Menighed i Flensborg«. Menighedens formål var »at skabe et midtpunkt for kristeligt samfundsliv for alle i Flensborg og omegn boende personer, der har interesse for troslivets bevarelse, vækkelse og vækst på det danske sprog«.

Samtidig blev en højtidelig overenskomst mellem menigheden og »Dansk Kirke i Udlandet« underskrevet.³⁷ Den skulle gælde »sålænge som »Den danske Menighed i Flensborg« eksisterer som en uden for den slesvig-holstenske landskirke selvstændig bestående menighed«.

I § 1 indsattes bestyrelsen for »Dansk Kirke i Udlandet« som menighedens højeste kirkelige myndighed med et konsistoriums beføjelser overfor denne. I § 3 hed det, at menigheden skulle tilstræbe selvunderhold. Dog garanterede D.K.U. hovedpræstens løn og stillede de nødvendige lokaler til rådighed i ejendommen Toosbütystraße 7. Det var et løfte af afgørende betydning for den unge menighed.

Der blev valgt menighedsråd. Foruden præsten bestod det af skræddermester Chr. Bøvdadt, fru Petra Jürgensen, K.F.U.K. sekretær frk. Anna Larsen, gasværksdirektør Hans Madsen, kusk Jørgen Matthiesen og pensioneret lærer P. P. Paulsen. Bankdirektør P. Thomsen, som havde spillet en så afgørende rolle i tiden frem til menighedens grundlæggelse, blev medlem af repræsentantskabet sammen med redaktør Jens Jessens enke Marie Jessen, grosserer Cornelius Hansen og faktor L. K. Lausten, alle fremtrædende medlemmer af mindretallet.

Til at administrere DKU's ejendomme i Flensborg oprettedes samtidig aktieselskabet »Ansgar«. Næsten hele aktiekapitalen på 100.000 M blev i aktier a 1000 M fordelt mellem repræsentanter for DKU. Biskop Wegener, forlagsboghandler Ole Lohse og dr.theol. Alfred Jørgensen tegnede sig for hver 32.000 M, og der blev i alt fire aktier til pastor Noack og Peter Thomsen. Der var en bestyrelse eller direktion med Noack som formand og et tilsynsråd med 7 medlemmer.³⁸

Svend Åge Lassen.

Et barn er nu, at han var den første der kom til verden i den danske Sprogkirke i Flensborg fra Trosselskabet, 5te Søndag efter Trinitatis, d. 26de Juni 1921.

Handskriftet

Svend Åge Lassen fra Strukstrup var det første barn, som blev døbt i den nyoprettede danske menighed den 26. juni 1921. Pastor Noack fastholdt begivenheden med denne inskription i drengens bibel. Også biskop Wegener skrev i bibelen.

Aktieselskabet var en juridisk konstruktion, skabt for at opfylde lovens krav. Selskabsformålet var i § 2 beskrevet lidt overraskende: »Gegenstand des Unternehmens ist der Betrieb von Handelsgeschäften jeglicher Art; der Handel mit Grundstücken ist ausgeschlossen«. Denne konstruktion blev bevaret frem til 1937, hvor DKU overtog ejerskabet direkte.

Arbejdet begynder i Flensborg

Målet var klart: Det gjaldt om at opbygge en dansk menighed, der i ordninger og kirkeskikke lå så tæt op ad den danske folkekirke som muligt. De kirkelige handlinger og kirkebøgerne blev indrettet som i den danske folkekirke, gudstjenesterne fulgte de danske ritualer, og der blev sunget efter Salmebog for Kirke og Hjem, ikke den sønderjyske salmebog (Psalmebog for de dansktalede Menigheder i Slesvig). Når der opstod tvivl om, hvordan de kongerigske regler i praksis skulle gennemføres under de noget anderledes forhold syd for grænsen, indhentede pastor Noack råd hos biskop Wegener, formanden for Dansk Kirke i Udlandet.

Menighedens dansk-folkekirkelige præg var et brud med alle lokale traditioner. Her fulgte pastor Noack en kompromisløs kurs – måske til nogen undren for indfødte flensborgere. I 1925 gav menighedens andenpræst Anker Moos og KFUM-sekretæren Jes Kylling dette billede af det kirkelige brud, som menigheden var udtryk for: »I Begyndelsen virkede den kongerigske Gudstjeneste fremmed. Man kendte kun den tyske og den nordslesvigske. Ligesaa ukendt var Messedragten og den danske Krave i Stedet for de tyske Snipper. Den danske Salmebog havde man aldrig set før, Grundtvig fandt man i den første Tid uforstaaelig, og Sangen var for ukirkeligt livlig. Den jævne danske Prædiken savnede den tyske Bombast, og Sproget voldte lidt Vanskelighed. Man var kun vant til at høre nordslesvigske Dansk, og mange havde tysk Hjemmesprog«. Nogle år senere, i juni 1932, gentog menighedens eget kirkeblad »Ansgar« vurderingen med disse ord: »Ja selv i Flensborg er den danske folkekirkelige højmesse, som holdes i Helligåndskirken, noget uvant og måske fremmed for en hel del mennesker«. ³⁹ Ty-skerne var naturligvis ikke sene til at rette deres kritik mod en sådan »importvare«. Tiden løste imidlertid problemet. I det lange løb blev de danske kirkeskikke en naturlig ting for menighedens inderkreds.

Allerede efter kun et år, på menighedens første årsmøde den 25. maj 1922, fortalte Noack om gode resultater. 1184 voksne med 563 børn

Anker Moos, menighedens andenpræst i årene 1922-25. Han stod Indre Mission nær og brugte mange kræfter på arbejdet blandt de unge og sygebesøg. »Han virker sikkert mere ved det han er end det han siger«, udtalte biskop Wegener.

var registreret som medlemmer. Gudstjenesterne i Ansgar havde samlet i gennemsnit 150 deltagere. 38 gange var der holdt barnedåb, 90 var konfirmeret, 14 par var ægteviet, og der havde været 9 begravelser. Hver tirsdag aften var mellem 30 og 50 medlemmer kommet sammen til »samfundsaften«, og der var holdt børnegudstjeneste hver søndag, ligesom børnene havde haft deres egen julefest. I tilknytning til menigheden havde KFUK fået fast status siden 1. oktober 1920. Endelig havde Noack lagt grunden til en menighedspleje i samarbejde med de bestående foreninger Sygeplejeforeningen og »Gamles Værn«. ⁴⁰

Endnu var arbejdet begrænset til selve Flensborg by, og KFUM-arbejdet var kun i den spæde begyndelse. Der var brug for flere kræfter, hvis nye arbejdsmarker skulle opdyrkes. Det lod ikke vente på sig. Hjælpen kom snart. Dansk Kirke i Udlandet og dermed Kirkeministeriet i København bevilgede det fornødne, og i august 1922 tiltrådte menighedens præst nummer to, nemlig sønderjyden Anker Moos.

Under ledelse af de to præster – Noack som førstepræst og Moos som andenpræst og KFUM-sekretær – blev menighedens fundament støbt i de først kommende år.

Udviklingen kan aflæses af pastor Noacks årlige beretninger ved menighedens årsmøder. De afspejler på mange måder tidens vilkår. Det kirkelige arbejde var afhængigt af det nationalt-politiske klima. De mange vanskeligheder for det tyske samfund i de første efterkrigsår betød ekstra aktivitet på dansk side. Derfor kunne Noack berette om en betydelig udvikling i de første år af menighedens historie.

I Ansgars kirkesal var der ofte mere end fuldt besat på de 125 faste siddepladser. På de store festdage ved jul og påske og ved konfirmation sad op mod 300 kirkegængere ofte tæt sammenpresset i den lille kirkesal. Ved barnedåb måtte forældre og faddere stå op i gangen. Det levnede bestemt ikke megen plads til den friske luft. En københavnsk præst ytrede til Noack efter selv at have prædikeret ved en søndagsgudstjeneste: »De må prædike godt, når De kan få folk til at sidde i den luft hver søndag«. ⁴¹

I Helligåndskirken blev der mere og mere tomt ved pastor Matthiesens danske gudstjenester, og fra pinse 1923 blev de helt indstillet. Tilsvarende gik medlemstallet i den danske menighed frem. I 1923 stod 2.530 navne i kartotekerne (1.678 voksne og 852 børn). Fem år senere var man nået helt op på 3.247. Men tallene kunne ikke tåle at blive vejet på guldvægt. Kontingentet var beskedent. Minimum var 2,40 M årligt, og restancer blev ikke jagtet med energi. De mange ubemidlede

ældre og de mange fattige i kredsen betalte slet intet. Nogle ganske få velhavende medlemmer kom derfor til at tegne sig for en stor procentdel af Flensborg-menighedens samlede indtægter. Mange var kun medlemmer af navn. En kritisk gennemgang af listerne i 1929 reducerede tallet på voksne medlemmer fra 2.790 til 1.570. Næppe meget mere end halvdelen af de registrerede husstande var betalende. Det betød, at menigheden levede med et stadigt underskud på regnskabet⁴². De officielle medlemstal skal kort sagt vurderes kritisk. Menighedens kerne var langt mindre end de angivne medlemstal.

De beskedne medlemsbidrag kunne mærkes på menighedens økonomi. Det var målet, at menigheden selv skulle bære de løbende udgifter bortset fra præste- og kirkesangerløn, som blev betalt fra Danmark. Men det lykkedes aldrig. Menigheden var totalt afhængig af hjælp fra vennerne mod nord. Det gjaldt i denne periode, og det gjaldt senere.

Andenpræsten Anker Moos

Den 14. august 1922 fik menigheden som nævnt sin præst nr. 2. Det blev sønderjyden Anker Moos (1891-1968). Han havde rod i Indre Mission i endnu højere grad end Noack. Siden embedseksamen i 1915 havde han især virket som KFUM-sekretær. Hans særlige arbejdsområde i Flensborg blev det kristelige ungdomsarbejde og det udenbys arbejde, som var i sin vorden. Som sjælesørger havde han en særlig evne til at snakke med menighedens jævne folk, måske på en anden måde end de tyske præster. I det tyske politi lagde man mærke til præstens opsøgende arbejde i de fattige miljøer. I 1925 indberettede politiet følgende: »Pastor Moos besøgte 29. og 30. marts de konfirmerede børn i byens nordre del. Forældrene har fortalt mig, at han var på besøg længe. En kone fortalte, at pastor Moos altid var så rar og venlig. De tyske præster kom ikke i arbejderhjemmene til deres konfirmander. Han opfordrer også konfirmanderne til at melde sig ind i KFUM og K. Det sker ofte, fordi han er en yderst rar og jævn præst.«⁴³

Støt og roligt inddrog præsterne nye opgaver i arbejdet. Fra og med indsættelsen af pastor Moos øgedes antallet af gudstjenester. I byen blev der nu holdt to gudstjenester i Ansgar hver søndag, og hver tirsdag aften samledes et halvt hundrede medlemmer til »samfundsmøde« for at gennemgå tekster fra Nye Testamente.

I de første år blev der en gang årligt afholdt vækkelsesmøder i Flensborghus en hel uge igennem med deltagelse af præster og indremissio-

Kirkesalen i Harreslev forsamlingshus fotografert 1930. Gudstjenesterne i Harreslev forsamlingshus startede i sommeren 1922. I den første tid var der så stor tilslutning, at man benyttede den store sal. I 1929 indrettedes en særlig kirkesal, hvor alterpartiet kunne skjules bag en bræddevæg, når salen benyttes til andre formål. Denne afskærmning ses til højre og venstre. Alteret med skranke samt dobefont og prædikestol stammede fra den gamle Grøndalskirke i København, hvor H. F. Petersen havde haft sin debut som præst. Også næsten alt det øvrige udstyr kom fra venner i Danmark.

nærer nordfra. KFUK-sekretæren frk. Anna Larsen var en ivrig medarbejder. Der blev trykt særlige sanghefter, hver aften var der en ny taler. Noack, Moos eller missionær Kylling supplerede med et vidnesbyrd. Møderne var et forsøg på at få større kredse i tale end dem, der fandt vej til kirken. Det lykkedes også nogle år. Derefter mistede møderne nyhedens interesse, og kun flittige kirkegængere og gamle folk mødte frem. Møderne var af strengt kirkeligt præg, så ingen kunne tage anstød deraf, heller ikke det tyske politi, som fulgte møderne opmærksomt. Om vækkelsesmøderne i 1927 hed det således i politiets indberetning: »Die Redner blieben stets sachlich und das politische Gebiet wurde nie berührt«. ⁴⁴

Fra november 1923 uddeltes et lille månedsblad »Kirkeklokken« til medlemmerne. Det blev udgivet indtil afløseren »Ansgar Kirkeblad for Sydslesvig« blev lanceret i juni 1932.

Uden for Flensborg

Så hurtigt som muligt tog præsterne også fat uden for Flensborg. Det stillede dem overfor nye krav. På landet var det i endnu mindre grad end i Flensborg en selvfølge at følge folkekirkens ritualer og benytte det danske sprog. Der var brug for en større tilpasning til de lokale

»Pørs Pissel« på Østerbymark blev indviet den 15. april 1923 med deltagelse af bl.a. pastor Moos og sekretær Kylling. Pisselen var en tilbygning på tre fag til Peter Lorenzens ejendom. Her blev der holdt folkelige og kristelige danske møder. Mest brugt blev lokalerne i tiden frem til bygningen af Valsbolhus i 1930, men også derefter kom Maren Sørensen for at holde danske gudstjenester på Østerbymark. Her har Niels Kjems fotograferet lokale folk og fine gæster i automobil den 14. april 1923.

traditioner. Præsterne blev konfronteret med spørgsmålet: Er det forsvarligt at tage hensyn til de lokale forhold og ønsker, i sprog og kirkeskik, for at få folk i tale? Det var nødvendigt at benytte tysk ved siden af dansk. Dette sproglige problem kom til at volde ikke så få vanskeligheder gennem årene. Ikke alle præster så ens på problemet.

I de første år indtil 1925 var indsatsen uden for Flensborg af ret spredt karakter. Videre strakte kræfterne ikke. Alligevel søgte pastor Noack og pastor Moos ved given lejlighed at knytte faste forbindelser til små spredte danske kredse på landet. Ofte foregik det under ret så private former, evt. i private bondestuer. Senere blev der indrettet egentlige mødelokaler. Til sidst kom de danske skoler til som egnet mødested.

Harreslev var det første sted, som fik regelmæssige danske gudstjenester. Det begyndte i det danske forsamlingshus i sommeren 1922. I de første måneder blev det til en månedlig gudstjeneste. Efter indsættelsen af pastor Moos blev der holdt gudstjeneste hver anden søndag.

Tarup lige uden for Flensborg kom også tidligt med. Her åbnede storbonden Hans Brodersen sin gård for de danske. Allerede i vinteren 1921-22 blev der holdt julefest, og da der var indrettet dansk forsamlingsstue i gården, afholdt pastor Noack danske menighedsmøder må-

nedligt fra efteråret 1924. I *Jaruplund* var der møder og bibeltimer i vinteren 1923-24.⁴⁵

Også de sønderjysktalende områder mod vest fik tidligt besøg af præsterne. På *Østerbymark* i Medelby sogn var der gjort forsøg med dansk sprogkursus i afstemningstiden, og en mere regelmæssig undervisning af børn og voksne startede lige efter nytår 1921. Møder blev holdt i den tre-fags stue hos bonden Peter Lorenzen. Lavt var der til loftet – så pastor Noack måtte sørge for ikke at stille sig under en loftsbjælke, når han var til møde. Bedre blev det fra 1923. Den 15. april indviedes en tilbygning. Her i »Pers Pissel« blev der i de følgende år holdt lange rækker af danske møder.⁴⁶

Slesvig

I Slesvig by blev de første skridt i retning af et dansk menighedsarbejde taget allerede i julen 1921. Nogle københavnske venner af de dansksindede i Slesvig havde indbudt til julefest i restaurationen café »Hoffnung« på hovedgaden. Noack deltog sammen med nogle danske fra Flensborg. Aftenen foregik mest på tysk, og Noack valgte at frembære julebudskabet på tysk. Men som han selv erindrede senere, vakte det kritik hos nogle af de få dansktalende, som »udtalte deres skuffelse over, at jeg havde givet dem min juleprædiken på tysk, for de havde nu glædet sig til at høre julebudet på dansk. Vi enedes da om, at jeg snart skulle komme igen og tale dansk«.⁴⁷

Løftet blev opfyldt allerede den 15. januar 1922, da Noack kom til Slesvig for at tale ved et kristeligt møde i et dansk hjem. Den 1. maj 1922 skrev han til DKU: »I Slesvig opdages der efterhånden flere danske, og der er fremsat ønske om, at jeg skal komme dertil hveranden søndag i stedet for som hidtil engang om måneden«. De månedlige møder fortsatte indtil efteråret, da det blev til to gange om måneden. Samlingsstedet var først café »Hoffnung« og »Zum Kronprinzen«, senere i lokaler i huset Langestr. 33. Her blev man indtil Slesvighus blev indviet i juli 1923. Da blev det muligt at holde faste gudstjenester.⁴⁸

Arbejdet på den sydlige forpost var imidlertid ikke helt uproblematisk. Noack var betænkelig ved at udvide antallet af gudstjenester for meget. »Ligeledes mener jeg, at der helst ikke skal komme for meget offentligt frem om danske gudstjenester i Slesvig by, og da slet ikke om, at DKU har noget med dem at gøre«, skrev han 1. febr. 1923. »Statens bevillinger til skole- og biblioteksarbejde må under ingen omstændig-

Kirkesalen i Lorens Jepsens gård i Valsbøl blev indviet 2. december 1923. Thorvaldsens Kristusfigur skjuler sig i blomsterne på alteret. Denne figur optrådte almindeligt i de danske kirkesale i disse år. Her er den suppleret med Dannebrog som altertavle – betegnende for den grundtvigske kreds i Valsbøl. I Flensborg-menigheden blev Dannebrog først benyttet som almindeligt kirkesmykke efter krigen. Kirkesalen var i brug indtil Valsbøllus blev indviet i 1930.

heder anvendes uden for Flensborg og den såkaldte 2. zone, og jeg kunne tænke mig, at også DKU's arbejde i Slesvig kunne volde vor velvillige regering vanskeligheder fra oppositionens side«. Det var derfor vigtigt ikke at tale for højt om arbejdet i Slesvig.⁴⁹

Værre var nok landskirkens modstand mod initiativerne i Slesvig. De førte til en del indbyrdes stridigheder (se s. 49). Men det skræmte ikke Flensborg-præsterne bort. Den 4. december 1927 oprettedes også en selvstændig »Dansk Menighed for Slesvig By og Omegn« – den første uden for Flensborg. Der var ved starten 43 medlemmer, i 1933 var indskrevet henved 100.⁵⁰

Valsbøl-kredsen

Flensborg-menigheden under DKU var det danske kirkearbejdes basis. Men der fandtes også kirkeligt arbejde i Sydslesvig med en anden baggrund. Et selvstændigt arbejde, uafhængigt af Flensborg, kom i gang i Valsbøl fra 1922. Det fik sit eget særpræg på grundlag af den grundtvigske tradition.

Ved afstemningen i 1920 lå Valsbøl på grænsen af det sønderjysktalende område. Mange af de ældre talte endnu sønderjysk, men kun få følte sig bevidst som danske. Alligevel styrkede afstemningen den

slumrende danske hjemstavnsfølelse. 22% stemte dansk den 14. marts. Hos de få bevidst danske var resultatet en skuffelse. Skulle man nu blive boende under tysk styre, flytte nordpå eller måske udvandre? Sådanne spørgsmål rumsterede hos gårdejer Lorens Jepsen i Valsbøl og hans ligesindede.

De valgte at blive, og Jepsen-gården blev udgangspunkt for den danske bevægelse. Det begyndte med møder i 1921-22, hvor Lorens Jepsen fik indrettet en stue i sit hus til møder. Fra vinteren 1922-23 kom der hjælp udefra. Det var sygeplejerske Maren Sørensen, som gjorde sin entré.

Maren Sørensen fødtes 1882 i Aal sogn i Ribe amt. Hun var uddannet som sygeplejerske og blev tidligt indfanget af arbejdet i Sønderjylland. Fra 1909 blev hun ansat som sygeplejerske i Visby ved Tønder, fra 1912 i Flensborg. Her var hun i 1913 med til at oprette Flensborg Sygeplejeforening. I de følgende krigsår arbejdede hun i Holbøl sogn.

På dette tidspunkt kom hun i kontakt med frimenighedspræst Niels Dael på Liselund menighedsskole. Det grundtvigske livssyn, som herskede her, indfangede hende, og hun vandt sig støtter i den store vennekreds omkring skolen.

Efter Genforeningen i 1920 blev Maren Sørensen leder af Børnenes Helsehjem ved Sdr. Vilstrup strand i Nordslesvig. Men hun slap ikke Sydslesvig af tankerne. Valsbøl-området havde en særlig glans i de grundtvigske kredse omkring Liselund. I Valsbøl havde den kendte pastor H. F. Feilberg virket i årene 1859-62 og havde her samlet stof til sine værdifulde folkelivsskildringer. Denne tråd burde tages op.⁵¹

Maren Sørensen drømte om at hellige sig et kristeligt arbejde på landet i Sydslesvig. Hun ville bo i Valsbøl og dér omdanne et gammelt stuehus hos Lorens Jepsen til menighedshjem for kristelige møder. I marts 1922 tumlede hun med planer om at ansætte en dansk menighedsygeplejerske, der kunne virke i hele Mellemslesvig. Det skulle ske i tilknytning til Den slesvigske Kvindeforening. Selv mente hun, at det var lettere at få opholdstilladelse, hvis hun var antaget af DKU som missionær uden løn. Hun rettede derfor henvendelse til pastor Noack og bad om hans anbefaling. Noack var positivt indstillet. Han kendte hendes plan gennem år og dag og fandt den velovervejnet. Han havde hørt hende tale, det var solidt og godt. »Hun hører nærmest til Guds Riges Grundtvigianere. DKU bedes være velvillig, jeg synes DKU kan sige god for hende«, skrev han den 18. december 1922 til DKU.

Ideen faldt dog ikke i selskabets smag. Skuffet måtte Noack give

*Sygeplejerske Maren Sørensen
(1882-1957).*

Maren Sørensen et afslag. »Den meddelelse jeg måtte bringe M.S. bedrøvede hende meget og mig også; hun er en tro Herrens tjenerinde. Jeg kunne ønske, at forretningsudvalget ville tale med hende«, skrev han tilbage. Den 27. januar 1923 fastholdt Alfred Th.Jørgensen i DKU, at selskabets forretningsudvalg mente »at måtte være meget forsigtig af hensyn til DKU's stilling overfor de nationale brydninger«. På dette punkt kunne man »ikke være forsigtig nok«. Derfor måtte man sige nej til at ansætte den ivrige Maren Sørensen.⁵²

Sagen gav efterdønninger på DKU's årsmøde i 1923. Frimenighedspræst Morten Larsen fra Holstebro kritiserede afvisningen. Han havde indtryk af, at DKU ikke *ville* hjælpe hende, fordi hun var grundtvigsk. Noack gentog sin sympati, men mente samtidig, at det kunne være vanskeligt for DKU overfor de tyske myndigheder at påtage sig noget ansvar for hendes virksomhed. Betingelsen for en tilknytning måtte i givet fald være, »at Maren Sørensens virksomhed ikke fik det mindste nationalpolitiske skær.«⁵³

Maren Sørensen-sagen illustrerer tydeligt, hvordan DKU styrede i det kirkeligt-nationale farvand. Forsigtigheden fik vidtrækkende følger. Valsbøl-kredsen blev selvstændig i forhold til Flensborg. I stedet skabte kredsen sin egen selvstændige basis uden for DKU, bla. blandt Lise-lund-folkene og andre frimenigheder i Danmark. For pastor Noack var det en skuffelse. Han måtte bøje af og acceptere, at Valsbøl-folkene overtog områder, hvor der ellers var begyndt et arbejde ud fra Flensborg, f.eks. i Skovlund. De to parter delte så »riget« mellem sig. Flensborg-menigheden trak sig tilbage til Flensborg og nærmeste omegn samt Slesvig og området øst for linjen Flensborg-Slesvig. Denne deling blev baggrund for et harmonisk samliv i de følgende år.⁵⁴

Maren Sørensen tog fat. Fra vinteren 1922-23 delte hun sin tid mellem Helsehjemmet og Valsbøl. På Helsehjemmet var hun om sommeren, i Valsbøl om vinteren. På Lorens Jepsens gård fik hun indrettet logi, og her indviede pastor Niels Dael den 2. december 1923 en egen kirkesal. Det blev udgangspunkt for et kristeligt møde- og forsamlingsliv på egnen. Hveranden søndag eftermiddag var der gudstjeneste. Det var skiftende præster fra Nordslesvig, som sørgede for de kirkelige handlinger. Frimenighedspræsterne var i overtal. Pastor Jørgen Eriksen, Asserballe, J.L.Jørgensen, Skærbæk, Carl Ludvigsen, Aabenraa, Aage Møller, Rønshoved, kom ofte. Fra 1931 blev Marius Olsen fra Bovlund frimenighed den regelmæssige prædikant.

Aktiviteten blev ikke begrænset til selve Valsbøl. Maren Sørensen og

præsterne tog ud i oplandet. Der blev holdt møder og gudstjenester i »Pers Pissel« på Østerbymark, og Maren Sørensen virkede som sygeplejerske og sjælesørger i et bredt område helt ud til Aventoft.⁵⁵

På tysk side vakte alt dette undren. Både regeringen i Slesvig og provsten i Flensborg var foruroliget over, at danske præster uhindret kunne komme over grænsen for at »agitere«. Provst Niese fandt i 1924, at der var tale om »Einbrüche in unser Kirchengebiet und um Verstöße gegen alle kirchliche Ordnung«. Det var beklageligt, hvis landskirken ved siden af Flensborg-præsterne også »mit den Streifzügen und unkontrollierten Überfällen beliebiger dänischer Pastoren zu rechnen hätte und diesen schutzlos preisgegeben wäre«.⁵⁶ Valsbøl-kredsen blev fulgt med vagtsomme øjne i den tyske administration.⁵⁷

H. F. Petersen andenpræst 1925

Andenpræsten i årene fra 1922, Anker Moos, havde som nævnt rod i Indre Mission. I 1925 valgte Moos at flytte til Halk som sognepræst. De tyske blade vurderede, at han rejste, fordi »die Eiderdänen« var utilfredse med hans pietistiske missionslinje. Han holdt sig på størst mulig afstand af det nationale spændingsfelt.

Afløseren blev den unge medhjælper ved Grøndalskirken i København, cand. theol. Hans Friedrich Petersen. »HF«, som han blev kaldt blandt venner, var født i 1898 i Oldenburg, hvor faderen, der var sønderjyde og bogtrykker, opholdt sig dengang. Sin barndom fik han i Aabenraa. Her tilegnede han sig det sønderjyske sprog. Han tog teologisk embedseksamen 1924 og fik sit første embede i et arbejderkvarter i København. Allerede her viste han sin eminente evne til at omgås jævne mennesker. I 1924 giftede han sig ind i en grundtvigsk familie med stærke bånd til Sydslesvig. Svigerfaderen, cykelfabrikant Frederik Marius Rasmussen i Odense, var en varm ven af menigheden i Flensborg. I 1922 havde han skænket en stor ejendom i Harreslevgade til menigheden, som her havde indrettet boliger for gamle.

Det gav HF lyst til at søge tilbage til Sønderjylland. Allerede inden Moos' bortrejse lod han vide, at han gerne ville drage til Flensborg som præst, hvis han fik en opfordring.

Det satte overvejelserne i gang. Noack ønskede en mand af nogenlunde samme type som Moos. I DKU var man betænkelig ved en mand som HF. Pastor Fibiger skrev til forretningsudvalget: »Med hensyn til pastor Petersen er han – såvidt jeg ved – fuldblods Grundtvigianer. Og

H. F. Petersen som student ca. 1924. Til sine dages ende forblev han en flittig forsker. Ved udnævnelsen til præst i Flensborg i 1925 blev det fremhævet, at han var KFUM-mand, sonderjyde, inde i tysk åndsliv og med en hustru fra et godt grundtvigsk hjem med sonderjyske interesser.

alene af frygt for eventuelt ved ham at blive blandet ind i nationale vanskeligheder er jeg meget betænkelig ved ham«. I Flensborg var grundtvigianerne i afgjort mindretal, men Noack mente, at »en KFUM-mand med en grundtvigsk kone kunne være en særdeles heldig kombination«. ⁵⁸

HF blev valgt. Det blev af afgørende betydning for det danske menighedsarbejde i Sydslesvig. Gennem 40 år lige frem til sin død i 1966 fik han sit virke i den danske kirke i Sydslesvig. Hans betydning for kirkens liv gennem de mange år kan ikke overvurderes. Den rangerer på linje med Noacks.

Den 3. december 1925 blev HF budt velkommen af DKU's forretningsudvalg. Biskoppen understregede stærkt, at DKU først og fremmest var et kirkeligt arbejde, i anden række et nationalt. ⁵⁹

Med denne opsang tog HF fat i Flensborg. Han skulle virke som andenpræst og fortsætte Moos' arbejde blandt ungdommen. Det fængede ham på en sådan måde, at også tyskerne lagde mærke til det. I det tyske politis rapporter blev der berettet, at HF og hans kone blev meget populære blandt de unge, og at ægteparret udøvede en tydelig tiltrækningskraft. Det var klart, »daß er in erster Linie Däne und dann erst Gottesmann ist«, hed det i februar 1926. Der blev lagt mærke til »den überaus rührigen dänischen Pastor Petersen, der unermüdtlich in der Jugendbewegung tätig ist«. Om en af hans ungdomsgudstjenester

Menighedsbladet »Kirkeklokke« udkom første gang i november 1923. Det blev uddelt som månedsblad med et oplag på ca. 2.500 eksemplarer. Juni 1932 aftostes det af »Ansgar Kirkeblad for Sydvestjylland«.

9. Aarg.

April 1931

Nr. 4

i Ansgar hed det i marts 1927: »Pastor Petersen konnte es auch hier nicht unterlassen, die dänische nationale Seite hervorzuheben und die Jugend für die dänische Sache zu begeistern«. ⁶⁰

Naturligvis deltog HF også i de andre sider af det kirkelige arbejde. Især fik han øje på de mange muligheder uden for byen. Det blev udgangspunkt for nye initiativer fra begyndelsen af 30'erne.

Dagligdagen

Menighedens liv var meget andet end de ugentlige gudstjenester. Der var de mange møder, det sociale arbejde omkring Ansgar, menighedsplejen. En lille artikel af pastor Noack fra 1929 »Flensborg i Dag« giver et indtryk af det brogede arbejde, som blev varetaget af præsterne: »Fra 8 til 9 i »Ansgar« 23 drenge til konfirmationsforberedelse, mens pastor Petersen et andet sted i huset læser med lige så mange – eller er det et par stykker flere! – Så et par timer ved skrivebordet med besvarelse af breve og udfærdigelse af andre, der skal bringe svar tilbage; derefter lidt læsning, der hakkes i stykker af telefonopringninger; i træffetiden en mand, der skal have et barn døbt næste søndag; endvidere flere konfirmandforældre, som skal have udfyldt skema til ansøgning om konfirmationshjælp af hjælpe-kassen; endelig en lang, alvorlig samtale med en, der søger sin sjælesørger. Om eftermiddagen flere sygebesøg og til sidst hjem at hente ornat og hjemmeberettelsestøj for

at bringe en syg den hellige nadver. Til slut en friaften, den første i lang tid; den bruges til at skrive til D.K.U. om »Flensborg i Dag«.

Om søndagen var det de to eller tre gudstjenester, som satte præg på dagen. Der var altså nok at lave – og alligevel måtte Noack erkende, at resultaterne kunne være bedre. I 1929 lå tallene ikke længere på højderne fra 1920 og de første efterkrigsår. Flest var de kirkelige handlinger i de store krisear omkring 1923 og 1933 – tendensen var faldende, svarende til den national-politiske tendens. Det var skuffende, at så mange danske aldrig kom i kirken. Særlig bittert at mange af lederne, de toneangivende, holdt sig borte. Kun til julegudstjenester og ved andre særlige lejligheder fyldtes Helligåndskirken helt.⁶¹

»Ansgar« i Toosbøygade var udgangspunkt for et betydeligt socialt arbejde. Her er børn netop kommet tilbage til »Ansgar« fra fire ugers ophold i Nymindegab. Foto 1934.

Den tyske front

Slesvig-provstens modstød 1923

Menighedens fremgang var ikke til at tage fejl af i de første år efter 1921. De danske præster var kommet for at blive, og de kunne se resultater af deres arbejde. Det var for den tyske landskirke et såre ubehageligt faktum. I landskirken havde man svært ved at se det berettigede i den danske virksomhed. Man så sig stillet overfor en trussel, og der måtte reageres.

Det første principielle sammenstød kom i sommeren 1923. Netop på dette tidspunkt følte det tyske samfund sig særlig sårbar – den voldsomme inflation gav danskerne og den stærke krone gode kort på hånden.

Det fremkaldte modstød. Den 15. juli 1923 havde pastor Moos holdt den første gudstjeneste i Slesvig og hjemmedøbt et barnebarn af formanden for den stedlige slesvigske forening. Provst Sommer i Slesvig læste om det i den »dansk redigerede« »Schleswiger Zeitung«. Han måtte opfatte gudstjenesten og især dåbshandlingen som indtrængen på fremmed grund. Sagen blev taget op på møde i provstisynoden i Slesvig, som beklagede »den ejderdanske kirkelige propaganda, der benytter vore sognes frygtelige nød til ved materiel hjælp at gøre fattige og gamle til landsforrædere«. Man vedtog en udtalelse imod, at en dansk præst »under tilsidesættelse af vor landskirkes ordninger har døbt et barn af tyske, til vor kirke hørende forældre og har forrettet embedshandlinger i vor by«. Fuld af harme skrev provsten et skarpt brev til den danske kirkes overhoved, biskoppen over Sjælland, H. Ostenfeld: »... Om alt det erfarer vi tyske præster først gennem avisen. Et reglementeret dimissoriale til at foretage handlingen i vore sogne værdiger man os ikke. Frem for alt er denne optræden fra en dansk gejstlig fuldstændig ubegrundet og uforståelig, da der i vor kærnetyske by vel indtil i dag ikke findes en eneste dansk statsborger og ikke findes et eneste medlem af vor kirke, som ikke taler tysk som sit modersmål. Et behov for danske gudstjenester findes altså på ingen måde«. Provsten fandt det utåleligt, når en kirke indlod sig på »at forføre tyske mænd og kvinder til at sælge det bedste de ejer, folk, fædreland og sprog, for materielle goder«. En kirke burde ikke lade sig misbruge til en smudsig politiks formål. Den danske kirkes overhoved blev opfordret til at tage

afstand fra disse forsøg på at »underminere vort fædreland og vor kirke«. ⁶²

Sommer bad også om støtte hos regeringen i Slesvig. Her blev sagen drøftet med den fremtrædende tyske grænsepolitiker Ernst Schröder i Flensborg. Han fandt, at materialet endnu ikke var tilstrækkeligt til »ein politisch wirkungsvolles Vorgehen in der Öffentlichkeit«. Endnu var tiden ikke til »eine öffentliche Stellungnahme der Kirche«, i alt fald måtte den have »mehr den Charakter einer zurückhaltenden Warnung als einer Kampfansage. Verschärfte künftige Ablehnung dänischer Übergriffe auf kirchlichen Gebiet würde den Kirchenbehörden dadurch nicht abgeschnitten, sondern nur erleichtert«. Regeringen forsøgte altså at slå koldt vand i blodet på den ophidsede provst, men tilføjede beroligende: »At der fra vor side vil ske alt hvad der er muligt for at sætte ind mod danskerne netop på dette område og for at understøtte kirkens forholdsregler er selvfølgelig«. Til indenrigsministeriet i Berlin skrev regeringen kort efter, at det næppe ville være muligt at foretage »eine politische Behinderung dieser Gottesdienste ... sowohl weil es an Handhaben zum Einschreiten fehlt als auch aus Rücksicht auf die Einwirkung auf dem deutschen Freigemeinden in Nordschleswig«. Politikerne tænkte pragmatisk, havde hele tiden Nordslesvig i baghovedet og prøvede at lære kirkefolkene at bruge det kølige overblik. ⁶³

Senere på året nåede man lokalt i Slesvig frem til foreløbige spilleregler mellem Noack og Slesvig-præsterne. Noack skulle underrette de tyske kolleger forud for enhver embedshandling og efter denne afgive indberetning af hensyn til indførelse i kirkebøgerne. Samtidig betonedes Noack overfor sine tyske kolleger, at deltagerne i hans gudstjenester efter hans skøn kom ikke af nationale, men udelukkende af religiøse bevæggrunde.

Ordningen stødte imidlertid på kritik i konsistoriet, hvor en skeptisk holdning havde fået overtaget. Den nævnte ordning gik for langt, mente konsistoriet. En fast aftale om at indhente dimissoriale forud for embedshandlinger kunne antyde en kommende ligeberettigelse med landskirkepræsterne. Det kunne tolkes, som om der blev indrømmet de danske præster en *ret* til at betjene landskirkens medlemmer. Det var ikke meningen. Den største forsigtighed overfor danskerne måtte tilrådes. Et fredeligt samarbejde mellem de to kirker var vel nok ønskeligt, men det var svært at nære tillid til den danske kirke. Den foretog »en notorisk sammenblanding af nationale og kirkelige interesser«. Gode

tyskere blev lokket med materielle gaver – derfor kunne man ikke nære nogen tillid og måtte fråråde enhver aftale med de danske præster.⁶⁴

Landskirkeboykot 1924

Fronterne blev trukket op. I Flensborg advarede provst Niese mod pastor Noack og hans folk. Provsten havde indtryk af, at Noack i stigende grad foretog embedshandlinger hos landskirkemedlemmer, og at disse blev lokket af materielle understøttelser. Provsten lod indkalde oplysninger om uddelte understøttelser, om det danske ungdomsarbejde og om antallet af udmeldelser af landskirken. Han ønskede, at indmeldelse i den danske kirke eller danske foreninger skulle medføre udelukkelse fra tyske kirkelige understøttelser.

I december 1924 blev holdningen til de danske præster formuleret i klare punkter. På et møde den 4. december mellem provst Niese, vicepræsidenten for Landeskirchenamt friherre v. Heintze og præster fra grænseområdet talte repræsentanten fra Nordslesvig, pastor Fritz Gottfriedsen fra Tinglev, som venteligt for en imødekommende kurs. På baggrund af sine erfaringer nord for grænsen anbefalede han den størst mulige frihed til danskerne og fremhævede, at alle embedshandlinger i Nordslesvig blev indberettet til sognets kirkebøger. Men konklusionen blev den hårde linje. Der skulle sættes grænser for den danske kirke, tyskheden skulle beskyttes mod »strandhugst«. Provst Niese og Landeskirchenamt ønskede en klar skillelinje mellem dansk og tysk. Det blev udmøntet i tre punkter:

1. Danske og tyske præster burde principielt ikke optræde sammen.
2. Embedshandlinger udført af en dansk præst, dvs. dåb, konfirmation, vielse og begravelse skulle ikke indføres i de tyske kirkebøger.
3. Brugen af dansk ved embedshandlinger skulle så vidt muligt undgås.

Meningen med disse punkter var klar. Det måtte ikke virke, som om landskirken godtog, at landskirkemedlemmer lod sig betjene af en dansk præst. Menighedsmedlemmer, som lod sig betjene af en dansk præst, skulle vide, at landskirken vendte dem ryggen. Derfor skulle dåb, vielse eller begravelse udført af den danske præst ikke indføres i de tyske kirkebøger. Sognekirkerne skulle ikke stå til rådighed for dåb, konfirmation eller vielse ved en dansk præst. Principielt burde kirkerne også være lukket for en dansk præst, når han holdt begravelse, uanset om afdøde var medlem af landskirken eller havde udmeldt sig. Disse

Karl Justus Emil Niese (1853-1925), førstepræst ved Marie kirke og proust 1896-1925. Han var en energisk modspiller til den unge danske menighed. Foto som yngre.

retningslinjer blev meddelt provsterne i et brev fra Landeskirchenamt den 15. december.⁶⁵

Denne holdning var et barn af efterkrigs- og inflationstidens spændte klima i grænselandet. Men den var også en naturlig konsekvens af en snæver kirkeretslig tænkemåde. Der var simpelthen ikke plads for en særordning for det danske mindretal inden for landskirkens forfatningsrammer.

Den 24. december 1924 gav provst Niese beskeden videre til Noack: de danske præster skulle fremover ikke give meddelelse om deres embedshandlinger, »da disse ikke skal indføres i landskirkens kirkebøger«. Breve fra de danske præster med meddelelser til de tyske kirkebøger blev sendt uåbnede tilbage. Det skete for at presse den danske kirke ud i kulden. Den 6. maj 1925 stadfæstede landskirkens kirkeregering, at det ikke var muligt at give den danske menighed nogen form for status inden for landskirkens rammer.⁶⁶

Tysk overvågning

Da pastor Noack aflagde årsberetning den 17. maj 1925, faldt der et par bemærkninger om menighedens forhold til den tyske omverden: »Hvad menighedens forhold udadtil, til byens, statens og rigets lovlige øvrigheder angår, da har vi ingen grund til klage på deres holdning overfor os, og de forhåbentlig heller ingen grund til klage på os. Derimod synes den slesvig-holstenske landskirke stadig at have en del at udsætte på os; det får vi bære med kristelig tålmodighed og bede den om at indøve samme skønne dyd overfor den beklagelige nødvendighed, at vi også har visse ting at udsætte på den.«⁶⁷

Dette var en ganske præcis sammenfatning af situationen midt i 20'erne. På tysk side holdt både kirke og stat det danske kirkearbejde under nøje opsyn. Frem til omkring 1926 forsøgte landskirken en slags boycott. De civile myndigheder var nærmest i alarmberedskab. Ganske vist var præsterne og deres hjælpere vel den mindst farlige side af det danske arbejde, på tysk: »den danske agitation«. Men alligevel var de tyske myndigheder overbevist om, at man måtte være på vagt: der var ikke tvivl om, at de danske kirkefolk i sidste instans arbejdede i dansk-national ånd med materielle fristelser til fattige tyskere, og at de udgjorde en latent trussel mod det tyske Slesvig-Holsten. Derfor var det gennem de første efterkrigsår politiets opgave at overvåge det danske kirkearbejde på linje med den øvrige »danske agitation«.

I de mange politiindberetninger blev de danske kirkemænd og deres hjælpere tolket som led i en national offensiv. Om præsternes husbesøg fremhævedes således gang på gang, »daß sie dabei politische Geschäfte machen ist wiederholt einwandfrei beobachtet worden«. ⁶⁸

I samme ånd fortolkedes mangan tale ved de danske kirkemøder. I 1928 hed det f.eks. i indberetningen til Slesvig, at stiftsprovst Hjortkjær fra Haderslev havde talt med politisk karakter ved et kirkemøde i Flensborg. Han havde takket Gud for Nordslesvigs genforening og havde lagt Sydslesvigs fremtid i Guds hånd. Politiet havde lange ører – og de registrerede ofte meget præcist. ⁶⁹

»Den danske agitation« var emnet for utallige indberetninger fra de lokale myndigheder til overordnede instanser, helt op til regeringen i Slesvig. Nogle eksempler fra disse akter kan belyse myndighedernes agtpågivenhed.

Sidst på året 1922 fik KFUM en ny sekretær, J.M. Kylling, og han søgte om indrejsetilladelse til Tyskland. Han måtte gøre rede for formålet. Direkte forespurgt fremhævede han, at opgaven gjaldt den rent kulturelt-kirkelige ungdomsbevægelse uden politisk indhold. Det overbeviste dog ikke politiet. »Han vil sikkert med det religiøse mål også forbinde nationale«, hed det i rapporten. ⁷⁰ Derfor blev der holdt godt øje med ham. Tilsvarende holdt grænsepolitiet i 1926 nøje opsyn med H. F. Petersen for at danne sig et indtryk af den nye mand. ⁷¹

Nogle år tidligere blev politiet beordret til at overvåge en række af pastor Noacks gudstjenester i Harreslev forsamlingshus. Ved den første i november 1922 var der mødt 150 deltagere. Politiet konkluderede: »Der Inhalt der Predigt ist als eine dänische Agitation aufzufassen, denn es wurde in derselben etwa ausgeführt, als wenn Dänemark nur das Land des wahren Christentums wäre«. Det danske folk var fromt og gudsfrygtigt, »und daher könnten die Bewohner dieses Landes, das urdänisch ist, nur bei Dänemark glücklich und zufrieden leben«. ⁷² Sådan mente politiet at høre. De tog sikkert ikke fejl af tonen.

Ved andre lejligheder følte politiet sig dog beroliget. Ved en senere gudstjeneste fremhævedes, at der ikke blev berørt politik i prædikener. ⁷³ Og da Kriminal-Oberinspektor Drescher i 1928 berettede om vækkelsesugen i Flensborg, skrev han: »Zu den Predigten wäre nichts zu sagen. Sie waren unpolitisch«. ⁷⁴

Overvågningen omfattede ikke kun Flensborg. I 1926 foretog kriminalassistent Heide en flerdages opklaringsrejse på landet. Han udnyttede sine gamle bekendtskaber og forbindelser til enkelte danske.

Forside af sanghefte til vækkelsesmøderne, udgivet ca. 1923. Selv disse møder blev overvåget af det tyske politi – men de var ganske »harmlose«.

Det sociale arbejde i Ansgar vakte de tyske myndigheders bekymring, især i første halvdel af 20'erne. Her bespises gamle sydslesvigere o. 1938. Bagest til venstre pastor H. F. Petersen.

Derved blev det muligt »diese auszuhorchen und ihre eigenen Urteile zu hören«. På den baggrund kunne han berette fyldigt om Valsbøl-kredsen og Maren Sørensen.

Det hændte, at muntre episoder fandt vej til rapportererne. Den 27. februar 1926 berettede kriminalassistenten fra Bøgslund, hvad han havde hørt fra nogle buspassagerer. Mellem Valsbøl og Østerby havde de set »Arm in Arm, vor sich gehend, eine weibliche Person in Schwestertracht und eine männliche. Es waren der total betrunkene dänisch gesinnte Landmannn Peter Lorenzen von Østerbyfeld und die dänische Krankenpflegerin Maren Sørensen, welche den Lorenzen nach Hause bringen wollte. Die Sørensen hielt das Auto an und schob Lorenzen zum Mitfahren hinein, sich herzlich von ihm verabschiedend«. ⁷⁵ Folk holdt øje med hinanden!

Ikke mindst den danske kirkes sociale arbejde blev betragtet med skepsis. Da Noack i 1922 modtog pakker med sengetøj og klædningsstykker, blev det rapporteret med tilføjelsen, at det skete »til brug i den danske propaganda«. Overhovedet fandt myndighederne det nødvendigt at holde et vågent øje med danskernes sociale arbejde. I Flensborg fulgte politiembedsmanden Hans Hermannsen som spion de danske møder. Herfra kunne han indberette, at virkelig mange deltog i f.eks. julefesterne. »Die Beteiligten sind durchweg sehr erbaut davon«. I »Gamles Værn« lagde han mærke til, hvordan pastor Noack og frk. Larsen viste de gamle kærlig omsorg. »Die Alten wurden mit der gewohnten übergroßen Liebe und Freundlichkeit behandelt.« De forlod

Ansgar »wie immer mit dem Bewußtsein, daß die Dänen doch sehr gute und liebe Menschen seien«. Beretningen blev sendt videre til regeringspræsidenten med følgende bemærkning: »Diese Liebestätigkeit wird in bekannter dänischer Weise aufgezo-gen und zweifellos als Propagandamittel für den Schleswigschen Verein ausgeschlachtet«.

På samme måde blev menighedsplejen anset som »ein Hauptglied der Dänenbewegung südlich der Grenze«. Men heldigvis for tyskerne havde denne farlige hjælp efter inflationsårene færre midler at gøre godt med end før, og derfor faldt mange fra. Det var en trøst, fordi: »Der größte Teil der angeblichen dänischen Landsleute südlich der Grenze nur so lange Dänen sind, als es sich lohnt«. ⁷⁶

Særlig betænkeligt var det, at de danske præster måske havde bedre evner end de tyske kolleger for at tale jævnt og på lige fod til »den lille mand«. Ikke mindst pastor Moos havde denne egenskab, hvilket Hans Hermannsen bemærkede ved flere lejligheder. ⁷⁷ Heller ikke landskirken var blind for, at danskerne måske havde en styrke, som landskirken selv manglede, og som der måtte sættes ind imod. I 1923 udtalte konsistoriet, at de danske bestræbelser ikke blot imødekom et politisk, men også et religiøst behov. Selv provst Niese måtte indrømme, at det var lykkedes de danske præster at få kontakt med små kredse, som havde forholdt sig passive overfor alle initiativer fra den tyske kirke, »weil sie keine Fühlung wie überhaupt mit dem geistigen Leben des deutschen Volkes so auch mit unserm kirchlichen Leben hatten«. Men samtidig stod det provsten klart, at der bag det kirkelige gemte sig en national interesse og national propaganda. ⁷⁸

Her gjaldt det for stat og kirke om at stå sammen. Stillet overfor det voksende danske kirkearbejde i Harreslev besluttede regeringen i Slesvig i marts 1924, at der fremover skulle holdes mundtlig kontakt med konsistoriet »auf welche Weise eine Abwehr der dänischen Übergriffe möglich ist«. Og provstens forslag om bygning af et nyt pastorat og et menighedshus i Harreslev blev tilsagt støtte. ⁷⁹

I Valsbøl gik dansk kirke- og foreningsarbejde fremad på denne tid. Regeringen fandt det derfor nødvendigt, at der blev skabt et lokalt modstød. Desværre var sognepræsten pastor Karl Waack nervesyg og ikke egnet til at foretage det nødvendige. Om den stedlige lærer Gribbohn hed det, at han forholdt sig uvirksom overfor danskernes færden. Der var altså brug for mere ivrige folk på tysk side. Læreren blev tvangsforflyttet til Nordditmarsken. Konsistoriet fik en kraftig henstilling om at sørge for en ny og mere aktiv sognepræst. Den stakkels

pastor Waack blev derpå presset til at gå på pension. Som efterfølger valgtes pastor Anders Tange fra Kating. Han havde ganske særlige forudsætninger. Han var født i Arnum i Nordslesvig i 1889 i et dansk lærerhjem og var opvokset med dansk som modersmål. Gennem sin uddannelse havde han fundet sin plads på den tyske side, og da Nordslesvig stemte for Danmark, valgte Tange at gå mod syd. Han blev sognepræst i Kating i Ejdersted. Med sin særlige baggrund måtte han være den rigtige mand for Valsbøl. I Landeskirchenamt ventede man, at han ville kunne klare ærterne og hindre, at alt for mange fandt vej til de danske møder. Han blev altså flyttet fra Kating til Valsbøl. For tydeligheds skyld fik han ved indsættelsen pålæg om at vie al sin opmærksomhed til spørgsmålet om »wie der dänischen Agitation am wirksamsten begegnet werden könne«. ⁸⁰

Det viste sig imidlertid, at netop pastor Tange ikke var tilhænger af den hårde kurs. Han ønskede at bruge mere raffinerede midler. Det lod han de overordnede vide, bl.a. i de indberetninger han afgav om den danske aktivitet. I 1927 orienterede han således provsten om den danske gårdejer Jepsens død. Det skete med den tilføjelse, »daß die dänische kirchliche Arbeit am besten dadurch eingedämmt wird, daß die Landeskirche auf jede direkte Bekämpfung dänisch-kirchlicher Arbeit verzichtet und reine Evangeliumparbeit betreibt«. ⁸¹ Det var sikkert klog tale. De gamle tvangsmidler var ikke så virksomme som en mere snigende og på overfladen mådeholden taktik. I 1927 var klimaet et andet end i de første efterkrigsår. Der blev fortsat holdt et vågent øje med den danske menighed. Kun midlerne var under forandring.

I 1929 flyttede Tange til Slesvig som præst ved St. Johannis Kloster og de derværende anstalter. Der skal vi møde ham efter 1945 som en varm og frygtløs støtte for den danske bevægelse og dens kirkearbejde i efterkrigsårene.

Som efterfølger valgtes pastor Lorenz Maggaard fra Stedesand. Også han var udvalgt med omhu. Han var født i Haderslev i 1893, kendte sprog, kirkelige og kulturelle forhold i Danmark og var derfor særlig egnet til Valsbøl, »hvor hele det danske grænsearbejde har et stærkt fremtrædende midtpunkt i det derværende menighedshus«. Ved visitationen i 1931 blev det skønnet, at han bedømte »die durch den Kampf der Kulturen an der Grenze gegebenen Schwierigkeiten« med et sikkert blik. Det var sikkert en rigtig antagelse. Et stærkt modstød mod det danske var han dog langt fra. De danske kredse i Valsbøl mødte Maggaard på venskabelig fod, og de brød aldrig helt båndene til lands-

kirken. Efter 1933 var Magaard klart mod det nazistiske regime. Han var en af de første, som stod til afskedigelse, da de »tyske kristne« kom til magten. Han forblev dog i embedet. Han bevarede en position som hele sognets præst. F. eks ved begravelser i danske hjem deltog han ofte sammen med en tilkaldt dansk præst – Magaard nød almindelig agtelse.⁸²

I øvrigt fortsatte den tyske opmærksomhed overfor det danske kirkearbejde ind i 1930'erne. Man var på vagt, når nye medarbejdere kom til nordfra. I 1933 udnævntes Kai Eduard Jordt Jørgensen til andenpræst. Overborgmester Sievers i Flensborg skrev snart efter til provst Hasselmann og udbad sig oplysninger om præstens virksomhed. »Gleichzeitig bitte ich um vertrauliche Äußerung über die Person des Jørgensen soweit Ihnen besondere Tatsachen bekannt sind«. Provsten skrev beroligende tilbage: Han vidste intet særligt, den danske præst var udelukkende beskæftiget med »die kirchliche Versorgung der dänischen Minderheit«.⁸³ Det var en rigtig vurdering. Jordt Jørgensen holdt sig helt til kravene fra DKU og var i øvrigt meget optaget af kirkehistoriske studier.

Ansgar-1100-års festen 1926

I 1926 var der gået 1100 år siden »Nordens apostel« Ansgar første gang satte foden på Slesvigs jord og således tog de indledende skridt i retning af kristendommens indførelse nord for Elben. Det var en milepæl, som gav både landskirken og den danske menighed grund til fest. De to fester er interessante. Deres forløb viser, hvordan det kirkelige og det nationale var flettet uadskilleligt sammen.

Landskirken kom først. I marts måned sendte biskop Eduard Völkel, provst Johs. Sommer og magistraten i Slesvig en højtidelig indbydelse til overpræsidenten til fest søndag den 16. maj. Festen skulle have kirkeligt, ikke politisk præg, men den ville dog også få en almen tysk-kulturel betydning. Og de fortsatte: »In dem schleswigschen Lande, um das gerungen und gekämpft ist, soweit geschichtliche Erinnerung zurückreicht, muß ja auch der Gedanke zum Ausdruck kommen, daß von Deutschland her und durch deutsche Männer dem Norden das Christentum gebracht ist. Seit jener Zeit hat auch die Verbindung Schleswigs mit deutschem Leben und deutschem Wesen nicht wieder aufgehört. Schleswig ist deutsch geworden und deutsch geblieben. Schleswig ist Deutschlands Nordmark auch heute noch«.⁸⁴

Ansgargudstjenesten i Duborgskolens festsal den 11. juli 1926. På talerstolen kgl. konfessionarius provst Fenger. Efter gudstjenesten drog selskabet videre til Slesvig.

På dansk side barslede fru Jutta Skrumsager, den gavmilde støtte bag mange danske aktiviteter i Slesvig by, med planer om en lige så storstilet Ansgar-fest. Den skulle finde sted i Slesvig domkirke, og der skulle udgå indbydelse til alle sogne i Danmark. Hun bad DKU's sekretær pastor Fibiger skrive under på indbydelsen. Det fremkaldte en skarp indsigelse fra formanden biskop Wegener. En dansk fest i den nu tyske Slesvig domkirke fandt han næsten taktløs. »Hvad ville vi i Danmark synes om, hvis en hel del tyske korporationer under tilsvarende forhold ønskede at holde fest i en af vore domkirker? Vil slig fest kunne afholdes uden nationalt trommeslageri?«, spurgte han. Både Fibiger og Noack burde holde sig borte. »Lad så de andre foreninger med Grænseforeningen i spidsen lave dumheder .. At man *stilsfærdig* og takkende Gud for Ansgar holder fest i »Ansgar« kan jeg selvfølgelig ej indvende noget imod, dog bryder jeg mig ikke om at have altfor mange »Grænseforeninger« med«.

Takket være Noacks diplomatiske evner til at balancere mellem det kirkelige og nationale blev den danske fest til virkelighed. Den fandt sted lørdag-søndag 10.-11. juli. 4-500 venner fra Danmark fulgte opfordringen om at komme til »den danske kirkes fødestavn« for at fejre 1100-året for Ansgars ankomst til Danernes land. Søndag formiddag var der fuldt hus til gudstjenester i Ansgar og i Duborg Skolens festsal med biskop Wegener og pastor Fibiger som prædikanter. Efter guds-

tjenesten var der fællesrejse med tog til Slesvig, hvor Slesvighus, Domkirken, Hedeby kirke og Dannevirke stod på programmet. »De der ønsker det, kan naturligvis tage turen Flensborg-Slesvig-Dannevirke-på cykle«, hed det i programmet. Det hele var lagt på et så kirkeligt plan og med mange præster fra Danmark som deltagere, at endog domkirkens præst, pastor Meyer, kunne tillade sig at komme til stede »for at hilse på sine danske embedsbrødre og vejlede ved forevisningen af kirken.«

Alligevel var det tyske politi på vagt. Der blev holdt omhyggeligt øje med festens indhold og forløb. Både i Flensborg og Slesvig var politiet til stede og sendte indberetninger til overpræsidenten. Politifolkene var ikke i tvivl om, at festen trods den tilsyneladende religiøse karakter havde national-politiske indslag. Ved sammenkomsten på Duborg-Skolen »herrschte eine Stimmung, ähnlich wie auf der Jahresversammlung. Teilweise zeigte sich die bekannte, fanatische und gehässige dänische Stimmung. Man stichelte und schimpfte über die Preussen und hierin taten sich besonders die besseren Dänen, Führer und Unterführer aus Flensburg hervor«. Politiet bed også mærke i de mange gange, hvor det »danske Slesvig« blev nævnt. Festen tjente »mehr zur Stärkung des Grenzkampfes als zur Ehrung »Ansgar's«. ⁸⁵

Sådan afhænger meget af øjnene der ser. Ingen af parterne kunne holde det nationale adskilt fra det religiøse.

Kampen om Helligåndskirken

Den stængte kirke

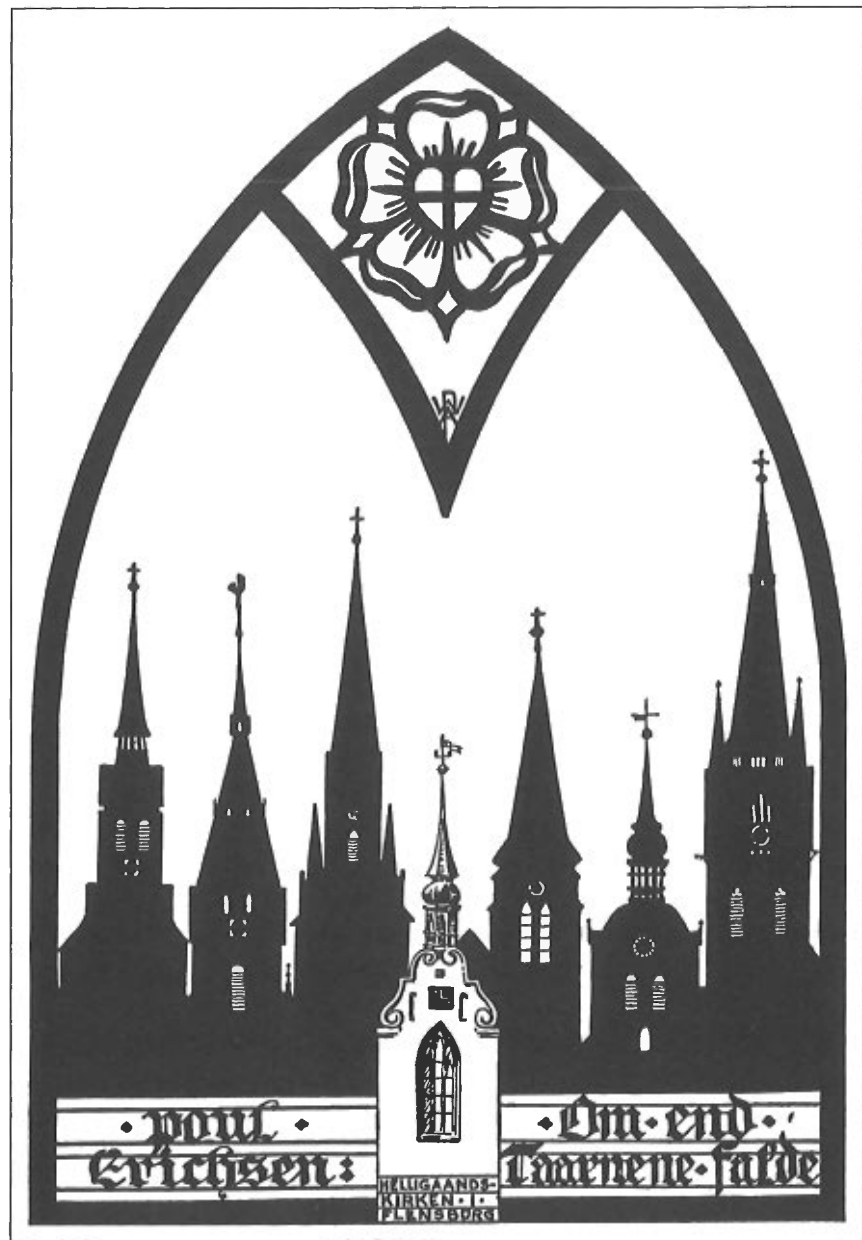
Efter 13. maj 1921 var den selvstændige danske menighed blevet til virkelighed. Hvor skulle menigheden holde sine gudstjenester? Husvild var man ikke. I DKU's ejendom i Toosbÿstraße 7 blev der indrettet en kirkesal. Siden 26. juni 1926 var den menighedens »kirke«.

Men kirkesalen blev betragtet som en nødløsning. På længere sigt håbede man at kunne vende tilbage til Helligåndskirken, hvor de danske gudstjenester jo havde haft hjemsted i århundreder. Her fortsatte pastor Matthiesen de dansksprogede gudstjenester, selvom deltagertallet svandt ind i takt med den aktive benyttelse af kirkesalen i Ansgar.

Allerede tre måneder efter indvielsen af kirkesalen i Ansgar, den 27. september 1921, forespurgte Noack hos Marie sogn om mulighederne for at erhverve Helligåndskirken. Det blev indledningen til et tovtrækkeri, som i denne omgang kom til at strække sig frem til 1926. Mange år senere, efter 2. verdenskrig, kom sagen atter på dagsordenen, og dér huserede den gennem år og dag. I årene frem til 1926 gik der storpolitik i sagen.

Helligåndskirken var det store ønske fra dansk side. I DKU udtrykte dr. theol. Alfred Th. Jørgensen sig den 10. februar 1922 meget entydigt: »Helligåndskirkens erhvervelse hersker der kun én mening om. Vi må have den kirke, selv om den bliver dyr, men den løber jo næppe fra os, og derfor er det rigtigst at arbejde uden pres«. Ønsket var i øvrigt gammelt. Allerede i 1905 ytrede det nystiftede Kirkeligt Samfund ønske om at købe kirken, og redaktør Jens Jessen korresponderede med venner i Danmark om at skaffe penge til at erhverve en kirke som ejendom.⁸⁶

Lige så entydig var holdningen på tysk side. Provst Niese, som var sognepræst i Marie sogn, var den hårde linjes mand. Efter hans bedste skøn var den danske menighedsdannelse af ren politisk karakter. Den var skabt af udelukkende nationale, ikke kirkelige grunde. Landskirken tilbød jo dansksprogede gudstjenester i Helligåndskirken, og deres ophør 2. pinsedag 1923 var alene en følge af det svigtende deltagertal. Afhændelse af kirken ville danskerne blot anse for endnu en sejr, mens den ville møde misbilligelse hos tyskerne. Ønsket om et køb af kirken blev derfor mødt med et klart nej.⁸⁷

Den lille Helligåndskirke på baggrund af Flensborgs større bykirker. Omslagstegning på Poul Erichsens bog »Om end Taarnene faldt« fra 1921, en værdifuld beretning om menighedens tilblivelse. Omslaget er tegnet af A. W. Petersen i Flensborg og overst smykket af Luthers segl med rose, hjerte og kors.

Den stængte kirke var som et åbent sår for mange danske. Nogle år senere gav lederen for det danske bibliotek i Flensborg, overbibliotekar

Viggo J. von Holstein Rathlou, digterisk udtryk for den udbredte harme⁸⁸:

Hvor er det tungt at tænke på,
den Kirke brat blev lukket;
det var, som om dens Mure graa
tungsindigt til os sukked.
Den var os kær, den var os nok,
om end de andre Kirkers Flok
med større Pryd fik prange.

Vel lød Guds Ord og Salmer klar
paa Dansk med trøstig Stemme,
og i det dejlige Ansgar
Hans Ord og Fred var hjemme;
men til den lille Kirke graa,
der sukked, tom, bag Laas og Slaa,
gik Tanker mange Gange.

Menigheden opga' ikke tanken om Helligåndskirken. I 1924 forsøgte et nyt fremstød. Den 14. maj skrev menigheden til Marie sogn, at der nu forelå et passende grundstykke til evt. bygning af en ny kirke. Køb eller leje af Helligåndskirken stod dog fortsat øverst på ønskesedlen. For at kunne afgøre, om man skulle gå videre med byggeplanerne, forespurgte man derfor, om det var muligt at erhverve eller leje Helligåndskirken. Svaret blev et ubetinget nej. Marie sogn mente ikke at kunne undvære kirken, og især ville man ikke »ved overladelse af Helligåndskirken give den danske agitation en ny basis for dens fordærvelige virksomhed«. Kun de to danske medlemmer af »Parochialverbandsvertretung«, I. C. Møller og Peter Simonsen, stemte imod afvisningen.⁸⁹ I den danske presse affødte det en sand storm af harme mod den tyske kirkes uretfærdige behandling af mindretallet.

Skal der bygges ny kirke?

Danskerne lod sig dog ikke slå ud. Da det primære ønske, erhvervelsen af Helligåndskirken, i første omgang ikke lod sig opfylde, gik man som alternativ plan i gang med at forberede bygning af en helt ny kirke. Tanken kom frem ved menighedens oprettelse 13. maj 1921 og blev

VERDENSINDSAMLING FOR EN DANSK KIRKE I FLENSBORG (SLESVIG)

Udlandsdanskeren Vilh. Carstens' projekt i 1925: en verdensindsamling til fordel for et dansk kirkebyggeri i Flensborg vakte uro i DKU. Det smagte lidt for meget af nationalisme og kunne let føre kirken bort fra den gyldne middelevj.

gentaget, da Ansgar blev indviet og Kirkeligt Samfund nedlagt i dagene 26.-27. juni 1921. Fra anonym side indkom der 1.000 mark som grundlag for et fond til en ny kirkebygning.⁹⁰

Pastor Moos, sekretær Kylling og frk. Larsen fra KFUK berejste Danmark for at samle penge til kirkebyggeri. En lang række danske foreninger i Flensborg bakkede sagen op. Den 20. august 1924 købte menigheden af købmand Andreas Bjerring en grund beliggende Neustadt 19.

Købet skete hurtigt, var måske sat lidt hovedkuls i værk af pastor Noack. I alt fald var der ikke indhentet tilladelse i DKU, og i Flensborg var der heller ikke enighed. I DKU blev ledelsen betænkelig eller skræmt. Den 15. september 1924 fandt forretningsudvalget det påkrævet at slå koldt vand i blodet hos de ivrige folk i Flensborg. Det gjaldt om at holde den forsigtige kurs mellem Skylla og Karybdis. Budskabet til Noack var ganske barsk: »Vi har jo altid i DKU holdt på vor ganske specielle fastlagte linje: Ingen politik, ingen sammenblanding med nogen form af nationalt Wühlerei. Og vi har glædet os over Deres åndelige fasthed på dette punkt, som også på andre, og beundret Deres evne til at kunne holde de nationalt begejstrede damer indenfor den rette grænse, jfr. Deres timelange konference på »Hebron« forleden med fru ...! Men vi finder blot anledning til nu, da hele kirkesagen skal rejses, og da man jo, indenfor visse grænser, vil have både ret og anledning til at bruge pressen og de nationale kræfter overhovedet, at betone, at ethvert, endog blot skær, af den farlige politik, absolut må undgås samt, at De jo nok forstår, at DKU i følge hele sin stilling og sine øvrige arbejdsfelter i hvert fald må holdes udenfor, således at vor stilling bliver overfor Dem: en hjertelig tilslutning og anbefaling; men i øvrigt er det den lokale kirkekomité som sådan, der ordner og leder arbejdet og bærer ansvaret, økonomisk og nationalt. ... Vi følger Dem med glæde og forbøn. .. Derfor synes jeg – i parentes bemærket – at kirkekomiteen dernede egentlig også burde have indstillet til DKU at bifalde planen om – endsig da købet af – byggegrunden; men nu er det jo sket, og i

hvert fald: levende interesse skal det ikke skorte på, og vær forvisset om, at De ikke for ofte kan rende DKU på dørene i dette store og betydningsfulde fremstød; men lad os altid i fremtiden få lov at følge med i alt, hvad der planlægges og sker dernede fra.⁹¹ Det var en klar irettesættelse.

Lignende toner kom frem i biskop Wegeners julebrev til Noack 2. juledag 1924. Et år senere skrev biskoppen: »Netop ved at have forholdene på afstand er DKU i stand til at se mere nøgternt og objektivt på tingene end de som står midt i det altsammen og her er udsat for en påvirkning som ej kan nå os andre«. ⁹²

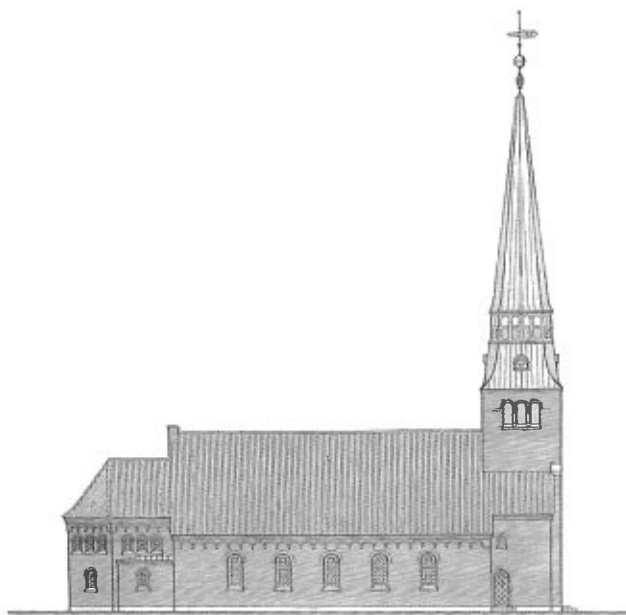
Kritik manglede heller ikke i Flensborg. To gamle flensborgere, kaptajn J. Miang og kunstmaler J. C. Christensen, anførte, at grunden var købt egenmægtigt af de herrer pastor Noack, købmand Uldall og købmand Severin Schmidt. Byggepladsen var tilmed for dyr, den lå mellem larmende fabrikker og værksteder og op til en berygtet gade. Stedet var hyppigt truet af oversvømmelse og grunden sank. Langt bedre ville være en grund på Duborg Banke med udsigt over byen.

Noack gav forretningsudvalget svar på tiltale. Udvalget fik at høre, at han som præst i Flensborg altid havde forbundet »kærlighed og forståelse for den nationale side af arbejdet med afsky for nationalistisk rabalder«.

I Flensborg blev der nedsat et byggeudvalg og et indsamlingsudvalg. Det viste sig, at problemerne med fugt og behov for pilotering på grunden var reelle nok. Handelen måtte gå tilbage. Sagen affødte mange interne stridigheder i den lille menighedskreds i Flensborg. Det var nok mest præsterne og de ledende kredse, som ønskede byggeri, mens mange jævne medlemmer frygtede for udgifterne og hellere så midlerne anvendt på socialt arbejde.⁹³ Dansk-nationale kredse fængede på tanken om at bygge kirke i Flensborg. I efteråret 1924 og foråret 1925 ytrede fra flere sider interesse for at foranstalte omfattende indsamlinger til fordel for projektet. En Vilh. Carstens i Holland tog initiativ til en »verdensindsamling for en dansk kirke i Flensborg«. Han fik en hel række ansete danske anført af biskop Valdemar Ammundsen i Haderslev, højskoleforstander Jacob Appel, Askov, og fhv. minister Klaus Berntsen til at anbefale ideen. Det var ikke populært i DKU. Man frygtede ethvert initiativ, som smagte af politik og ensidig national agitation. Kirkesagen skulle holdes ude af politik, også af skolesagen.

I mellemtiden var handelen med Bjerring blevet annulleret, og andre grunde kom på tale. Den 18.-20. marts 1925 indrykkede menigheden

Da byggeplanerne blev omtalt i dagspressen i eftersommeren 1924, tilbød arkitekt Julius Hallenberg i Vojens denne kirke til pastor Moos. Han havde udarbejdet projektet med henblik på opførelse i Vojens, men et andet var valgt dér. Kirken havde 350 siddepladser, og han var villig til at stille projektet til rådighed mod halvt honorar.

annoncer i Flensborg-dagbladene og efterlyste et passende grundstykke. Nu drøftedes køb af bl.a. Neustadt 1-5, en grund i Gartenstraße, en grund på Duborg, Tivoligrunden og Nørregade 61-63.

Vinden blæste imod planen om grundkøb og byggeri. I 1923 havde den danske kronkurs været gunstig, og der var råd til nye aktiviteter og hvervekampagner. Knap to år senere var pengene knappe, og især blandt Flensborg-menighedens jævne medlemmer var forståelsen for et kostbart nybyggeri svindende. Man foretrak at vende tilbage til Helligåndskirken. Afklaringen kom i maj-juni 1925. Den interne uenighed og de dårlige konjunkturer tvang bestyrelsen til at lægge byggeplanerne i mølpose. DKU var lettet: »Så stramt som pengemarkedet for tiden er her hjemme og med de overmåde vanskelige forhold for øje er vi meget betænkelige ved at binde os eller at De skulle binde vennerne dernede til større udbetalinger inden for en så snævert fastsat termin og synes, at vi må tilråde Dem og vennerne dernede at gå frem med små skridt og at indstille arbejdet på længere sigt.«⁹⁴ I DKU havde der fra første færd været betænkelighed overfor pastor Noacks energiske tilslutning til byggeplanerne. Det var nu et overstået stadium. Kræfterne kunne koncentrerer om Helligåndskirken.

Statsligt pres for en kirkeaftale

De energiske bestræbelser for at muliggøre et dansk kirkebyggeri i 1924-25 betød ikke, at menigheden havde afskrevet Helligåndskirken. Mange danske flensborgere satte ønsket om adgang til Helligåndskirken over alt andet. I eftersommeren 1924 forsøgte købmand Niels Uldall derfor et nyt fremstød overfor provst Niese. Uldall var en af de mest agtede i den danske menighed, og nød også respekt i tyske kredse. I flere privatbreve til den tyske provst søgte han at få skred i sagen. Han fremhævede den 18. sept. 1924 sin frygt for, »daß der Riss, der zwischen der mir liebgewordenen Landeskirche und der mir so segensreich gewordenen dänischen Gemeinde entstanden ist, weiter ausgebaut würde, und ich fasste wieder den Entschluss, noch einen letzten Versuch zu unternehmen, die Heiligengeistkirche für unsere Gottesdienste zu gewinnen, um damit den Weg zu einer Annäherung der deutschen und dänischen Gemeinden zu bahnen«. Han talte for forsoning og fred, og som god forretningsmand antydede han de økonomiske konsekvenser for landskirken ved et brud. Mange ville forlade landskirken, og han tilføjede: »Auch aus ökonomischen Gründen scheint es mir, kann es den Steuerzahlern der Marien-Gemeinde gegenüber nicht verantwortet werden, wenn die Heiligengeistkirche jetzt verurteilt wird, für immer als »totes Kapital« hingestellt zu werden, – sind die Steuerlasten doch gerade erdrückend genug«. ⁹⁵ På dansk side blev Uldall sammen med vennen købmand I. C. Møller og gasværksdirektør Madsen valgt til at varetage forhandlingerne med Marie sogn om overladelse af kirken. Men intet nyttede det. Den 10. oktober 1924 meddelte Niese et fornyet afslag.

På dette tidspunkt stod den afvisende holdning hos provsten og Marie sogns menighed imidlertid ikke længere uanfægtet. Fra politisk side blev der grebet ind for at bringe de stridende kirkefolk til forhandlingsbordet. Netop i 1924 indtrådte en mærkbar mildning i det dansk-tyske forhold. Tyske og danske diplomater var i gang med forhandlinger med henblik på at skabe et bedre dansk-tysk forhold. Tyskland var kommet ud af de værste efterkrigsvanskeligheder. Det tyske samfund var stabiliseret, økonomien var i fremgang. Den unge tyske republik havde behov for udenrigspolitisk ro i forhold til Danmark. Det gjorde en bedring af de danske mindretalsforhold i Sydslesvig helt påkrævet. ⁹⁶ I de højere diplomatiske kredse stod nye stridigheder omkring den danske menighed i Flensborg bestemt ikke på ønskesedlen. Marie sogns fornyede

I dagene 18.-20. marts 1925 indkaldtes i Flensborg Avis, Neue Flensburger Zeitung og Flensburger Nachrichten tilbud på en bygning eller et grundstykke. Bag den anonyme annonce gemte sig den danske menighed, som her gjorde endnu et forsøg på at få en egen kirkebygning. På selv samme tid begyndte i kulisserne et fremstød for alligevel at muliggøre en åbning af Helligåndskirken.

Ejendom i Flensborg købes.

En Ejendom, som i Løbet af ca. 1/3 Aar kan frigøres for Lejere, eller et ubebygget Grundstykke (Størrelse ca. 1000—1500 m²) med Beliggenhed mellem Nørreport og Søndertorv, evtl. Duborg, ønskes til Købs. Udbetaling evt. kontant. Tilbud mrkt „B. C. 88“ til Flensborg Avis's Kontor i Flensborg.

afvisning af mindretallet den 26. maj og 10. oktober 1924 og de efterfølgende skarpe protester i dansk presse gik således på tværs af de nye signaler i politiske kredse.

Den skarpe presseomtale i maj-juni 1924 af de tyske afslag på ansøgningen om overladelse af Helligåndskirken kaldte Indenrigsministeriet i Berlin i aktion. Ministeriet indkaldte nærmere oplysninger om sagen. Den 24. juni forelå svaret fra regeringen i Slesvig. Her var man ganske vist enig i den opfattelse, som rådede hos provst og magistrat i Flensborg, nemlig at danskerne brugte kirken til udbredelse af dansk sindelag og fremmedgørelse for tyskheden. Alligevel erklærede regeringen sig utilfreds med Marie sogns afvisning af den danske menighed. Afslaget gav blot danskerne et kærkomment stof til agitation uden tilsvarende muligheder på tysk side. Afvisningen var især uklog, fordi det tyske mindretal i Nordslesvig havde opnået egne tyske præster i købstæderne og ret til benyttelse af sognekirkerne på landet.⁹⁷

Hermed indledtes et stigende pres mod provst Niese. Sidst i juli måned blev den svenske ærkebiskop Söderblom koblet på sagen. Han havde selv familierelationer til Sønderjylland og var en mand, hvis ord nød stor respekt. Han havde hørt, at Helligåndskirken var blevet lukket for danskerne trods stigende dansk kirkegang, og han bad om en forklaring. Pastor Noack skrev personligt til Söderblom og bad ham intervernere hos Niese, som efter Noacks vurdering »personlig næppe er så uvenlig stemt mod den danske menighed, men for svag til at turde tage stilling«. Söderblom lyttede. Den 11. november skrev han direkte til Niese i sagen.⁹⁸ Fra flere sider blev det samtidig anført overfor Niese, at genåbning af den danske kirke ville være at foretrække for bygning

Pastor Carl Matthiesen (1866-1947) var forstander på Diakonisseanstalten i Flensborg fra 1910. Ikke så få ældre dansksindede flensborgere søgte forkyndelsen dér. Matthiesen indtog en forsonlig holdning til den danske menighed og arbejdede i 1924 på at give menigheden en plads inden for landskirkens rammer.

af en helt ny dansk kirke. Et nybyggeri ville indebære langt større »synliggørelse« af det danske arbejde.

Grænselandseksperter Ernst Schröder udbad sig 3. november Nieses beretning om det tyske afslag på anmodning om salg af kirken og de danske planer om grundkøb. Oplysningerne skulle videregives til den tyske gesandt v. Mutius. Denne havde netop under de afsluttede dansk-tyske forhandlinger plæderet for en mildere kurs i grænselandet.⁹⁹ Samtidig nævnte konsistoriet i Kiel, at Flensborg-sagen burde ses i sammenhæng med kirkeforholdene i Nordslesvig, hvor det tyske mindretal i vidustrækning havde de rettigheder, som blev nægtet syd for grænsen.

På vej tilbage i landskirken?

Disse signaler om nødvendigheden af en ændret og mildere kurs var sikkert baggrunden for et overraskende initiativ, som kom umiddelbart derefter fra lederen af Diakonisseanstalten i Flensborg, pastor Carl Matthiesen. Ligesom sin bror Thomas Matthiesen var han født i Haderslev og havde erfaring fra præsteår i Nordslesvig. Han talte og skrev dansk og var medlem af kirkeregeringen. Ved årsskiftet 1924-25 forlød det, at han var på tale som ny biskop i Slesvig eller efterfølger for provst Niese. Carl Matthiesen var centralt placeret, og han var en forsoningens mand.

Den 3. december 1924 opsøgte han nu den danske konsul i Flensborg V. Neergaard-Møller. Ganske uventet luftede han muligheden af, at den danske menighed igen kunne finde plads inden for landskirken, som en valgmenighed, og at dette kunne bane vej for en åbning af Helligåndskirken. Konsulen lod straks de bemærkelsesværdige ytringer gå videre til Noack. Han opsøgte provst Erik Christensen i Tønder, som kunne bekræfte, at en ordning som den skitserede delvis var realiseret for det tyske mindretal i Nordslesvig. Umiddelbart derefter blev ideen drøftet i Flensborg mellem konsulen, præsterne og gasværksdirektør Madsen og købmand Uldall. Alle var enige om, at det var en god idé. Næste skridt var en forhandling med Matthiesen på konsulatet. Her kom det frem, at forslaget var foranlediget af præsidenten for konsistoriet i Kiel. Matthiesen mente, at kirkeregeringen ville være stemt for en ordning. Det ville formentlig blive drøftet på et møde i Kiel 4. januar 1925. Her skulle der også vælges efterfølger for provst Niese. Det ville være afgørende, om den nye mand var velvilligt indstillet til planen.

Det var bestemt ikke populære toner i DKU. Om motiverne var man noget i vildrede. Det var højst uheldigt, at Noack egenmægtigt havde indladt sig i forhandlinger med landskirken og med myndigheder nord for grænsen uden at have orienteret DKU. I 1920-21 var der gjort alt, for at finde en løsning inden for landskirken. Det havde været umuligt, og forsøget skulle ikke gentages. Det kunne berygtes, at tyskerne ville fremsætte nye krav i Nordslesvig, hvis planen blev virkeliggjort. Menigheden ville miste sin frihed og blive udsat for tyskernes fremtidige chikanerier.¹⁰⁰

Den 26. december 1924 skrev formanden, biskop Wegener, formående til Noack: »Den danske menighed i Flensborg har i mange måder været DKU's hjertebarn. Men DKU ved jo også, at den er et livligt barn, og tillige nu og da et noget utålmodigt og let bevægeligt barn, som når noget kommer til at ligge for, let kommer i affekt og for sit vedkommende fører i retning af at foretage et og andet, der kan præjudicere afgørelsen.« Wegener søgte energisk at holde menigheden fast indenfor DKU, og han frygtede konsekvenserne, hvis de kære danske flensborgere skulle flytte ind i landskirken. Det ville efter hans skøn blot skabe langt større problemer end det løste.¹⁰¹

I Flensborg var både Noack, menighedens førstemand og konsulen overbeviste om, at tilbudet var velment, og at det burde modtages positivt. Snart viste det sig dog, at Matthiesen ikke havde den indflydelse, som man havde troet. Hans udspil blev underkendt i synoden. Her havde Matthiesens positive indstilling til den danske menighed ikke overtaget, og sagen faldt.¹⁰² Personligt fastholdt Carl Matthiesen overfor Noack at »*tanken*, selv om den hverken nu eller senere kunne realiseres, var sund og god i mange retninger. Det holder jeg i alt fald fast ved fra *mine* synspunkter«. ¹⁰³ Tanken var faktisk ikke død – den blev genopfrisket gang på gang helt frem i 1960'erne.

Fortsat afvisning

Hos Niese var der sikkert ikke megen forståelse for Matthiesens tanke. Det viser hans svar til ærkebiskop Söderblom den 4. december 1924. Han meddelte sin opfattelse af situationen i klare vendinger. Landskirken havde stillet dansksprogede gudstjenester til rådighed for mindretallet, og det var man villig til at gøre fortsat, endog i øget omfang. Men efter afstemningen var forholdet ødelagt af danske fra kongeriget. Det var sket alene ud fra politiske motiver. I inflationstiden var der

Købmand Niels Uldall (1875-1940) og fru Stine Uldall horte til menighedens vigtigste støtter. Deltagelsen var dog ikke uden problemer for en driftig forretningsmand. I 1924 besluttede han således at udtræde af byggeudvalget for en ny dansk kirke. Uldall skønnede, at byggearbejdet kunne medføre gnidninger i forhold til byens håndværkere, og det ville være uheldigt for ham som detailhandler.

med store pengemidler og mange gaver drevet en voldsom propaganda for den danske menighed. Folk blev lokket til at træde ud af landskirken. »Ja, danske gejstlige foretog uden nogen form for kontakt med sognets gejstlige embedshandlinger i familier, som ikke var udtrådt af landskirken, delvis endog på tysk .... Og nu vil den danske menighed have vor kirke. At vi under disse omstændigheder ikke er rede dertil må være forståeligt, så meget mere som der ligger politiske hensigter bag den danske menigheds aktioner. Man vil vinde den del af Slesvig, som ved afstemningen ikke kom til Danmark, for dansk sprog, dansk kultur og sluttelig for dansk herredømme. I alt fald adskiller den danske menighed med dens repræsentanter sig ikke klart fra de politiske agitatorer. ... St. Marie sogn ser det ikke som sin pligt at overlade en centralt beliggende kirke til en menighed, som vokser på vor bekostning for dermed at give den endnu bedre mulighed til at ødelægge landskirken«. Såfremt den danske menigheds medlemmer atter vendte tilbage til landskirken, ville man fortsat gerne betjene dem på dansk. Kun politik havde fremkaldt delingen – og det var kræfter udefra som havde brudt båndet til landskirken.¹⁰⁴

Med denne fastlåste holdning var det venteligt, hvordan svaret måtte lyde, da den danske menighed 24. marts 1925 – efter at overborgmester Todsens havde blandet sig – endnu engang forespurgte om muligheden for at leje eller købe Helligåndskirken. Svaret blev igen et nej: »En tilbagevenden til spørgsmålet vil være nytteløst, så længe den danske menighed ikke ændrer sit forhold til landskirkens menigheder«, skrev provst Niese tilbage den 31. marts 1925.¹⁰⁵

Tyske nordslesvigere i mæglerrolle

Provst Niese og de tysk-nationale flensborgere lod sig med andre ord ikke vejlede af signaler fra politisk hold. De stod fast. Men tiden var dem imod. Borgmester Todsens reagerede ret skarpt på afvisningen. Den 7. april skrev han til regeringspræsidiat: »Undertegnede overborgmester er af den opfattelse, at den skade, der vil indtræde for tyskheten ved gennem et lejemål at stille Helligåndskirken til rådighed, ville være betydelig ringere end den skade, der må ventes, når danskerne udnytter nødvendigheden af et kirkebyggeri til den stærkeste politiske agitation på denne side af grænsen så vel som i hele kongeriget Danmark og med de derved indsamlede midler rejser en nybygning, der placeret på et iøjnefaldende sted og sandsynligvis forbundet med præstebolig,

menighedslokaler og lignende skaffer danskheden et nyt stolt monument og et nyt samlingssted«. ¹⁰⁶

Knap en måned senere kom da et nyt initiativ, overraskende nok fra tysk side i Nordslesvig. I Nordslesvig var der i hver af købstæderne inden for folkekirkens rammer en præst for den tyske folkedel, og på landet afholdt en del sognepræster også tyske gudstjenester. Desuden var »Nordschleswigsche Gemeinde« oprettet som en frimenighed i forbindelse med landskirken i Slesvig-Holsten. Men ikke alle tyske ønsker var opfyldt, og chancerne for at opnå imødekommenhed fra dansk side blev ikke bedre, når der syd for grænsen blev vist den danske menighed så kold en skulder. Det gjaldt altså om at opnå en opblødning syd for grænsen, som løftestang for de tyske ønsker mod nord. Den tyske frimenighed i Nordslesvig tog til orde og foreslog at give danskerne i Sydslesvig størst mulig frihed. Den 25. april 1925 skrev formanden for Nordschleswigsche Gemeinde, købmand Jacob Nissen, Tinglev, til formanden for Dansk Kirke i Udlandet, biskop Wegener, og tilbød sin mægling. Nissen mente, at en mundtlig forhandling kunne bryde isen og tilbød at bringe en sådan i stand. Som mødested foreslog han bispekontoret i Haderslev – hvor den ansete biskop Ammundsen jo målbevidst virkede for at udjævne de nationale modsætninger. ¹⁰⁷ Initiativet kom uventet for de danske kirkefolk. De vidste ikke rigtig, hvad de skulle mene, og de havde sikkert heller ingen anelse om, hvad der foregik i det tyske systems irgange. Wegener sendte brevet videre til Noack med denne bemærkning: »Det hele forekommer mig lidt mystisk, men måske det er en chance – og et svar skulle manden vel have«. Noacks vurdering var ikke til at tage fejl af: »Hr. Jacob Nissen er – foruden at være formand for den tyske frimenighed i Tinglev – købmand dersteds og fhv. løjtnant i den prøjsiske hær, endvidere er han sammen med frimenighedspræst Gottfriedsen i Tinglev den tyske nordslesvigske frimenigheds repræsentant på den slesvig-holstenske landskirkes landssynode. Personlig kender jeg ham ikke, men efter de skildringer, jeg har fået af ham, skal hans kirkelige forståelse være minimal, medens han er fanatisk tysk og dertil ret stridbar. Hans henvendelse er naturligvis ikke dikteret af kærlighed til den danske menighed i Flensborg, men af håb om at opnå fordele for sin frimenighed. Det er der jo ikke nogen grund til, at DKU skal række hånd til«. En forhandling mellem Nissen og DKU anså Noack som en »lidt forvirret idé«.

Fra dansk side prøvede man da at holde Nissen på afstand. Den 28. maj kom han igen: »Efter de efterretninger, jeg har fået, tror jeg at

Pastor Johannes Schmidt, Vodder (1869-1959). Som repræsentant for tyskerne i Nordslesvig talte han i 1920'erne og 1930'erne gentagne gange for en imødekommende politik overfor de danske kirkeønsker i Syd-slesvig – af hensyn til folkesjællerne nord for grænsen.

kunne håbe, at man nok kunne komme til et tilfredsstillende resultat«, skrev han til Wegener, og foreslog en mundtlig forhandling.¹⁰⁸

Nissen fik lov at vente på svar indtil 7. august. Menigheden i Flensborg fandt ingen grund til at indlade sig i forhandlinger med hjemmetyskerne. Gensidighedsprincippet mellem Syd- og Nordslesvig blev afvist. »Jeg håber vi kan blive fri for hans videre indblanding«, skrev Noack til DKU. Det ønske blev nu ikke opfyldt.

Kort efter tog den ledende skikkelse i det tyske mindretal nord for grænsen, pastor J. Schmidt, Vodder, initiativet. I Flensborg var Niese gået på pension 1. juli 1925 og efterfølgeren provst Hermann Siemensen var en noget mere fleksibel mand. Den 12.-13. juli 1925 skrev Schmidt-Vodder først til den nye tyske provst og derefter til menighedsrådet. Han var ikke i tvivl om, »at den danske menighed syd for grænsen ikke har det spillerum, som vi her.« Vel var dens propagandametoder årsag til ærgrelse, »men det er politisk uklogt at lade sine handlinger influere af ærgrelse eller misstemning. Den nationale modstander indkasserer med et polisk smil enhver opirret foranstaltning som gevinst for at blotte sin plageånd«. Han fandt det klogest »at overlade den danske menighed Helligåndskirken til benyttelse i stedet for at pånøde den at bygge en egen kirke med hjælp fra hele det danske folk. Jeg er helt klar over, at man ved ikke at overlade den rummet på det kraftigste vil udfordre og anspænde hele det danske folks nationale energi og uvilje. Det kan ikke være i tysk interesse, så meget mindre som det efter dansk lov i Danmark er muligt at benytte folkekirkens bygninger, og vi til stadighed gør brug deraf«. Han rådede til at give danskerne lov at benytte Helligåndskirken: »Vi tyske Nordslesvigere har en interesse deri«, sluttede han.¹⁰⁹

For pastor Schmidt var den tilsyneladende imødekommenhed måske del af en større plan. Der burde indføres kulturel autonomi i provinsen Slesvig-Holsten, ellers ville Folkeforbundet blande sig i Tysklands behandling af de nationale mindretal inden for rigets grænser. Et sådant skridt kunne man komme i forkøbet ved af egen drift at føre en mere liberal mindretalspolitik. Dermed kunne man også afvæbne den danske propaganda i udlandet og bidrage til at isolere Danmark. Det kunne ifølge Schmidt betyde, at tyskerne ville få frie hænder til at ordne grænsespørgsmålet. Tankegangen var, at de tyske myndigheder ved en liberal behandling af det danske mindretal kunne bortvejre dansksindede nordslesvigeres uvilje mod igen at komme under tysk herredømme. Den endelige grænseløsning ville afhænge af storsindetheden i behand-

lingen af det danske mindretal i Tyskland. En blid kurs i Sydslesvig skulle berede jordbunden for en kommende grænseflytning.¹¹⁰

Hos Noack og menigheden i Flensborg var man bestemt ikke til sinds at gå bodsgang til Marie sogns kirkebestyrelse endnu en gang. Sporene skræmte. Den velkendte modvilje hos tyskerne blev stadig luftet i fuld offentlighed. Den 28. august 1925 døde provst Niese. Ved hans bære talte den nye biskop for Sydslesvig, Eduard Völkel. Han priste Niese som en kærnetysk mand, der havde skabt sejre i kampen mod danskheden heroppe i Nordgrænslandet.¹¹¹ Sådanne toner gav ikke just meget håb om en ny udvikling.

Tøbrud: Lejekontrakt om Helligåndskirken

Ikke desto mindre var tiden langt om længe nået til et vendepunkt. Efter Nieses død kom nye folk til. De politiske kræfter og hensynet til Nordslesvig fik overtaget. Det åbnede døren til Helligåndskirken.

Den 12. september 1925, kom det til et afgørende møde på Flensborg rådhus. Overborgmester Todsen, byrådsformand justitsråd Dr. Löhmann, grænselandseksperter Ernst Schröder, præsidenten for Landeskirchenamt friherre von Heintze og pastor Schmidt-Vodder mødtes med Nieses efterfølger provst Siemonsen og repræsentanter for Marie sogn.

Den tidligere danske præst Th. Matthiesen deltog ikke, men havde forinden ytret sine tanker skriftligt til Siemonsen. Matthiesen var dybt utilfreds med den danske menigheds kurs. Den danske frimenighed var ikke en fortsættelse af de gammelkendte danske gudstjenester i byen. Tværtimod var dens arbejdsmåde udtryk for rigsdansk kirkevæsen og rigsdansk ritual, og noget sådant var aldrig set før i Flensborg, bortset fra tiden 1850-64. Den nye menighed var ikke i nød, Danmark stod bag den, og Matthiesen måtte derfor fraråde både salg og udlejning af Helligåndskirken. Kun hvis man gennem imødekommenhed kunne gavne det tyske mindretals kirkeliv i Nordslesvig, stillede sagen sig anderledes.¹¹²

På mødet den 12. september stod fronterne skarpt overfor hinanden. Overborgmester Todsen og byrådsformanden gav udtryk for det taktisk-politiske diktat: »Politiske grunde taler for overladelsen. Hvis en ny dansk kirke bygges på fremtrædende sted, ville de politiske virkninger være langt mere ugunstige end ved overladelse af Helligåndskirken. Ja, hvis man fastholder afvisningen, ville sogneforbundet måske blive

angrebet fra tysk side. Regeringspræsidenten ønsker overladelse«. Todsen antog, at den danske menighed var i tilbagegang, og man ville have bedre hånd i hanke med den, hvis den fik kirken overladt. Også pastor Schmidt-Vodder fra Nordlesvig mente, at det måtte være i tyskernes interesse at åbne kirken.

Overfor disse klare signaler blev Marie sogns og friherre von Heintzes protester næsten en tom demonstration. De påstod desparat, at sagen skulle afgøres som internt kirkeligt anliggende i Flensborg og Slesvig-Holsten og ikke i Stockholm (ærkebiskop Södérblom), København eller Berlin. Kirken havde symbolværdi, ligesom den gamle kirkegård og Istedløven. Kun hvis der blev skabt et klart forhold mellem frimenighed og landskirke kunne en overladelse blive mulig. Det måtte være kirkeregeringens opgave at afgøre, om de politiske argumenter havde en så stærk vægt som påstået.

Det sidste ord fik overborgmester Todsen. Han fremhævede, at alle politiske instanser fandt overladelsen tvingende nødvendig. Ellers ville danskerne straks bede byen om en byggegrund.¹¹³

Tre dage senere, den 15. september, blev der forhandlet i kirkeregeringen. De gejstlige tog den politiske virkelighed ad notam: Man accepterede, at det var nødvendigt at indlede drøftelser med danskerne. En fuldstændig overladelse af Helligåndskirken stod dog ikke på programmet – kun en »medbenyttelse« kunne drøftes. Ville danskerne ikke acceptere dette, skulle sagen betragtes som »erledigt«.¹¹⁴

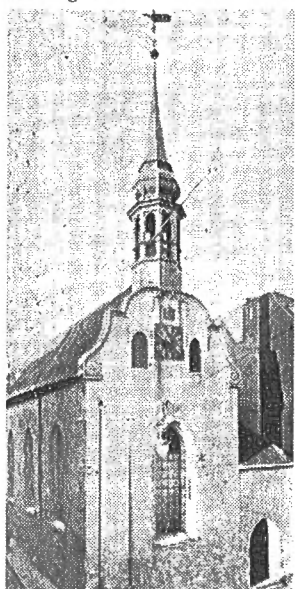
Den politiske nødvendighed fik altså St. Marie sogn til at ændre kurs. Ved adventstid 1925 blev sogneforbundets afslag i de foregående næsten fem år på andragender om køb eller leje afløst af et tilbud om forhandling.

Forhandlingerne om lejekontrakten strakte sig frem til 1. maj 1926. Fra dansk side blev drøftelserne ført af et udvalg sammensat af gasværksdirektør H. Madsen, købmand J. C. Møller, pastor Noack, bankdirektør Thomsen og købmand Niels Uldall. DKU lagde sin opfattelse klar fra starten: Man ønskede enten en *ny kirke* eller *køb* af Helligåndskirken, i nødsfald kunne man acceptere en lejekontrakt på helst 99 år. Alt andet ville ikke give den rette tryghed og frihed omkring kirkearbejdet.

Så langt ville tyskerne ingenlunde gå. Salg var helt udelukket, og lejeperioden skulle være kortest mulig. Det blev et tovtækkeri, og der blev kun tale om medbrugsret (Mitbenutzungsrecht). Disse begrænsninger var nødvendige på tysk side for overhovedet at få kritikerne med

OFFERGAVE

til Helligåndskirkens Istandsættelse

Kan afleveres i »Ansgar« Kirkesal eller paa Kontoret.

Konvolut til indsamling af offergaver til Helligåndskirkens restaurering 1927. Den tog »gerne mod selv de mindste bidrag«.

til planen. Fra dansk side blev der sat kraftigt ind for at opnå så lang løbetid for lejekontrakten som muligt samt ret til at foretage en tilfredsstillende restaurering af kirken.

Begge parter var under politisk pres ovenfra. Marie sogn var presset af de politiske tyske myndigheder, som ønskede, at aftalen kom i hus. På dansk side anbefalede konsul Neergaard-Møller stærkt at tage mod tyskernes tilbud. Det var velment og tilfredsstillende. Udenrigsminister Moltke tilsluttede sig. En lejekontakt var en heldig løsning af spørgsmålet, og det foreliggende tilbud gjorde et gunstigt indtryk. »Jeg ville finde det meget beklageligt, om sagen skulle strande på en for stiv fordring fra den danske menigheds side med hensyn til spørgsmålet om lejemålets varighed«, konkluderede ministeren den 2. december 1925. Nu måtte der skaffes ro om sagen, og det krævede føjelighed også på dansk side. Denne tolkning ville DKU blot ikke godkende. Man afviste, at det tyske forslag var udtryk for en lykkelig ordening for den danske menighed.

Alligevel blev der opnået en aftale. Virkelighedens verden stillede sine krav. Hertil kom også et såre jordnært moment, som virkede i retning af kompromis. Der var realistisk set ikke midler til kirkebyggeriet og ej heller opbakning herom fra Danmark. DKU manglede penge.

Den 26. april 1926 holdt den danske menighed årsmøde på Flensborghus. Her godkendtes den endelige lejekontrakt fra dansk side. Den lå langt fra de ideelle ønsker. Lejekontrakten trådte i kraft 1. maj og løb på 10 år med et opsigelsesvarsel for begge parter på tre år. Marie sogn fik adgang til lejlighedsvist og forbigående at benytte kirken, når den ikke blev brugt af den danske menighed. I §5 sikrede St. Marie sogn sig mod at kirken skulle blive udnyttet i dansk-politisk retning: »Helligåndskirken må kun benyttes til kirkelige formål og til foretagelse af embedshandlinger. Politiske begivenheder må ikke være anledning til eller genstand for kirkelige højtideligheder. Forbudt er at flage fra kirken, ligeledes enhver varig ornamental eller dekorativ udsmykning af det ydre samt en udsmykning af det indre, der bærer en politisk national karakter«. ¹¹⁵

Langt om længe var der opnået en aftale mellem flertal og mindretal. Kontrakten var næsten jævngammel med de endnu vigtigere aftaler, som på denne tid skabte nye rammer for mindretallets skolearbejde, nemlig skoleordningen af 13. februar 1926, som tillod oprettelse af danske privatskoler på folkeskoleniveau i Flensborg by, Flensborg landkreds og Sydtønder kreds. Helligåndskirkens åbning og skolelovene var

hver for sig udtryk for en opblødning af fronterne. Der var tale om et kompromis. I DKU fandt man ikke aftalen ideel, men den var udtryk for det mulige. Eller som biskop Wegener skrev den 19. marts 1926: »Vi kan næppe sige med Terje Vigen: »Stort har jeg mistet, men stort jeg fik« – vi synes ikke vi fik stort, men jeg håber, at vi må kunne sige »bedst var det, kan hænde, det gik som det gik«.

Nu gjaldt det om at give de nye muligheder udtryk i dagligdagen.

Indvendig restaurering

Fra 1. maj 1926 stod Helligåndskirken atter åben for menigheden. Men bygningen nærmest råbte på reparation, og den ville blive kostbar. Netop tanken på de store omkostninger havde gjort det magtpåliggende at opnå en så lang løbetid for lejemålet som muligt.

Menigheden skulle selv finansiere hovedparten af istandsættelsen, og alle planer skulle godkendes af ejeren på forhånd. Der var også stillet krav om, at arkitekten skulle være tysk statsborger og bosiddende i Flensborg.

Man gik straks i gang. Der blev nedsat et byggeudvalg sammensat af pastor Noack, gasværksdirektør Madsen og grosserer Cornelius Hansen. Som arkitekt valgtes Andreas Dall, manden bag Duborg-Skolens smukke nybygning fra 1923-24. I indsamlingsudvalget gik pastor H. F. Petersen, lærer Bernhard Hansen, redaktør Jens Jessens enke fru Marie Jessen samt kirkens kordegn, pensioneret lærer P. P. Paulsen igang med indsamlingen af de nødvendige summer. Der blev samlet ind syd og nord for grænsen. Mange enkeltpersoner gav en skærv, og fra foreninger og sammenslutninger kom der store bidrag. Vigtigst blev dog en storlået støtte fra en enkelt privatmand. Grosserer Johan Hansen, Charlottenlund, som stammede fra Als, skænkede alene hovedbeløbet på 50.000 kr. Også fra de tyske myndigheder kom der betydelige tilskud.

Arbejdet blev langt mere omfattende og kostbart end oprindelig beregnet.¹¹⁶ Da man i september 1926 tog fat og begyndte at pille i den gamle puds på væggene, dukkede der spændende kalkmalerier og tilmurede døre og vinduer frem. Det blev nødvendigt at indlede forhandlinger med Provinzial-Konservator Dr. Ernst Sauermann, som ønskede, at fundene blev bevaret og ført tilbage til den oprindelige skikkelse. De lagte planer måtte revideres, og det betød forsinkelse.

Restaureringen af kalkmalerierne bestemte tempoet. Den erfarne

Biskop Wegener, generalkonsul Neergaard-Møller, C. W. Noack, H. F. Petersen og præstekolleger på vej til kirkeindvielsen 28. august 1927 omgivet af nysgerrige drenge.

restaurator professor August Wilckens stod for den store opgave, og først hen på foråret 1927 blev han færdig med afdækning og opmaling af de gamle billeder. Derefter gik det hurtigt fremad. Oven på våbenhuset blev der bygget nyt pulpitur, orgelpulpituret blev flyttet frem, gulvet blev sænket over $\frac{1}{2}$ meter og omlagt, idet der samtidig blev installeret centralvarme. Der blev også indsat blyindfattede ruder i stedet for de gamle uskønne ruder. Det blev nødvendigt at indforskrive mункesten fra Danmark til indfatningen.

Så kom turen til inventaret. Menigheden havde ønsket det forfaldne alter udskiftet med et helt nyt. Her nedlagde Dr. Sauermann – heldigvis – veto – og billedskærer G. Matthiesen fra Oversø måtte i gang med en grundlæggende restaurering af den gamle tavle fra 1719. Figurerne blev kogt i en slags lim og sprit, så ormene blev slået ihjel, og træskærerarbejdet blev nymalet efter professor Wilckens' plan. En ny prædikestol blev udført af snedkermester P. Schmidt og billedskærer Chr. Brodersen i Flensborg, efter tegning af arkitekt Holger Mundt, Sønderborg. Den var bekostet af den danske menighed i Chikago, som i øvrigt oprindelig havde sendt en helt anden tegning af stolen, men den var blevet forkastet af den kyndige provinsialkonservator. Der blev opsat nyt orgel fra orgelbygger A. C. Zachariasen i Aarhus, der kom ny klokke skænket af provst Henry Larsen og støbt i Ystad, og stolestaderne blev gjort mere bekvemme.

Som en fugl Fønix var en forfalden og brøstfældig kirke genopstået.

Helligåndskirkens indre efter restaureringen i 1927. Ændringerne i forhold til det ældre billede side 13 er markante.

Flensborgs museumsinspektør Dr. Fritz Fuglsang skrev med rette i Flensburger Nachrichten dagen før indvielsen: »Når den danske menighed i morgen fejrer indvielsen af sit nye Gudshus, så har hele byen ret til sammen med dem at fejre denne dag på festlig vis; thi for hele byen vil Helligåndskirken fremtidig være en værdifuld, smuk pryde«.

Genindvielsen søndag den 28. august blev en festlig dag. En værdig procession af henved 20 præster nordfra, anført af DKU's formand biskop Wegener og konsul Neergaard-Møller samt de to præster Noack og H. F. Petersen, alle med høj hat og i fuldt ornat, førte i procession de hellige kar ud fra Ansgar, ned ad Toosbÿstraße og ind i den gamle kirke. Her overgav biskop Wegener huset til Flensborg-menigheden, og pastor Noack prædikede.

Mange taksigelser blev udtalt i dagens løb – også til Vor Frue Sogneforbund og landskirken. Overbibliotekar Viggo J. von Holstein Rathlouw gav takken udtryk i bunden form. Digtet var på i alt 11 strofer, bl.a. denne:

Hør, Orglets Brusen nu som før
med Tak mod Himlen iler!
Og nyfødt skøn, med aaben Dør,
den gamle Kirke smiler!
Og atter efter Udfærds Aar
paa hjemlig, viet Grund vi staar
og hører kendte Klange.

Pastor Noack lod digtet aftrykke i Flensborg Avis – dog med udeladelse af to kontroversielle dele¹¹⁷:

Men tog de end vor Prækestol
og stænged Kirkens Porte,
ej slukkes kan Vorherres Sol,
er Skyerne end sorte.
Hans Kilder stoppes aldrig til,
og Skæbnen gaar, som Han det vil,
trods Ventetider lange.

I Livets onde, stride Strøm,
vi har saa meget mistet;
og ak, vor fagre Folkedrøm

saa bitterligt er bristet.
Men tro Guds Ord, og følg hans Bud!
Umuligt intet er for Gud,
du stakkels Tvivlens Fange!

Den slags politiske overtoner og angreb på tyskerne var der ikke råd til eller brug for fra ansvarlig side på denne højtidsdag. Der var det bedst kun at nævne glæden over, at menigheden nu havde fået et meget væsentligt ønske opfyldt.

Ud vending restaurering

Restaureringen blev dyr – og der blev ikke råd til alt. Den udvendige restaurering måtte vente i endnu 10 år. Først i 1935 blev det muligt at give det ydre en grundig overhaling. Arbejdet blev igen overdraget arkitekt Andr. Dall. Murene blev rensset, så stenene kom frem ligesom på Flensborghus, og den kedelige grå farve forsvandt.

Den 4. august 1935 foregik indvielsen med festgudstjeneste. Den fik på flere måder en anden karakter end højtideligheden 10 år før. I 1926 havde de venlige ord om landskirkens hjælp haft et noget tvungent præg, og landskirken havde været meget sparsomt repræsenteret ved genindvielsen. I 1935 derimod blev restaureringen markeret ved en fælles dansk-tysk gudstjeneste, ligesom udgifterne til den nye restaurering var delt mellem de to parter. Den tyske provst Karl Hasselmann besteg prædikestolen for at udtrykke St. Marie sogns deltagelse i mindretallets glæde, »und es ist gut so, daß die dänische Minderheit gemeinsam mit der St. Marien-Gemeinde diesen Tag begeht. Gemeinsam ist auch unser Bekenntnis zu Gott, da die Heiligen-Geist-Kirche in neuer Gestalt vor uns steht. Und so grüßen wir von der St. Marien-Gemeinde sie mit ihren Pastoren und Hörern und danken allen denen, die an dem Werk mitgearbeitet haben«. Efter en lille prædiken fra provstens side var det pastor Noacks tur. Også han fandt det på sin plads at fremhæve det nuværende gode forhold mellem menighederne.¹¹⁸

Den gode stemning var udtryk for en almindelig afspænding i disse år. Den tyske kirke var nu næsten lagt ind under staten, og den havde ikke brug for konflikter med den ubetydelige danske kirke. Noget lignende viste sig to år senere i Slesvig. Den 16. juni 1937 blev det muligt at holde dansk gudstjeneste i Slesvig domkirke. H. F. Petersen prædike-

Efter den udvendige restaurering i 1935 fremstod kirken med mure i smukke frillagte munkesten. Nu pyntede bygningen virkelig i gaden – i de foregående år havde murene stået med grå maling, slemt afskallet og medtaget. Foto Th. Thomsen, Flensborg.

de for 1.500 mennesker – over 1.000 fra Vejle-egnens kristelige ungdomsforeninger og en del danske og tyske fra Sydslesvig. »Det var en god dag, ja en stor dag, ikke mindst fordi den tyske kirkestyrelse straks viste sig imødekommende overfor pastor Petersen«, lød referatet i DKU's blad.¹¹⁹ Det var et fremskridt i forhold til Ansgar mindefesten i 1926.

Helligåndskirken var nu ikke længere »den lille grå kirke«. Med sine gamle munkesten trådte den mere tydeligt frem i gadebilledet. Det var man glade for i menigheden og i mindretallet. Men det betød ikke i sig selv stigende kirkebesøg. I 1929 havde Noack klaget: »De er meget glade for, at vi har fået Helligåndskirken til de danske gudstjenester – som de aldrig kommer til – og at den er bleven så smukt gjort i stand, som der har stået om i avisen – for selv har de aldrig været inde i den, skønt den står åben hver dag til mørkets frembrud. De nyder kirken på afstand, som de altid har gjort, og som de nyder det meste af, hvad der ellers bydes af åndelig påvirkning«. ¹²⁰ Klagesangen gjaldt også efter at kirkens ydre var sat i stand seks år senere.

Dansk-tyske kirkeforhandlinger 1926-33

Fra årsskiftet 1924-25 var grænseområdet mellem den danske menighed og landskirken reguleret ud fra »boykot-erklæringen« af 4. december 1924 (se s. 51). Det var meget restriktive regler, som var udsprunget af den stærke tyske frygt i 1923-24 for dansk fremgang i Sydslesvig. I de følgende år skiftede klimaet karakter. I 1926 fremkom der nye skolelove, som gjorde det muligt at oprette private danske folkeskoler i Flensborg by og amt og Sydtønder amt. Fra 1929 blev retten udvidet til hele Sydslesvig. Endnu vigtigere var, at sindelagsprincippet blev anerkendt: Alle som regnede sig til mindretallet kunne sende deres børn i de nye skoler. Bekendelsen til mindretallet måtte hverken efterprøves eller bestrides. Det var nye toner, som måtte få virkning også for debatten på kirkefronten.

I takt med udvidelsen af det danske kirkearbejde uden for Flensborg blev et samvirke mellem danske og tyske præster mere nærliggende. Især ved begravelser kom det på tale. Ønsket om overladelse af sognekirker til danske gudstjenester rykkede nærmere. På tysk side voksede selvtilliden, og der blev taget fat på et positivt modstød. Et statsstøttet tysk kulturarbejde voksede frem ud over hele grænseområdet.

Hvordan skulle landskirken reagere på de nye rettigheder for mindretallet og på statens initiativer? Skulle man bidrage til det statslige kulturarbejde? Skulle man lade sig inspirere af de nye mindretalsrettigheder, som var indrømmet danskerne på skolens område? Skulle man give større plads til dansk sprog i landskirken? Skulle man skele til Nordslesvig, hvor der var indrømmet stor frihed til det tyske kirkearbejde?

Om disse mange spørgsmål blev der ført intensive forhandlinger inden for landskirken i årene fra 1926. I 1932 nåede landskirken langt om længe frem til en ny holdning. Landskirken reagerede, omend tøvende, på det mere afspændte klima i grænseområdet.

En stærk spore undervejs var påvirkningen fra Nordschleswigsche Gemeinde, den tyske menighed i Nordslesvig. Der herskede der klare regler for det tyske kirkeliv. I byerne var der ansat tyske sognepræster inden for folkekirken. På landet kunne sognepræsterne også betjene de tysksprogede sognemedlemmer, og der var tyske frimenighedspræster, som havde adgang til kirkerne, og hvis embedshandlinger blev indført i

*Landskirkens nye kirke i Harreslev
fotograferet af Niels Kjems i 1928.
Den markante bygning udtrykker
landskirkens selbevidsthed over for
det konkurrerende danske kirkear-
bejde i grænsesognet med det talstær-
ke mindretal.*

de danske kirkebøger. Syd for grænsen var det danske kirkeliv derimod »lovløst«, fordi landskirkens forfatning ikke havde taget højde for et fænomen som den danske menighed. Større frihed burde indføres for danskerne. Det kunne, som det blev udtrykt i Oversø i 1931, ske ud fra motivet, at »die Gewährung möglichster Freiheit das beste Mittel ist, eine politische Minderheit in ihren Grenzen zu halten«. ¹²¹

De første forhandlinger i 1926 førte ikke til et resultat. Året forud havde ledende folk i Nordschleswigsche Gemeinde foreslået, at landskirkens sognepræster i grænsesognene syd for den nye grænse skulle genindføre de før århundredskiftet ophørte danske gudstjenester, hvor en dansktalende del af menigheden gjorde det berettiget. Kirkelige handlinger burde kunne foregå på dansk, når det blev ønsket fra menighedsmedlemmers side. Bl.a. pastor Erwin Schmidt i Harreslev gik ind for tanken, også som forebyggende foranstaltning. ¹²²

I 1931 tog man igen fat på emnerne. Der blev holdt en række møder mellem grænsesoggenes præster anført af provst Siemonsen og pastor Th. Matthiesen, Flensborg, pastor Friedr. Jessen, Oversø, pastor Lorenz Magaard i Valsbøl og fra Nordslesvig den tyske pastor Gottfried Horstmann, Haderslev. Den tyske front var væsentlig mildnet i forhold til tidligere. Fra hjemmetysk side i Nordslesvig lød ønsket om inødekom-

En landskirkepræst og hans basunkor: pastor Friedrich Jessen foran Oversø kirke ca. 1930. Jessen var født i Lovtrup i Nordslesvig og var præst i Oversø 1927-35. I 1931 stillede han forslag om nyordning af forholdet mellem landskirken og den danske menighed i Flensborg. En kappestrid mellem de to kirker var et gode – for derved nåede kirken ud til flest mulige. Forslaget anerkendte mindretallets ægthed og byggede på ideer fremsat af den tyske frimenighed i Nordslesvig. Det danske mindretal skulle have samme rettigheder som det tyske i Nordslesvig. Beslægtede tanker arbejdede Jessen for, da han i 1950 blev præst i Nordschleswigsche Gemeinde i Tinglew.

menhed. Forholdet mellem landskirke og mindretal burde ordnes ligeså klart som i Nordslesvig. I Oversø så pastor Jessen ikke et problem i det lokale mindretal: »Die dänisch gesinnten Gemeindeglieder besuchen auch den Gottesdienst in unserer Kirche, es besteht in jeder Beziehung ein gutes Verhältnis«, skrev han i 1934.¹²³ Derfor foreslog præsten og hans kirkebestyrelse sågar at tilpasse landskirkens forfatning til statskirken i Danmark. 1924-beslutningen var uværdig for landskirken og kirkepolitisk uklog. Der fandtes et dansk mindretal, »welche ebenso gut ihr Recht beanspruchen kann wie unsere deutsche Minderheit in Nordschleswig es beansprucht und auch zum guten Teil erhält«. En kappestrid på det kirkelige område »kann eher nützen als Schaden anrichten, zumal die Erfahrung zur Genüge gezeigt hat, daß die Gewährung möglichster Freiheit das beste Mittel ist, eine politische Minderheit in ihren Grenzen zu halten«. Det danske mindretal burde gives samme rettigheder som det tyske mindretal i Nordslesvig. Fælles optræden af danske og tyske præster, indførelse af danske embedshandlinger i de tyske kirkebøger og åbning af kirkerne for begravelser og evt. gudstjenester på dansk blev tilrådet. De danske præster skulle forpligtes til kun at bruge dansk, idet deres arbejde derved »zugleich in ihren Grenzen gehalten wird«. ¹²⁴

De afgørende forhandlinger fandt sted 29. september og 12. decem-

ber 1932 i Flensborg¹²⁵. Det stod klart, at de retsløse forhold måtte bringes til ophør. Det var ikke længere holdbart, at kirkeforfatningen ganske ignorerede eksistensen af det danske mindretal. Forskelsbehandlingen af de to mindretal i Nord- og Sydslesvig var for åbenbar. Mest enkelt ville det ifølge præsidenten for Landeskirchenamt friherre v. Heintze være at træffe en aftale, hvorefter danskerne frit kunne lade sig betjene af præster fra den danske folkekirke, fra en dansk frimenighed eller fra landskirken samt at give dem adgang til kirkerne. Men dette ville efter tysk opfattelse indebære en fare på grund af »dem aggressiven und verantwortungslosen Vorgehen der dänischen Minderheit. Es unterliegt keinem Zweifel, daß die dänische Agitation jedenfalls zunächst einen gewaltigen Aufschwung nehmen und sich mit grosser Gewalt auf ganz Schleswig erstrecken würde, und es ist leider bei der heutigen politischen Verhetzung nicht abzusehen, wie weit rein deutsche Gebiete dieser Propaganda zum Opfer fallen würden«. ¹²⁶ Præsidenten kunne tænke den tanke, at de danske præster ikke skulle tvinges til at bruge dansk i deres arbejde – sproglige krav ville være i modstrid »zu dem Grundgedanken kirchlichen Minderheitsanspruchs, daß es nicht auf die Sprache, sondern auf Herkunft, Erziehung und Geistesrichtung oder kurz gesagt auf nationale Gleichgerichtetheit ankomme«. ¹²⁷

Men én ting var ideen – noget andet virkeligheden. Der var brug for en løsning, som nok viste imødekommenhed, også af hensyn til nordlesvigerne, men samtidig beskyttede mod den trussel, som man følte lå i danskernes tilstedeværelse. Et slemt dilemma! Der var brug for en forfatningsændring, hvis man skulle opfylde mindretalsrettens krav om, at mindretallet skulle sikres betjening »nicht nur in ihrer Sprache, sondern auch in ihrem Geist«. Grundholdningen var klar: Det danske kirkearbejde var udtryk for illoyalitet. Blev alle tøjler løsnet, ville der være åbnet for »hemmungslose Propaganda für eine unechte Minderheit... Die Gewährung kirchlicher Rechte darf nicht soweit gehen, daß dadurch rein politischen und nationalchauvinistischen Bestrebungen Vorschub geleistet wird«. Nok var der behov for ændringer i kirkeretten, men: »Niemand kann verlangen, daß wir um dieser zahlenmässig und noch mehr nach ihrer inneren Berechtigung so geringfügigen Minderheit willen die Grundlagen unseres Kirchenrechts völlig zerschlagen«. ¹²⁸

En afgørelse trængte sig på. Det blev en henvendelse fra mindretallet i Adelby, som langt om længe fremtvang en beslutning.

Tarup forsamlingshus i Hans Brodersens gård i Store Tarup set fra nord. Forsamlingsalen vendte ud mod syd. Her blev der holdt danske gudstjenester og menighedsmoder fra efteråret 1924, først ved pastor Noack, derefter ved H. F. Petersen. Den første barnedåb fandt sted 1927. Lokalerne blev opgivet i 1937.

Adelby-ansøgningen

Siden midten af 1920'erne var det dansk-kirkelige arbejde på landet i vækst. Oprettelsen af de danske privatskoler efter 1926 gav et skub fremad. De viste, at der var folk at samle, og de skabte steder, hvor de danske kunne samles. Der kunne holdes dansk gudstjeneste ikke blot i danske forsamlingsbygninger og private hjem, men især i de nye skoler. H. F. Petersen fremhævede, at der egentlig ikke blev lagt mange hindringer i vejen. I et foredrag i 1927 omtalte han friheden i den tyske Weimarrepublik. De danske præster kunne frit vise sig i ornat, de kunne køre i åben vogn, præster nordfra kunne prædike. Den slags havde før 1920 været utænkeligt i Nordslesvig.¹²⁹

Men friheden havde sine grænser. Gudstjenester blev ikke tilladt i sognekirkerne. Kun til begravelser lykkedes det at få lov at benytte kirkerne. I Oversø kirke forrettede Noack og H. F. Petersen i 1931 to begravelser for medlemmer af mindretallet, begge gange hovedsagelig på tysk. I Adelby foretog en dansk præst begravelse første gang i 1931. Den 17. januar 1931 blev Peter Carstensen i Adelby begravet af H. F. Petersen. Præsten talte på tysk fra alterskranken bag kisten, der blev sunget danske og tyske salmer. Fadervor og velsignelse var på dansk.¹³⁰ Men hvorfor ikke også benytte kirkerne til gudstjeneste?

Dette punkt indeholdt langt mere spængstof. Landskirkens forfatning muliggjorde, at den enkelte Kirchenvorstand kunne give landskirke-medlemmer lov til at benytte en anden landskirkepræst end sognepræsten, og at dette kunne ske i kirkens bygninger. Men der stod ikke noget om overladelse af kirker til danske folkekirkepræster, som betjente medlemmer af landskirken. Derfor blev løsningen af netop dette spørgsmålet anledning til mange overvejelser.

H. F. Petersen mente, at det måtte komme an på en prøve. I Nord-slesvig var der allerede fra 1920 givet det tyske mindretal og dens frimenighed under landskirken i Slesvig-Holsten adgang til sognekirkerne. »Om sognekirkerne vil blive åbnet for dansk brug, afhænger efter min formening af, hvorvidt befolkningen vil stille andragende ...«, udtalte han 15. juni 1932 til Flensborg Avis.

Det blev valgt at lade prøveballonen gå op i Adelby. Her havde gårdejer H. C. Brodersen i Tarup stillet lokale til rådighed for danske forsamlinger og gudstjenester. Der var holdt menighedsmøder og gudstjenester på dansk ved pastor Noack siden 1924. Det havde dog knebet med tilslutningen. Da H. F. Petersen indførte »tyske« gudstjenester fra 1931, kom der flere.¹³¹

Pennefører i det nye fremstød blev boghandler H. C. Møller i Groß Tarup. I juni-juli måned 1932 indsendtes et andragende til kirkeforstanderskabet undertegnet af i alt 114 landskirkemedlemmer i Adelby sogn, dvs. i bebyggelserne Tarup, Kauslund, Adelbylund, Engelsby, Fruerlund, Synderup, Tastrup og Tved. Til kredsen hørte udover boghandler Hans Chr. Møller bl.a. gårdejer H. C. Brodersen i Tarup og maskinmester Otto Meyer fra Flensborg Avis. De bad om at få overladt kirken til en månedlig eftermiddagsgudstjeneste på dansk ved H. F. Petersen fra Flensborg, første gang 4. september 1932.¹³²

På tysk side var man ikke overrasket over henvendelsen. Det var ventet, at der ville blive søgt om adgang til kirkerne. Det var en principiel sag af væsentlig betydning på begge sider af grænsen. Fra Kirchenvorstand og den tyske sognepræst Johs. Kardel i Adelby gik andragendet videre til Synodalausschuß og provst Siemonsen i Flensborg og til Landeskirchenamt i Kiel. Også den indflydelsesrige grænsepolitiker Ernst Schröder blev straks informeret, i øvrigt af præstens bror, den senere så kendte redaktør Harboe Kardel.¹³³

Den 29. september 1932 mødtes parterne på tysk side i Flensborg for at drøfte sagen. Det var præsidenten for Landeskirchenamt friherre von Heintze, biskop Völkel, pastor Kardel, provst Siemonsen m.fl. Fra

Nordslesvig kom den tyske pastor Horstmann fra Haderslev. Kardel lagde ikke skjul på opfattelsen lokalt: ansøgerne kunne slet ikke dansk. De var blot lokket med understøttelser, og H. F. Petersen havde selv indrømmet, at det ville være nødvendigt at starte på tysk. Gudstjernerne var overflødige. Derfor frarådede Adelby-folkene kraftigt at efterkomme andragendet. For de overordnede stod det dog klart, at det af politiske grunde var nødvendigt at vise imødekommenhed. Skolelovene fra 1926 og 1929 og hensynet til Nordslesvig indskrænkede handlemulighederne. En kirkelig forfatningsændring var nødvendig. Men den måtte først forhandles på plads.

Derfor blev svaret fra Adelby Kirkenvorstand i denne omgang et afslag: Andragendet kunne ikke efterkommes inden for de foreliggende forfatningsrammer, men ville blive taget op til principiel behandling.¹³⁴

Ligestilling af H. F. Petersen

Biskoppen og kirkeregeringen var nødt til at finde en fredelig løsning, som imødekom mindretallet. Den 12. december 1932 mødtes de to biskopper, præsidenten for Landeskirchenamt v. Heintze, repræsentanter for Nordschleswigsche Gemeinde og repræsentanter for gejstlighed og lægfolk i Sydslesvig. Mødet blev tillagt stor betydning. Derfor skulle også regeringspræsidenten deltage som højeste statslige myndighed. Han blev dog forhindret og blev repræsenteret af en stedfortræder.

På mødet kom modsætningerne frem på ny. Fra lokale kirke- og lægfolk i Sydslesvig blev frygten for den danske propaganda fremhævet: Det var et uægte mindretal, fostret af materielle tilskyndelser. Fra Nordslesvig talte pastor Schmidt, Vodder, for en liberal løsning. Det samme blev stærkt tilrådet fra regeringspræsidenten: Skolelovene burde være forbillede for en løsning på det kirkelige område. Den nationale kamp skulle føres i Nordslesvig – syd for grænsen skulle man se at skaffe ro.

De pragmatiske ledere var imidlertid klare over, at der fandtes en udbredt folkelig modstand mod den bløde linje. Det kunne være farligt at lægge problemet frem til afgørelse i landssynoden. Under de daværende nationalpolitiske forhold ville resultatet let blive en forkastelse.¹³⁵ En imødekommende løsning kunne bedst virkeliggøres som en administrativ ordning, som et diktat ovenfra. Svaret lod derfor vente på sig.

I mellemtiden lå H. F. Petersen og Adelby-folkene selvfølgelig ikke passive. Den 13. december skrev præsten på de 114 Adelby-boeres vegne til biskop Völkel og bad om lov til – undtagelsesvist – at måtte

Allerede den 10. april 1933 fik H.F.Petersen brev om, at han på grundlag af nødforordningen havde opnået den eftertragede ligestilling. Han måtte forpligte sig til at benytte dansk som eneste sprog ved gudstjenester og embedshandlinger. Forud for alle embedshandlinger skulle der være indhentet »afmelding« hos sognepræsten, og bagefter skulle alle relevante oplysninger sendes til sognepræsten, så der kunne ske indførelse i kirkebogen.

Dermed var boykot-erklæringen fra 1924 ophævet og tankerne fra Oversø i 1931 gjort til virkelighed.

Kampen om Adelby kirke

Alle formelle hindringer for at benytte Adelby kirke var ryddet af vejen. Det var kirkeforstanderskabet, som skulle give tilladelsen til den konkrete kirkebenyttelse. I den kreds var modstanden ikke brudt. I Adelby kirkeforstanderskab var tilhængere af den hårde linje godt repræsenteret. Endnu en rum tid kom til at forløbe, før sagen faldt på plads.

Først måtte en dansk gudstjeneste, som var planlagt til 2. påskedag den 17. april, aflyses, idet kirkeforstanderskabet ikke holdt møde før efter påske. Den 15. april indsendte danskerne derpå en fornyet ansøgning, nu om at kunne benytte kirken 25. april, første søndag efter påske. Svaret kom hurtigt. Den 19. april blev der holdt møde i Kirchengvorstand og samme dag tog pastor Kardel og kirkeforstanderskabet bladet fra munden i deres svar: Vel havde man forståelse for, når menighedsmedlemmer hellere ønskede evangeliet på deres danske modersmål. Man ville derfor uden betænkelighed bane vejen for en særlig kirkelig betjening til et ægte dansk mindretal. Men man fandt det meningsløst, at sognebørn, som for hovedparten ikke beherskede det danske sprog, stillede andragende om danske gudstjenester. Kirchengvorstand mente ikke, at der i Adelby fandtes nogen hjemmehørende familie, hvor dansk sindelag eller dansk sprog levede som tradition. »Kirchengvorstand kan altså ikke anse de 90 underskrifter fra sognet som en naturlig, men kun som en kunstigt skabt bevægelse. I denne bevægelse virker andre drivkræfter end i et ægte, folkeligt, kulturelt og kirkeligt mindretal.«¹³⁸ Der fandtes med andre ord ikke et ægte behov. Underskriverne var blot lokket med Speck eller lignende materielle fristelser. Derfor sagde man nej til andragendet om at overlade sognekirken til en månedlig dansk gudstjeneste.¹³⁹

Fra dansk side blev der reageret med en sand pressestorm i dagbla-

dene. H. C. Møller og hans fæller i Adelby klagede til Landeskirchenamt: »Wir wenden uns ergebenst an das Landeskirchenamt, mit der Bitte, uns zu unseren beantragten dänischen Gottesdiensten zu verhelfen und unser Verbleiben bei der Landeskirche damit zu ermöglichen. Wir möchten unsere eigene Kirche gottesdienstlich benutzen, ohne gezwungen zu sein, uns nach der ungeistlichen Ablehnung unseres Antrages vom Ortsgeistlichen bedienen zu lassen«. ¹⁴⁰

På tysk side sendte den lokale uvilje sagen tilbage på kirkeregeringens bord. Det var en streg i regningen for dem, som tænkte mere taktisk-politisk. Mange kræfter trådte i aktion. I Nordslesvig var det tyske mindretal ilde berørt. Pastor J. Schmidt, Vodder, fandt, at et evt. afslag fra Kiel ganske vist ikke ville have direkte »Rückwirkungen auf die Stellung der deutschen Freigemeinde in Nordschleswig, aber es verdirbt die ganze Atmosphäre, die wir gerade wieder etwas gereinigt haben, würde als Rückfall in kleinliche Enge gedeutet werden etc.« Han foreslog at tage kontakt til de nye nazistiske myndigheder, Gauleiter, nu overpræsident Hinrich Lohse og landråd Wilhelm Sievers, som skulle lægge pres på Adelby-folkene. Der kunne også arrangeres møder, hvor tyske frimenighedspræster og menighedsmedlemmer fra Nordslesvig kunne fortælle Adelby-folkene om den mindre småtskårne praksis i Nordslesvig »und daß jede zwangsmässige Fernhaltung dänischer Gottesdienste nur das dänische Gemeindeleben stärken würde. Denn 15-20 Menschen, die dänische Muttersprache haben, genügen vollauf um den Anspruch zu begründen, mögen die Motive sein welche sie wollen. Man kann ihnen gerne sagen, daß man an die Sauberkeit ihrer Motive nicht glaubt, wenn man es nicht tut, aber man soll ihnen geben, was sie beantragen. So läuft sich die Sache am ehesten tot oder beschränkt sich auf das wirkliche Bedürfnis«, udtalte Schmidt-Wodder den 16. maj 1933 til provst Siemonsen i Flensborg. ¹⁴¹

Landeskirchenamt tog mod det gode råd. Repræsentanter fra Nordslesvig blev indkaldt for at påvirke kollegerne i Adelby. Den 12. juni mødtes parterne hos præsten i Adelby. Resultatet blev dog ikke helt som ønsket. Atter lød der et nej fra sognet. Kirchengvorstand var imidlertid sat så stærkt under pres, at det i sit svar tilføjede, at såfremt Landeskirchenamt alligevel skulle ønske at imødekomme andragendet om overladelse af kirken, så ville man af hensyn til menigheden i Nordslesvig vise forståelse for dette og ikke modarbejde ordningen!

De overordnede kirkelige myndigheder havde derved fået fremtvunget en vis åbning i den lokale front, omend situationen var ubehagelig.

På den ene side var det af politiske årsager nødvendigt at imødekomme mindretallet. På den anden side måtte der tages hensyn til en massiv folkelig uvilje i sognets befolkning. Kirchenvorstand i Adelby havde modtaget protestskrivelser med mange underskrifter mod det danske fremstød fra alle byer i distriktet. I spidsen for modstanden stod Hauptlehrer Priess i Adelby, en energisk tilhænger af det nye styre og Deutsche Christen. Det var farligt at lægge sig ud med disse gode tysknationale, eller rettere nazistiske kredse. En tysk pressestorm kunne blive resultatet, hvis man underkendte den lokale stemning i Adelby.

NSDAP's Kreisleiter, landråd, snart efter overborgmester i Flensborg, Dr. Wilhelm Sievers blev derfor engageret i et forsøg på at overvinde den lokale modstand. Han lovede at tale med de førende mænd i Adelby for at overvinde deres modstand. Men også det slog fejl. Da Sievers kom i kontakt med de lokale folk, skiftede han nemlig opfattelse og gik over på deres parti! Provst Siemonsen blev for alvor bekymret. Den 26. september 1933 skrev han til Landeskirchenamt: »Ohne eine entsprechende Einwirkung auf die für eine Ablehnung des Antrages der dänischen Minderheit sich einsetzenden Gemeindeglieder kann m.E. diesem Antrag der dänischen Minderheit durch das Landeskirchenamt nicht stattgegeben werden. Ob eine solche Einwirkung des Herrn Oberpräsidenten erstrebt werden soll, bitte ich das Landeskirchenamt zu entscheiden«. ¹⁴²

Det er ikke undersøgt, om overpræsident Lohse virkelig blev mobiliseret for at lægge bånd på den lokale tyske uvilje i Adelby. I alt fald satte friherre von Heintze i Landeskirchenamt den 1. november 1933 sin autograf under et brev til H. C. Møller i Tarup: Ansøgningen var imødekommet. De nærmere betingelser skulle herefter aftales med Kirchenvorstand i Adelby. Til Adelby meddelte von Heintze, at imødekommelsen af det danske ønske var sket »vor allem mit Rücksicht auf die an der Entscheidung in höchstem Masse interessierte Minderheit in Nordschleswig«. Sognefolkene havde fået læst teksten af folk, som kendte den politiske nødvendighed. ¹⁴³

Den 20. november indgik H. F. Petersen og pastor Kardel så de nødvendige aftaler. Langt om længe kunne den første danske gudstjeneste i sognekirken finde sted. Det skete den 26. november 1933. Kirkedøren var lirket op, men det var sket med hjælp fra de højeste myndigheder og under massiv modvilje fra lokalt hold. Det var Nordschleswigsche Gemeinde og det nye – nazistiske – styre, som bragte aftalen i hus! Det danske tidsskrift Grænsevagten lagde ikke skjul på denne interessante

*H. F. Petersen foran den åbnede
kirkebor i Adelby ved den første
gudssteneste 26. november 1933.*

detalje, da det i december 1933 skrev: »Vi skal ikke glemme, at dette [kirkens åbning] skyldes det nye tyske styre, der har indset, at hvad der fra dansk side gaves det tyske mindretal, ikke uden stor risiko fra tysk

side kunne nægtes det danske mindretal«¹⁴⁴. Det nye nazistiske styre får her tildelt rollen som skaber af bedre kirkelige mindretalsforhold. Det er overraskende, når man tænker på, hvad borgmester Sievers den 24. marts havde udtalt: »Vi må klart og iskoldt sige danskerne, hvad vi vil. Vi vil have Nordslesvig igen«.

I virkeligheden var der ikke nogen modsætning. I begge tilfælde var det egentlige mål at gavne tyskheden i Nordslesvig, ikke de danske syd for grænsen. Statsmyndighederne ville skabe ro i Sydslesvig, så man bedre kunne koncentrere kræfterne i »det afståede område« nord for Skelbækken. Nazistyrets myndigheder blev et skjold for den danske kirke i dens kamp mod lokale tyske kirkefolk og snæversynet lokal modstand – ikke af kærlighed, men af rent pragmatiske hensyn.

Adelby-kirkedøren var åbnet, men det var ikke ensbetydende med harmoni mellem menighedsrådet og H. F. Petersen. Der skulle betales for benyttelsen af kirken, og betalingen blev sat højt. Fra tysk side klagedes der i den følgende tid flere gange over, at beløbene ikke indløb så hurtigt som ønskeligt. I 1935 bad H. F. Petersen om nedsættelse af gebyret pr. gudstjeneste fra 15 til 5 RM. Svaret lød på en langt mindre reduktion, til 12 RM, »da wir nach wie vor das Bedürfnis nach däni-schen Gottesdiensten für unsere Gemeinde nicht anerkennen können«. Det var en provokation, som viste, at uviljen fra 1933 var ubrudt. H. F. Petersen udsendte straks en skarp indsigelse. Atter måtte synodaludvalget og Landeskirchenamt gribe ind for at banke Adelby-folkene til orden: »Es wäre doch besser, daß die Sache durch die Kirche selbst zu einem positiven Ende im Sinne einer gegenseitigen Freundschaft zwischen Deutschen und Dänen gelange, als daß der Staat nach dieser Seite hin eine Regelung erzwingen«, udtalte synodaludvalget i 1935, da mindretallet bad om hjælp i Landeskirchenamt mod Adelby-folkene.¹⁴⁵

Arbejdsmarken udvides

H. F. Petersen og landdistrikterne

Den 23. maj 1932 holdt menigheden årsmøde. Det blev en skelsættende dag. Man vedtog et navneskifte. Fremover skulle navnet lyde »Den danske menighed i Flensborg og Omegn«. Dermed blev udtrykt, at arbejdsområdet ikke længere var begrænset til byen, men i stigende grad inddrog landsognene. I de følgende år blev denne arbejdsmark udvidet skridt for skridt.

Manden bag udvidelsen af arbejdet ud over store dele af Sydslesvig var H. F. Petersen. Han var på mange måder en særpræget personlighed, og meget forskellig fra »chefen«, pastor Noack. Pastor Kai E. Jordt Jørgensen, som kom til Flensborg i 1933, strejfede ganske fint forskellen, da han gav følgende karakteristik: »Vi var, da jeg kom til Flensborg som præst, tre: den høje, tavse pastor Noack, førstepræsten, den livlige, talende og trivelige pastor H. F. Petersen, der virkede i landdistrikterne og undertegnede. En af Noacks pigebørn, Gertrud, gav os hurtigt navnene »Langepræsten«, »Tykkepræsten« og »Lille præsten«.¹⁴⁶

Forsamlingshuset i Hans Albert Christiansens lille gård i Tølvang ved Agtrup, Læk sogn. Modelokalet var en fire-fags stue indrettet ved tilbygning 1929. Danske møder var holdt her siden 1921. Foto Niels Kjems o. 1930.

H. F. Petersen var det vidtfavnende, lidt uregerlige og impulsive gemyt med sans for den gode historie, for det utraditionelle. Bordets glæder gik han ikke udenom. Samtidig var han den flittige og dygtigt skrivende kirkehistoriker, som udmøntede grundige arkivstudier og egne erfaringer i en lang række værdifulde bidrag til Sydslesvigs kirkehistorie. Han kunne nok forsømme forberedelse af en prædiken, men havde samtidig sans for de langsigtede mål. »Småborgerlige« krav om orden kunne han se lidt stort på. »HF« var en person, som vakte sympati eller irritation, alt efter indstilling og »kemi«.

De langsigtede mål gjaldt ikke mindst udbygningen af menighedsarbejdet ud over hele Sydslesvig. Det var en politik, som den mere forsigtige Noack ikke altid var helt begejstret for. H. F. Petersen gik efter førstepræstens mening for vidt i opdyrkningen af de små kredse på landet. Frygten for at tangere det kunstige og måske nationalistisk inficerede lurede. Også DKU var på vagt. H. F. Petersen var imidlertid så fast besluttet på at hellige sig arbejdet på landet, at det var uklogt at lægge afstand til hans initiativer. Modstand kunne evt. føre til, at han i stedet søgte støtte til arbejdet uden for DKU. Derfor blev hans ønske om afsked fra embedet som andenpræst i Flensborg til fordel for en stilling som præst for landdistriktet accepteret i 1933.¹⁴⁷ Herefter kunne HF hellige sig landdi-

Der var forskel på de små danske forsamlingshuse og de flotte tyske, som skød op fra 1920'erne til støtte for det tyske ungdoms- og kulturarbejde. Her har Niels Kjems fotograféret det nye tyske gymnastik- og forsamlingshus i Medelby i 1926.

strikerne. Det var nok en fordel for begge de to danske præster. H. F. skulle ikke længere affinde sig med blot at være andenpræst. Konfliktfladerne blev færre. Noack fandt taktfuldt en modus vivendi overfor den bredt favnende, til tider måske lidt irriterende kollega.

HF havde de bedste forudsætninger for at tage fat blandt folk på landet. Han var pragmatiker og indstillet på at indgå de kompromisser, som var nødvendige for at nå et resultat. Han var vokset op med sønderjysk folkemål og tysk skolesprog og blev først fortrolig med rigsdansk under studierne. Det var et godt udgangspunkt for at komme på talefod med sydslesvigerne. Han kunne snakke indforstået med dem. Han »kunne tale jævnt om alt det høje«, og var altid god for en bemærkning som løste op for en knude og måske »gav indgang« hos folk.

Den senere danske præst i St. Hans og Adelby sogne Poul Jørgensen har fortalt om, hvordan folk i Adelby huskede HF. »Den gamle skrædder Hansen fra Sønderup glemte aldrig H. F. Petersen, der ved et menighedsrådsmøde i Adelby havde budt denne gamle ihærdige forkæmper for afholdssagen en snaps med ordene: »Drik De kun Hansen, det er ikke sikkert De får én at styrke Dem på i himlen!«.¹⁴⁸

På rejse med landpræsten

Ved sin tiltræden i 1926 havde H. F. Petersen fået eget arbejdsområde. Han skulle tage sig af ungdomsarbejdet i KFUM, han skulle varetage opgaver i den nordlige del af Flensborg incl. Sosti/Wassersleben, Kobbemølle, Klus og Harreslev. Sidst, men ikke mindst skulle han tage sig af omegnen i øvrigt. Den blev H. F. Petersens store kærlighed. Fra 1928 blev han fritaget for jobbet som KFUM-sekretær og kunne lægge øget kraft i arbejdet på landet. Da pastor K. E. Jordt Jørgensen kom til som tredje præst i 1933, fik H. F. Petersen som nævnt landdistrikterne som sin egentlige opgave. Indsatsen gav resultater: Fra 1926 og frem til midten af 1930'erne udvidede menigheden sin arbejdsmark, så den til sidst omfattede næsten hele Sydslesvig fra Tønning og Slesvig til Aven-toft og Lyksborg.

Netop i 1926 fik kirkearbejdet som nævnt indirekte hjælp udefra. Ved skoleloven af 13. februar blev det muligt at oprette danske privatskoler i Flensborg by og i Flensborg og Sydtønder kredse. I løbet af et par år oprettedes små skoler i Harreslev, Tarup, Jaruplund, Kobbemølle og Langbjerg. Det løste et lokaleproblem. Om søndagen og uden for skoletiden i øvrigt var det muligt at benytte skolestuerne til gudstje-

Peter Petersen Paulsen (1853-1938). Paulsen var lærer indtil 1918 og tjente den danske menighed som kordegn og organist fra 1921 til 1933. Han var en værdig repræsentant for menighedens gamle kerne, som havde rod i Nordslesvig.

nester og kirkelige møder. Alter, prædikestol og døbefont kunne indbygges i skolerne på en sådan måde, at de stod til rådighed til de kirkelige forsamlinger uden at være til hinder for skolearbejdet. Ofte blev de i det daglige holdt skjult bag forhæng eller skydedøre for at blive draget frem om søndagen. Skolestuen blev dermed forvandlet til kirkesal.

Resultaterne fremgår af de nøgne data. I Harreslev var der kirkedåb første gang 8. august 1926. Antallet af regelmæssige gudstjenester øgedes. I Tarup blev der også regelmæssige gudstjenester. Den første barnedåb fandt sted 24. juli 1927. I Jaruplund indledte Noack i sommeren 1926 med gudstjenester i det foreløbige skolelokale hos Peter Budach i Hornskov. En mere permanent skole-kirkesal indviede han i den nybyggede skole ved en gudstjeneste påskedag den 17. april 1927. I Kobbermølleskolen tog H. F. Petersen fat på et helt nyt arbejde med månedlige gudstjenester. Den 17. oktober 1926 skete det første gang i Kobbermølleskolens skolestue.

Begge præster var med i dette opbygningsarbejde, men H. F. Petersen førte an og førte det til ende. Omkring 1930 tog han kontakt med de sogne, som hidtil var forsøgt betjent fra Valsbøl: Ladelund, Agtrup, Sønderløgum og Aventoft. I 1931 var rækken af mødesteder blevet lang: Aventoft, Sønder Løgum, Ladelund, Tætvang, Skovlund, Langbjerg, Hyllerup og Veding. Et par udpluk fra præstens dagbøger¹⁴⁹ vidner om den spredte og ivrige indsats:

1931

1. jan. prædiket i Helligåndskirken.
3. jan. julefest Havrupmark, talt på tysk om julens betydning.
4. jan. prædiket kl. 2½ i Kobbermølle, kl. 5 i Flensborg.
11. jan. prædiket kl. 10 i Helligåndskirken, kl. 2½ i Harreslev. Aften: menighedens Helligtrekongersfest i Ansgar.
18. jan. gudstjeneste kl. 2½ i Kobbermølle skole. Kl. 5 i Flensborg. kl. 8 15 i Lyksborg.
24. jan. Menighedsmøde i Harreslev – fuldt. 100 deltagere.
25. jan. prædiket kl. 10 i Flensborg. Kl. 2½ i Harreslev, fuld kirkesal: 60 deltagere.
30. jan. talt i KFUK om degn Tofte.
31. jan. aften: menighedsmøde i Tarup, 46 deltagere. Talt på tysk.
  1. febr. eftermiddagsgudstjeneste i Kobbermølle. kl. 5 i Helligåndskirken.

H.F.Petersen til barnedåb hos vandelærer Gustav Lindstrøm og hans kone Anna i Kirkevang i Ladelund 1940.

- 3. febr.bibelkreds hos Hans Andresen, Hyllerup.
- 5. febr.aften: talt på Harreslevmark til familieaften om Ansgar.
- 7. febr.aften: I Ladelund hos Lindstrøm sammen med Kjems, talte, kaffebord, Kjems viste lysbilleder.
- 8. febr.kl. 10 Helligåndskirken, fuld, eftermiddag i Harreslev.
- 15. febr.kl. 2 $\frac{1}{2}$ Kobberrmølle. kl. 5 Flensborg. Kl. 8 15 Lyksborg, 20-21 deltagere.
- 19. febr.talt i Gamles Værn. Familieaften på Harreslevmark.
- 20. febr.menigheds møde i Kobberrmøllskolen, lysbilleder, musik og sang, kaffebord.
- 21. febr.talt ved søndagsskolens forældrefest.
- 22. febr.kl. 10 Helligåndskirken, kl. 2 $\frac{1}{2}$ Harreslev.
- 23. febr.Kvindeforeningens gamlefest i Harreslev.

Et så stort arbejdsfelt kunne nok volde vanskeligheder. Derfor blev der fra 1931 indgået en slags foreløbig grænseaftale med Valsbøl-menigheden. Maren Sørensen og især menighedens præst Marius Olsen skulle tage sig af de nordvestlige distrikter, og H.F.Petersen skulle så bedre kunne hellige sig den videre opbygning mod øst og i de sydvestligste egne.

H.F.Petersen opfattede sig som pioneren. Med sin muntre og slagfærdige fremtræden, sin folkelige og ukonventionelle form, havde han

ikke svært ved at komme i kontakt med folk. Han blev brugt. Og kom vidt omkring. Fra 1932 fik han bevilget kørselsgodtgørelse, der blev råd til en bil.

Et kig i dagbøgerne for 1934-35 viser, hvor langt præstens aktionsradius var udvidet på dette tidspunkt. Nu strakte gudstjenesterne sig fra Lyksborg over Flensborg-Kobbermølle-Harreslev-Adelby til Ladelund og Tønning, og der var menighedsmøder i Læk. Det kunne blive en lang køretur, når præsten på en og samme søndag skulle stå på prædikestolen i Flensborg, Tønning og Ladelund eller han, som søndag den 10. november 1935, startede kl. 10 i Harreslev og holdt barnedåb i Tating i det vestligste Ejdersted kl. 15. H. F. Petersen var »Wanderprediger«, »vandrepræst«, en betegnelse skabt i lighed med »vandre lærer«, omend af tyskerne, og med nedladende betydning.

Nye prædikesteder

Takket være breve til DKU kan vi følge, hvordan HF greb arbejdet an de nye steder. Det var vigtigt for ham at fremhæve, at der var lokalt bud efter præsten, og at han ikke forfaldt til national propaganda. DKU var altid på vagt over for den slags svinkeærinder.

Lyksborg kom tidligt med. Her gjorde en lille dansk kreds sig synlig fra 1929. Der blev indrettet et dansk forsamlingslokale, og 13. dec. 1930 holdt H. F. Petersen for første gang gudstjeneste i Lyksborg. Rammerne var såre beskedne. Ikke forsamlingshuset, »dels fordi dér ikke er hyggeligt nok og dels fordi jeg vil holde »kirken« upolitisk, særlig i Lyksborg, hvor det er økonomisk svært at være dansk«, fremhævede HF over for DKU. HF foretrak den private dagligstue hos en fru Andersen i Holnisstraße. »På den ene længdevæg fik jeg anbragt et stort rent Dannebrog ovenover, så det hvide kors var »altertavle«. Nedenunder var lagt en pæn hvid dug på et mahogniskab og derpå brændte to lys. I midten var anbragt en Jesu-hyrde-figur med et åbent bryst, hvor hjertet sad i midten og var gennemstunget. Det er vist katolsk (Jesu-Hjerte), men jeg nænnede ikke at flytte det«. Efter gudstjenesten var der »menighedsmøde«, hvor HF tilbød deltagerne præstelig betjening på *alle* områder. Til beroligelse for DKU fremhævede han, at der var to familier derude, som havde *bedt* ham holde gudstjeneste. »Så arbejdet er ikke kunstigt, men åndeligt underbygget, en trang foreligger«. Indstændigt bad han om, at oplysningerne ikke måtte benyttes til offentliggørelse. »Lad os få arbejdsro for urolige journalister«. Især

måtte der ikke offentliggøres navne – i Lyksborg havde man haft de værste forstyrrelser ved små private møder.¹⁵⁰

Den private stue blev benyttet til månedlige aftengudstjenester, indtil en lokal velgører kom til hjælp i 1934. Baronesse Anna Margrethe Iselin von Barner, som var født 1864 i København og dansk undersåt, lod sammen med sin datter en stue i deres hus »Karolinenlund«, der lå smukt i en have ud til alleen langs slotssøens vestside, indrette som kirkesal. Salen blev udstyret med knæfald og et lille alterrum, og den blev indviet med de bedste forventninger den 28. oktober 1934.¹⁵¹

Ladelund gjorde sig fri af Valsbøl i 1931 og blev fast anneks, godt hjulpet af den stedlige vandre lærer Gustav Lindstrøm. Fra 1934 fik gudstjenesterne en fin ramme i det nye forsamlingshus Kirkevang. H. F. Petersen sørgede for indvielsen til kirkesal den 9. september 1934.¹⁵²

I *Læk* begyndte det i oktober 1931. »Jeg og KFUK-sekretæren frk. Gudme hjemsøgte Læk for at få opsnuset en halv snes til bibelmøderne. Vi var hos både syge og sunde, sløve og ivrige – og nu har vi 25 navne, som vi delvis *har* besøgt allerede. Det er jo over al forventning«. Da flere ikke turde leje lokaler ud til den danske præst, lejede han til sidst en krostue.¹⁵³ Her holdt HF og frk. Gudme kristelige møder hver måned i de følgende år.

Helt for sig stod *Tønning*. Her blev jorden forinden gødet af vandre lærer Jørgen Jørgensen fra Slesvig. Fra 1926 samlede han en lille kreds omkring sig. Han sørgede for, at børn fra Tønning kom på ferieophold i Danmark, og han gav danskundervisning. I december 1932 oprettedes en lokal afdeling af Den slesvigske Forening. Det var mest arbejdere og andre småfolk uden kirkelig tilknytning. I 1936 oplyste H. F. Petersen, at der var 65 medlemmer i mindretallet. Heraf stammede de 53 fra egnen, 4 var fra Nordslesvig. 25 var tidligere socialdemokrater, 10 kommunister.¹⁵⁴ Det kneb i høj grad med danskundskaberne. Ikke desto mindre blev der herfra gennem vandre lærer Jørgensen rettet henvendelse til H. F. Petersen om at komme til Tønning for at tale.

På tysk side var det svært at acceptere, at der på denne måde blev taget skridt til dansk kirkeliv så langt mod syd. De kunne ikke andet end at opfatte det som et dansk-nationalistisk erobringstogt, en Ejderoffensiv. Politiet holdt da også præstens prædikener under opsyn – men uden at gribe ind.¹⁵⁵

Første skridt blev taget ved årsskiftet 1932-33. H. F. Petersen kom til Tønning for at tale ved julefesten sammen med inspektør Bernhard

Alterpartiet i kirkesalen i Tønning danske skole. Alteret kan skjules bag foldedøre. Kirkesalen blev indviet 24. november 1935. Krucifikset var »genbrugt« fra Ansgar kirkesal i Flensborg.

Hansen fra Duborg Skolen. Der var mødt 60 voksne og 40 børn. Kort efter beskrev Jørgen Jørgensen den lille Tønning-»menigheds« reaktion i et brev til H. F. Petersen. Han berettede, at et par Tønninger havde givet udtryk for både glæde og overraskelse. De havde bagefter takket, fordi præsten »havde talt så inderligt til dem som ingen præst tidligere«. Den ene udtalte: »Vi arbejdere er gennem krigen og årene derefter nået langt bort fra kirken. Det er dog de tyske præsters skyld, fordi de mest af alt talte krig og politik fra prædikestolen, hvorimod de glemte det enkelte menneske. I dag derimod oplevede vi, at der stod en præst blandt os, et menneske, som ikke ene var præst, men først og fremmest menneske, og så talte han så inderligt, så vi håber, at han snart må komme igen«. ¹⁵⁶

I den følgende tid opdyrkede H. F. Petersen en menighed i Tønning. Der blev holdt små gudstjenester med barnedåb, oftest i private hjem – hjemmedåb var jo det almindelige – og der var konfirmation. Meget måtte foregå på tysk. Der blev samtidig arbejdet for dansk skolegang. Den 4. juni 1934 ansøgte 17 forældre om oprettelse af en dansk skole. Grænseforeningen gik ind for opgaven, og den 20. oktober 1935 kunne en nybygget dansk privatskole indvies – til fortrydelse for lokale tyske aktivister, som reagerede med gentagne rudeknusninger. Skolen blev

et fast holdepunkt for menigheden. I skolen blev der indrettet kirkesal med alterrum. Døbefont og alterstager kom fra en menighed i Visby ved Tønder. Den 24. november blev salen indviet ved en egentlig gudstjeneste. H. F. Petersen prædikede på dansk og tysk, vandrelerer Jørgensen lod sin datter Asfrid døbe. Det blev den første rigtige danske gudstjeneste for befolkningen i Tønning. Siden fulgte gudstjenester en gang om måneden, og palmesøndag 1936 konfirmeredes tre unge.¹⁵⁷

Også i Frederiksstad blev der holdt møder. I foråret 1936 talte HF om Albert Schweitzer i et dansk hjem. Dagen efter blev værten kaldt hen på rådhuset og truet med at få sin ejendom beslaglagt og selv at blive sat i koncentrationslejr, såfremt han i fremtiden stillede lokaler til rådighed for lignende danske forsamlinger.¹⁵⁸

I almindelighed holdt de tyske myndigheder godt øje med det danske »kirkefremstød« på landet. I Flensborg-grænsepolitikommisariatets hemmelige indberetninger,^{158a} blev der løbende ofret plads til oplysninger om H. F. Peteren og hans kollegers virksomhed. I juni 1935 lød indberetningen sådan: »Auf den Lande werden in vielen Orten regelmässige Gottesdienste abgehalten. Daneben finden Veranstaltungen der christlichen Jugendvereine statt. Ausserdem ist der Pastor Petersen noch in zahlreichen kleinen Orten tätig. Er besucht die verstreut wohnenden Dänen und hält mit ihnen in den Wohnungen kirchliche Feiern ab. Bei der bekannten Art der dänischen Geistlichen, Religion und nationalpolitik miteinander zu verquicken, trägt die kirchliche Arbeit der Dänen viel dazu bei, die gesammten dänischen Bestrebungen auf dem Lande zu fördern«.

Da der et par år efter blev taget initiativ til kirkelige møder i Sønder Løgum, satte det sig straks spor i beretningerne. I december 1937 indberettede Gestapo-chefen Hans Hermannsen, at der én eller to gange månedlig holdtes danske gudstjenester hos en dansksindet landmand, og at det blev forsøgt at indfange også tysksindede til disse gudstjenester. Selv små og harmløse møder påkaldte sig spionernes vagtsomme blik. Politiet arbejdede, selv om den danske kirke på overfladen havde et relativt problemfrit forhold til de nazistiske myndigheder.

Dansk forkyndelse på tysk?

Skridt for skridt kom de danske præster i kontakt med stadig større dele af Sydslesvig. Pastor Noack og senere K. E. Jordt Jørgensen tog sig især af Flensborg-Jaruplund og Slesvig. H. F. Petersen havde Harreslev

og de øvrige landdistrikter som sit særlige område. Alle blev de konfronteret med det sproglige problem. Det drejede sig ikke så meget om børnene. Mindretallets børn havde ret gode muligheder for at tilegne sig det danske – skoler og vandelærere virkede ikke forgæves. Mere vanskeligt lå det for de voksne, og det var jo ikke mindst til dem, kirken henvendte sig. I denne kreds var danskkundskaberne længe ganske begrænsede. Kun i selve Flensborg og i egnene mod vest talte mange endnu sønderjysk. Ellers var plattysk og højtysk modersmålet for de fleste.

Det betød, at præsterne måtte gå på kompromis hvad angår sproget. Skulle budskabet trænge ind, var der ingen vej uden om *også* at benytte tysk. Dette fundamentale sprogproblem har forfulgt det danske kirkearbejde fra den første dag i Sydslesvig, og det består endnu i jubilæumsåret 1996.

I Slesvig by mødte pastor Noack problemet allerede ved sin første optræden dér. Ved årsskiftet 1921-22 holdt han sin første tale på tysk, og samme sprog blev benyttet af talerne ved indvielsen af den danske forsamlingsbygning »Slesvighus« den 17. juni 1923. I de følgende år søgte Noack at holde sig til dansk. Men de tyske politirapporter mente at kunne fastslå, at deltagelsen ved hans gudstjenester netop derfor var svag. Til gengæld blev der så på søndage uden præstebesøg fra Flensborg holdt gudstjeneste i Slesvighus på plattysk ved redaktør, cand. phil. Martin Lorenzen – salmerne sang man dog på dansk.¹⁵⁹

Lignende problemer mødte H. F. Petersen, da han tog fat på landet. Ofte måtte præsten gå langt i det tyske for at opnå den bredest mulige kontakt. Ved den første barnedåb i Tating 1935 forstod ingen af tilhørerne dansk. Derfor foretog han dåben efter dansk ritual i tysk oversættelse og med dansk håndspålæggelse. Typisk blev begge sprog brugt ved begravelser, af hensyn til pårørende og naboer, der som regel var både dansk- og tysksindede. Der blev også sunget både danske og tyske salmer. Det hændte også, at både sognepræsten og den danske præst deltog. Det gjaldt f.eks. begravelsen af Hans Jürgen Gerhardt Erichsen i Munkbrarup den 5. oktober 1934. Her indledte H. F. Petersen først på dansk i hjemmet. I kirken talte sognepræsten, og på kirkegården sluttedes med dansk jordpåkastelse ved H. F. Petersen. Men forud var gået heftige diskussioner med sognepræsten, og på kirkegården et lille sammenstød.¹⁶⁰

Typisk var begravelsen af Jens Nikolaj Andresen i Hyllerup i 1941. H. F. Petersen beretter levende i DKU's årsberetning 1940-41: »Den

95-årige »Riddersmand i Bondekofte«, tidligere gårdejer og kommune-
forstander Jens Nicolaj Andresen, lå lig i sin åbne kiste i storstuen,
mens naboer og venner fra fjern og nær kom stille ind for at tage
afsked. Alle beværtedes med kaffe, hvorefter »skafferen«, naboens æres-
hverv den dag, bød familien og mig ind til kisten, som blev lukket til,
efter at jeg havde bedt en bøn. Så sloges dørene op på vidt gab, og
»Lover den Herre« blev sunget til både dansk og tysk tekst. Jeg prædi-
kede først på dansk og dernæst tysk over ordet i Matth. 26, 71: »Denne
var med Jesus af Nasareth«. Så blev der på de 2 sprog sunget »Dig vil
jeg elske, du min styrke«, og vogntoget satte sig i bevægelse efter ligvog-
nen den lange vej til sognets kirke, hvor sognepræsten først forrettede
jordpåkastelsen, hvorefter pastor Waage Beck talte på dansk ved gra-
ven og sognepræsten på tysk i kirken. Under den første salme gik efter
stedets skik »klingpungen« rundt. Efter begravelsen var der spisning i
storstuen.«¹⁶¹

Ligestillingens kvaler

Netop i samarbejdet med de tyske præster gemte sig de største problemer. Samarbejdet kunne gå uden gnidninger – eller det modsatte kunne være tilfældet. Hvor de danske præster optrådte i deres egne kirkesale, var de frit stillet. Men som nævnt var H.F.Petersen i 1933 blevet ligestillet med landskirkepræsterne. Det gav nok fordele, men også betingelser – Bl.a. kravet om kun at benytte sig af dansk.

Landskirken gav nu plads for de danske embedshandlinger i sine kirkebøger. Men det skete på betingelser, som kom til at volde mange vanskeligheder: Embedshandlinger måtte først foretages, når sognepræsten forud var underrettet og havde udstedt det såkaldte »Abmeldeschein« (dimissoriale), som sanktionerede udførelsen af den pågældende embedshandling. Endelig skulle den danske præst straks efter embedshandlingens udførelse give melding derom til sognepræsten, så der kunne ske registrering i den tyske kirkebog. Det viste sig svært at sikre, at disse spilleregler i forhold til landskirken blev fulgt til punkt og prikke. Når det gjaldt personer udmeldt af landskirken, var den danske præst frit stillet. Der skulle ikke indhentes »Abmeldeschein« og ikke ske tilbagemelding til den tyske kirkebog. Registreringen i den danske kirkebog stod her alene og selvstændigt.

Anderledes i forhold til de personer, som trods tilknytningen til den

danske menighed havde bevaret medlemskabet i landskirken, og det gjaldt jo for de fleste. Her skulle ligestillingens spilleregler overholdes, og handlingen skulle registreres i den tyske kirkebog. I mange tilfælde forløb det uden gnidninger. H. F. Petersen anlagde en særlig kopibog for at holde styr på skrivelserne med de tyske kolleger. Forud for hver embedshandling bad han først om »Abmeldeschein« hos den tyske sognepræst. Når »afmeldingen« forelå, kunne den kirkelige handling gennemføres og registreres i den danske kirkebog. Derefter blev de nødvendige data meldt tilbage til den tyske præst, hvor endnu en registrering blev foretaget.¹⁶²

Sådan var normen – men virkeligheden var undertiden en anden. I det enkelte tilfælde kunne den danske præst være i tvivl, om hvorvidt en person var udtrådt af landskirken eller ikke. Derfor hændte det, at der ikke blev indhentet dimissoriale eller givet tilbagemelding til sognepræsten, selvom reglerne faktisk krævede det. Den slags fremkaldte naturligvis irritation hos de tyske kolleger. De reagerede forskelligt. Måske nægtede de at indføre danske embedshandlinger i deres kirkebog. Eller de undlod at svare, når den danske præst sendte en anmodning om udstedelse af et »Abmeldeschein«. Eller måske nægtede de ligefrem at give accept til den danske embedshandling, evt. med den bemærkning, at det var dem uforståeligt, at det pågældende menighedsmedlem ville gøre brug af den danske præst. Hvad skulle den danske præst så gøre, når »Abmeldeschein« ikke forelå?

Sådanne tilfælde, som indebar brud på ligestillingens regler, forekom til stadighed. Der blev også hyppigt klaget over den danske præsts brug af tysk.¹⁶³ Pastor Petersen var lige ved at misunde sine danske præstkolleger i Flensborg, som ikke havde opnået ligestilling, for de kunne handle helt uafhængigt af de tyske kolleger: De var ikke underlagt sproglige krav, skulle ikke søge om tilladelse til at udføre embedshandlinger og skulle ikke lade noget registrere i de tyske kirkebøger.

I den tyske landskirke blev der holdt vågent øje med de danske præster. Snart efter ligestillingens gennemførelse blev præsterne i 1934 anmodet om at indberette, hvordan ordningen fungerede i praksis samt oplyse, om de havde forsøgt at påvirke deres sognebørn, så de undlod at benytte den danske præst. Fra Flensborg lød meldingerne, at der ikke kom beretninger fra de danske præster om embedshandlinger. Noack og Jørdt Jørgensen var jo ikke ligestillede og skulle ifølge boycotterklæringen fra 1924 ikke oplyse noget til de tyske kolleger. På landet var der forskel fra sogn til sogn. I Hanved havde pastor Markus Lützen

ikke fået meddelelse om danske embedshandlinger, selv om de forekom. Præsten fortsatte: »Von einer Einwirkung auf Gemeindeglieder dieser Art, die grösstenteils zu den Speckdänen gehören, ist abgesehen worden, ist auch unter meiner Würde«. I Oversø udførte Noack ofte embedshandlinger uden at underrette den tyske pastor Jessen, men denne så nu ikke noget problem heri. Forholdet til mindretallet var godt. »Die dänisch gesinnten Gemeindeglieder besuchen aber auch den Gottesdienst in unserer Kirche, es besteht in jeder Beziehung ein gutes Verhältnis«, hed det fra Oversø. I Harreslev havde pastor Töwe en lang række klager over manglende overholdelse af reglerne.¹⁶⁴ I 1936 var der samlet så mange klager, at Landeskirchenamt skrev til H. F. Petersen om fem konkrete tilfælde. I Tating havde han holdt dåb på tysk, i Harreslev og Kobberrømme var der talt og sunget på tysk ved begravelser, og der var ikke sørget for Abmeldung eller sendt meddelelser til den tyske kirkebog.¹⁶⁵

Disse klager var en af grundene til, at HF den 4. marts 1936 gik i audiens hos Landesbischof Adalbert Paulsen i Kiel, de »tyske kristnes« og nazisternes mand på bispestolen. Mødet forløb overmåde heldigt. Den store mand titulerede HF »sehr geehrter Herr Amtsbruder« – det gjorde indtryk! Til DKU berettede HF, at Paulsen »var den jævreste og behageligste jeg endnu har haft at gøre med af den race, og vistnok i gråt, moderne tøj ... Resultatet af samtalen, som jo må betegnes som fortrolig, var denne: Fra hans og ledende side betragtedes mit arbejde som Reichs-Gottes-Arbeit udenfor politik, og kunne og skulle jeg i præ-kære tilfælde direkte gå til ham. Hvis jeg, som jeg ytrede, følte mig brøstholden over kirkestyrelsens skrivelser, skyldtes disse Juristerei, og kunne jeg afgjort regne med, at min præstelige karakter skulle værnes.... Rivninger med tyske præster ville i tidens løb bortfalde af sig selv, hvis jeg iagttog de generelle synspunkter, vi havde drøftet. M.h.t. benyttelsen af det tyske sprog ved kirkelige handlinger i supplementstilfælde havde han fuld forståelse, og havde han netop ønsket, at de 5 klager over mig ikke skulle være udsendt. Kunne jeg af tidshensyn ikke nå at appellere til ham, henvistes jeg til at gøre dette til pastor Dr. Mohr i Flensborg, som er indtrådt i landskirkens nye overstyreelse«. ¹⁶⁶

Efter besøget var HF overbevist om at kunne regne med uhindret virksomhed. Saglige spørgsmål ville blive løst ved biskoppens velvilje. Beretningen er bemærkelsesværdig. Den giver et levende billede af en af de mest fremtrædende »Deutsche Christen«. Et »folkeligt« præg kendetegnede dem i forhold til præsterne i »Bekennende Kirche«. Det

C. W. Noack fotograferet i skinnende nyt bispeskrud 1937 foran præstegården i Wrangelgade. Foto Th. Thomsen.

danske arbejde fik tilsagt fuld støtte fra den nazistisk inficerede landskirke. HF fik en »varm linje« helt til toppen. Der ønskede man blot ro omkring den danske kirke. Tilsvarende havde de tyske præster i Flensborg-området i 1934 fået pålæg om, »daß sie sich in allen grenzpolitischen Fragen größte Zurückhaltung aufzuerlegen haben und alles vermeiden müssen, was der dänischen Presse berechtigten Anlass zu Beschwerden und Vorwürfen geben könne«. ¹⁶⁷ Den danske kirke var taget under beskyttelse – eller var den blevet gidsel? I alt fald kunne den arbejde relativt uforstyrret frem til 1945.

Noacks afgang

Den 6. februar 1937 stod det klart, at den danske kirke i Sydslesvig skulle have en ny førstemand. Pastor Noack var valgt til biskop over Haderslev stift efter biskop Valdemar Ammundsen. DKU måtte straks i gang med at overveje mulige efterfølgere.

H. F. Petersen stod ikke øverst på ønskelisten. Noack blev taget med på råd. Han foreslog at tage kontakt til sognepræsten i Rinkenæs, Frode Beyer, og også pastor Halfdan Høgsbro i Sønderborg var på tale. Begge sagde nej. Fra Sydslesvig pegede de fleste stemmer imidlertid på HF. Menighedsrådet i Flensborg gav sin anbefaling. Eneste betænkelighed var, at HF var som en fisk i vandet ude på landet. Det ville være et tab, hvis han blev kaldt bort fra denne arbejdsmark.

Sidst i maj tog DKU's formand biskop Bruun-Rasmussen så til Sydslesvig. Han overværede et møde med HF i Ladelund – fik et godt indtryk – og stemningen vendte sig afgjort til hans fordel. Menighedsrådet gav sin enstemmige anbefaling. Dermed faldt sagen på plads. H. F. Petersen blev udpeget til Noacks efterfølger som førstepræst for menigheden i Flensborg og Omegn fra 1. september 1937. ¹⁶⁸

Medlemmer og økonomi

Den danske Menighed i Flensborg var et barn af Kirkeligt Samfund. Man indmeldte sig i menigheden med navns underskrift på en stor indmeldelsesblanket. Der skulle gives oplysning om navn, stilling, fødselsdato og sted, om adresse, statsborgerforhold, og om man var gift eller ugift. Også børn skulle indføres på skemaet.

Vigtigt var spørgsmålet om medlemskab i den slesvig-holstenske landskirke og om medlemmet agtede at udtræde af landskirken. Det

var der en del der gjorde. I 1922 angives 500 af de 1184 voksne medlemmer at være udtrådt af landskirken.¹⁶⁹ Mange valgte dog at forblive i landskirken – på landet var det næsten altid tilfældet, i Flensborg var det mellem 30 og 50%.

De mange tusinde indmeldelsesblanketter fortjener en statistisk behandling. Den ville sikkert vise, at en stor del af den første menigheds medlemmer havde rod i Nordslesvig. Her må vi imidlertid holde os til det indtryk af medlemskredsen, som kan fås ud fra de tal, som førstepræsten meddelte på årsmøderne.

Medlemstal

	voksne	unge	børn	i alt
1921 maj				ca. 700
1922	1184		563	1747
1923	1678		852	2530
1924	1772	300	1014	3086
1925	2100		910	3010
1926				ca. 3000
1927				3000
1928	2790		457	3247
1929	1570		966	2536
1930				2513
1932	1400		900	2427
1933				2339
1934				ca. 2400
1935				ca. 2500
1937				2001
1938				ca. 2000

Kilde: Grænsevagten samt K 30-1 (M 1). Noack, 1989, II s. 331.

Et år efter menighedens oprettelse var der registreret 1184 voksne medlemmer med 563 børn. Det gav et medlemstal på i alt 1747. I de følgende år voksede tallet betydeligt. De vanskelige inflationsår gav tilgang, så over 3000 var registreret som medlemmer i 1924.

Det høje tal blev nævnt gang på gang i de følgende år. Men selve tallet siger ikke i sig selv ret meget. Det indbefattede også børn og unge. Antallet af familieforsørgere udgjorde under halvdelen. Der var næppe heller tale om et repræsentativt udsnit af Flensborgs befolkning.

Fru. M. Blohm.
har betalt i Medlemsbidrag Fem = Millioner
til den danske Menighed i Flensborg
for Aaret 1923.
Mark 5.000.000.--.

Selv om fru. Martha Blohm, en søster til fru Stine Uldall, ydede 5 millioner mark i medlemsbidrag for året 1923, løste det ikke kasseproblemerne – for det var i den slæmme inflationstid!

Flensborg, d. 15. September. 1923.
J. P. Jacobsen

Mange medlemmer var ældre folk uden midler, flertallet var småkårsfolk.

Medlemsbidraget var beskedent. Det pligtige mindstebidrag var 60 Pf i kvartalet eller 2,40 M årligt. Langt de fleste medlemmer betalte i bedste fald kun mindstebidraget. Kun få hundrede kunne yde lidt mere. Folk uden indkomst, pensionister o. lign. gik helt fri, og de var som nævnt mange. Hovedparten af de registrerede medlemmer betalte slet intet. I 1927 opgives medlemstallet til ca. 3000, heraf var 1200 betalende. Året efter var der 3247 medlemmer, men kun omkring 600 betalte fuld kirkeskat.

Der blev nu ryddet ud i kartoteket, og i 1935 siges medlemstallet skønmæssigt at udgøre 2500, hvoraf kun 469 var betalende. Menigheden svandt ind. Den fik ikke kontakt med de nye kredse, som efter 1930/33 sluttede sig til mindretallet. Det var kredse, som stod kirken ret fjernt. Alt i alt betød det, at menigheden stagnerede. Den blev snøret sammen omkring mindretallets faste kerne.

Det stagnerende medlemstal og dets tyngdepunkt i de økonomisk svage grupper gav selvfølgelig en usikker økonomi, også selvom de få velhavere i menigheden viste sig gavmilde.

De største udgifter – til præste- og kirkesangerløn – blev dækket fra Danmark. Straks i 1920 havde staten ydet rundhåndet støtte, i første

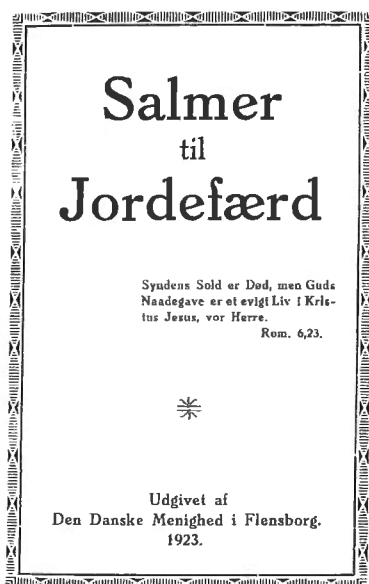

omgang til køb og indretning af Ansgar, og siden fulgte et årligt tilskud til DKU, hvorfra det gik videre til menigheden i Flensborg. Den var den største på selskabets verdenskort.

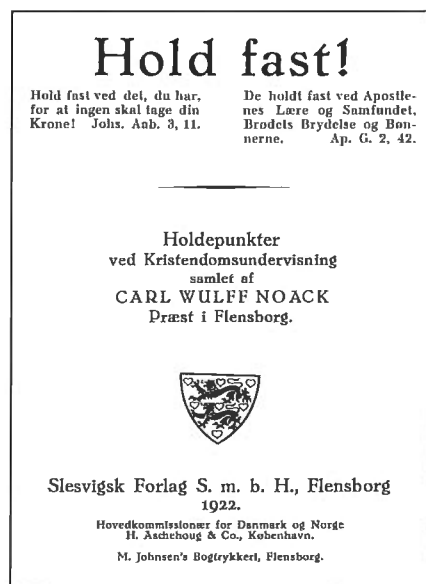
Menighedens egne udgifter var de løbende omkostninger til lys, varme, skatter osv. End ikke disse udgifter var menigheden i stand til at bære selv.

Resultatet af de svigtende indtægter blev stadige underskud. Trods sparsommelighed. Pr. 1. januar 1929 var det vokset til 3050 Mark. Menigheden gjorde et forsøg på at rette op på misæren. Kartotekerne blev revideret, medlemmerne blev opfordret til at betale mere. På menighedsrådets vegne sendte Niels Uldall en ansøgning til skibsreder A. P. Møller i København om at dække underskuddet. Svaret den 26. marts 1929 var sikkert ganske karakteristisk for den fornuftige forretningsmand: »Det er sjældent heldigt at fritages fuldstændigt for nødvendigheden af egen indsats, og ud fra denne betragtning ønsker jeg ikke at dække hele det omskrevne beløb, hvorimod jeg hermed tilstiller Dem Kr. 2.000 til dette formål. Jeg beder Dem venligst anerkende modtagelsen. Jeg håber, at det danske arbejde stadig må blomstre dernede«. ¹⁷⁰

Trods skibsrederens gavmildhed fortsatte problemerne. Regnskabsføreren, fhv. gasværksdirektør Madsen, søgte gentagne gange at anspore menigheden til at blive sig også sit økonomiske ansvar bevidst. Det var dog lettere sagt end gjort – menighedens skuldre var kun svage.

Menigheden – dvs. pastor Noack – udgav salmehefter og en »katekismus« straks efter grundlæggelsen.

Menighedens andre opgaver

KFUK 1920-28

Gudstjenester og kirkelige handlinger var ikke menighedens eneste opgaver. Fra første færd tog menigheden og dens præster del i det kristelig-socialt arbejde. Vigtigst var ungdomsarbejdet og sygeplejen.

KFUK i Danmark knyttede kontakt til Flensborg allerede inden afstemningen i 1920. Fra Sjælland var den unge frøken Anna Larsen kommet til byen som hjælper for Den internationale Kommission. Hun kom i forbindelse med to Flensborg-damer, Marie S. Christensen og Martha Blohm, henholdsvis medarbejder hos og svigerinde til købmand Niels Uldall, og den 26. januar 1920 holdt de sammen det første kristelige møde for unge danske piger. Den 1. oktober 1920 fik afdelingen status som organisation i tilknytning til KFUK i Danmark. Frk. Anna Larsen blev ansat og lønnet af KFUK i Danmark som sekretær, og der blev stillet lokaler til rådighed i DKU's ejendom i Toosbütstraße 7.¹⁷¹

Anna Larsen tog fat med energi. Der blev opbygget en yngste afdeling, en ungdomsafdeling og en hovedafdeling, som mødtes ugentlig til sang, oplæsning, leg og andagt. Sekretæren holdt børnegudstjenester, der dannedes bibelkreds og sykreds og sekretæren hjalp med at organisere børnerejser til Danmark, der blev arrangeret julefester, årsfest og forældre-fester. Sommerlejre og udflugter til Tarup hørte også til programmet. I tilknytning hertil oprettedes et KFUK-pigespejderkorps. Fra midten af 20'erne var der også små arbejdskredse i enkelte landsbyer uden for Flensborg. KFUK-arbejdet fandt sin form allerede i første halvdel af 20'erne.

Kurven gik op og ned. I de første år red man på pionertidens begejstring, og på vanskelighederne i det tyske samfund. I 1923-24 kunne sekretæren berette om ganske pæne medlemstal. I hovedafdelingen var der registreret 69, i ungdomsafdelingen 137 og i yngsteafdelingen ca. 200. Snart vendte billedet. Den almindelige nedgang, som mærkedes over hele den danske linje, ramte også KFUK. Fra 1926/27 var det beklagelser, som kom til orde: Medlemstallet faldt, og besøget ved møderne svigtede. KFUK blev en meget lille flok. I 1928-29 var der i både hoved- og ungdomsafdeling en kærne på ca. 25 af et medlemstal på omkring 50 i begge afdelinger, og yngsteafdelingen kunne i bedste

fald samle en 30-35 til møder, oftest langt færre. I den situation var det forståeligt, at frk. Larsen sidst på året 1928 valgte at flytte til Danmark. Hun overtog en sekretærstilling i Helsingør¹⁷²

KFUM og spejderne

På drenge-fronten blev de første år endnu mere brydsomme. KFUM kom langsomt fra start. Der gik lang tid, før det lykkedes at udmønte de spæde initiativer fra afstemningstiden i et mere permanent KFUM-arbejde. Det blev menighedens præster, som trak det store læs gennem mange år, og det var svært ved siden af de øvrige opgaver.

Straks i 1921 gjorde Noack de første tilløb. Han oprettede en bibelkreds og en drenge-yngsteafdeling, men først med ansættelsen af pastor Moos i 1922 blev der reelt kræfter tilovers til arbejdet blandt drengene. Pastor Moos havde vundet sine første erfaringer som KFUM-sekretær i Danmark, og det var tilsvarende opgaver, han skulle væretage i Flensborg – ved siden af stillingen som andenpræst. Pr. 1. januar 1923 fik han oprettet en selvstændig afdeling af KFUM i Flensborg i tilslutning til organisationen i Danmark. Bestyrelsen bestod af bl.a. Noack, Moos og lærer H. L. Henriksen.

Der blev oprettet ungdomsafdeling for de 13-17 årige, en yngsteafdeling og en hovedafdeling for dem over 17 år, og der var en KFUM-spejdertrop. Der blev afholdt bibelkredse og udflugter til den dansksindede gårdejer Hans Brodersen i Tarup, som stillede plads til rådighed. De unge kunne også komme på sommerlejr nord for grænsen. Fra januar 1924 udsendtes et månedsblad for KFUM og K i Flensborg. Hvert 4. nummer var ledsaget af et tillæg »Udmarken«, som berettede om arbejdet i Sydslesvig.

Det var ikke de store skarer, som samledes i KFUM, og oven i købet splittedes den lille flok i september 1922 i to lejre. For pastor Moos og KFUM var der ingen tvivl: arbejdet for Guds rige stod over alt andet, også det dansk-nationale. Det kunne spejderne ikke acceptere, og hovedparten af spejderne skilte sig ud fra KFUM. I stedet samlede de sig i »Flensborg Drenge-Spejderne«. Her blev der lagt mere vægt på det nationalt-danske end i KFUM.¹⁷³

Moos fortalte om bruddet til DKU. Patruljeførerne havde forlangt, »at andagter og anden religiøs tale skulle ophøre«. Det kunne præsterne selvfølgelig ikke acceptere. Moos fastholdt, »at det mest ødelæggende er at lukke Gud ude af vort arbejde«. Bruddet blev uundgåeligt, da

det flensborgske tropsråd betonedede, »at det nationale må gå forud for det kristelige«.

Det var en typisk konflikt. I KFUM og K var lederne til enhver tid på vagt overfor en ensidig betoning af det nationale. Frk. Margrethe Gudme, som var leder af KFUK i Flensborg fra 1930 til sin død i 1946, udtrykte det på denne måde: »Man kan møde spørgsmålet: Hvad betyder det nationale i arbejdet syd for grænsen? For kirkens arbejde må vi sige, at det giver indgang hos mange mennekser og i de forskellige kredse. Det hjælper til sammenhold ... Men det nationale er også en vældig fare. Det gode bliver let det bedstes værste fjende. Det bliver let sådan, at det nationale sluger mennesker, så der ikke bliver tid og kræfter til andet, det bliver let et menneskes Gud. Det nationale er en stor gave fra Gud, når det tages af hans hånd, men faren er der, at det skal blive menneskets Gud«. ¹⁷⁴

Det var således kun en lille flok i Flensborg, som samledes omkring Moos, og i 1925 flyttede han til Halk som sognepræst. Men de unge mænd havde kunnet lide deres sekretær, og de blev siden inviteret på pinselejr i præstegården i Nordslesvig.

Efterfølger som KFUM-sekretær i Flensborg blev den nye andenpræst H. F. Petersen. Det var imidlertid svært at overkomme dette arbejde ved siden af det egentlige menighedsarbejde. Efter en energisk start blev H. F. Petersen mere tiltrukket af de udfordringer, som lå udenfor Flensborg. Fra 1928 blev han fritaget for KFUM-opgaverne.

Sekretær Jes M. Kylling

I de første år var initiativerne mest begrænset til Flensborg og den allernærmeste omegn. I landsognene blev arbejdet taget op i andet regi. I KFUM i Danmark var der i 1922 dannet et udvalg af sønderjysk interesserede mænd (organisationen »Kristeligt Ungdomsarbejde Syd for Grænsen«) med gårdejer Peter Paulsen, Brændstrup, som formand, gdr. Hans Bruun, Skodborg, som kasserer og lærer L. C. Tonnesen, Horsens, som sekretær. I efteråret 1922 ansatte de en særlig sekretær for at opdyrke et kristeligt ungdomsarbejde i landsognene syd for grænsen.

Jes M. Kylling (1873-1931) var sekretær for ungdomsarbejdet i årene 1922-25. Han opterede for Tyskland for at kunne udføre arbejdet syd for grænsen.

Som første sekretær tiltrådte Jes Matthiesen Kylling (1873-1931) fra Vonsbæk ved Haderslev den 1. december 1922. I årene fra 1903 og frem til verdenskrigen havde han virket som KFUM-sekretær i Danmark og Nordslesvig, men var kommet i opposition til Indre Mission

på grund af sin klart nationale kristendomsforkyndelse. En tid drev han sammen med redaktør A. Svensson bladet »Danskeren« i Haderslev. I 1922 valgte han at optere for Tyskland og at rejse til Sydslesvig for at arbejde som missionær i landdistrikterne uden for Flensborg. Som sådan tog han del i ungdomsarbejdet.

Kylling havde et andet bagland end præsterne, og DKU var egentlig ikke så begejstret for at give plads til folk fra andre kirkelige organisationer. DKU ville gerne være ene på banen. Men en mand som Kylling kunne DKU vanskeligt tage under sine vinger, for »dette arbejde kan ikke undgå at blive noget mere nationalt præget end DKU's arbejde«, vurderede han selv. Noack var enig. Han foretrak en nationalt navnløs, men nationalt sindet mand, ligesom præsterne. »Vi skal ikke have nogen national bindestreg hverken for eller bag vort kristelige arbejde«, udtalte han.¹⁷⁵

Kyllings baggrund medførte, at han blev fulgt med opmærksomhed fra tysk side. Det gjaldt om at være på vagt, fordi »han sikkert vil forbinde det religiøse med det nationale«. Vurderingen var, at han var led i et dansk fremstød, agitator i tysk-fjendtlig retning.¹⁷⁶

Bekymringen viste sig dog ret ubegrundet. Kylling var først og fremmest missionsmand. Det lykkedes ham ikke at få gang i et egentligt ungdomsarbejde på landet. Kylling virkede snarere som missionær overfor ganske få mennesker, som han opsøgte på sine rejser ud over Sydslesvig. Han holdt kirkelige møder eller gudstjenester, hvor der var danske, således i Tarup, Synderup-Tastrup, hos familien Tychsen på Skovlundmark, hos Peter Lorenzen på Østerbymark og hos Jakob Büchert i Jaruplund. Ungdomsarbejde kunne det knap kaldes, og i 1928 måtte Kylling give op på grund af en sindslidelse. Han døde i 1931.¹⁷⁷

»Kristeligt Ungdomsarbejde syd for Grænsen«

Ved årsskiftet 1928/29 var der krise på alle fronter i ungdomsarbejdet. Der var brug for koordinering, og der var mangel på sekretærer. I Flensborg havde andenpræsten brug for aflastning. Der var behov for en helt ny struktur. Den blev etableret i 1929. KFUK og KFUM i Flensborg blev henlagt under udvalget »Kristeligt Ungdomsarbejde syd for Grænsen«, som med støtte fra KFUM og K i Danmark overtog ansvaret. Stillingen som KFUK-sekretær blev genbesat, og der oprettedes en helt ny stilling som sekretær for KFUM. Det var en tiltrængt aflastning for præsterne.

Margrethe Gudme (1896-1946) var en dynamisk leder af KFUK i Flensborg fra 1930 til sin død. Venlighed og godt humor lyser ud af de mange billeder af hende som midtpunkt i KFUK-arbejdet.

Udvalget skaffede de nødvendige midler gennem gaver indsamlet ved møder og fra enkeltpersoner, og der kom tilskud fra legater og fra Grænseforeningen. I et lille meddelelsesblad »Vor Grænseungdom« berettede udvalget løbende om arbejdets gang.

Resultaterne viste sig i 30'erne.¹⁷⁸ Bedst gik det i KFUK. Den 1. februar 1930 tiltrådte den nye sekretær frk. Margrethe de Hemmer Gudme. Hun var født i 1895 og var vokset op på det smukke Marselisborg ved Århus, hvor hendes far grundlagde og ledede en latin- og kostskole. Erfaringer havde hun fra stillinger som KFUK-sekretær i Nakskov og Slagelse. Hun blev den meget initiativrige og afholdte igangsætter af utallige KFUK-aktiviteter i Flensborg og ud over Sydslesvig.¹⁷⁹ Snart var der KFUK-kvindekredse og møder i Engelsby, Harreslev, Langbjerg, Læk, Sdr. Løgum, Jaruplund og Slesvig. Alle disse steder sørgede frk. Gudme, ofte sammen med KFUM og pastor H. F. Petersen, for møder, bibeltimer og foredrag. Der blev også arrangeret udflugter og sommerlejre i Danmark. Fra 1934 fik man fast tilholdssted i en egen feriehytte i Kollund.¹⁸⁰

Budskabet i de mange møder var kristeligt, men der blev også plads til mere almene foredrag, og til særlige programmer inspireret af bevægelser i tiden. Den 3. maj 1935 afholdtes således i KFUM det første Oxford-møde i Flensborg. Frk. Gudme holdt foredrag, og grev Moltke fra Gråsten og lærerinde frk. Helene Moltke fra Tønder talte. Kirkebladet berettede om interesse: »Da der fra forsamlingen udtaltes ønsket om et rigtigt Oxford-møde her i byen, vil et sådant blive afholdt 31. maj. Program og stedet for mødets afholdelse vil blive bekendtgjort i Flensborg Avis. Vi siger »Velkommen til Flensborg, Oxford«.¹⁸¹ Hvordan det senere gik med det danske fremstød for Oxford-bevægelsen er ikke undersøgt.

KFUK var kommet over krisen. Nye udfordringer kom i 30'erne. I årsberetningen den 16. marts 1934 udtrykte frk. Gudme det på denne måde: »Vanskelighederne er ikke udeblevet, det er stadig svært, at mange af vore bedste unge må søge til Danmark, fordi de intet arbejde kan få her, sværere er det at enkelte er gået over til nazisterne, og derfor ikke kommer her mere, sværest at der er nogle, der har valgt et liv i synd«.¹⁸²

Aktivitet var der under frk. Gudmes ledelse. Pr. 1. april 1936 var der i KFUK Flensborg ugentlige møder i hovedafdeling, ungdomsafdeling og yngsteafdeling hver for sig, der var to bibelkredse med møder hveranden uge og missionskreds- og mødremøder. I Slesvig by var der

KFUM-møde i Ansgar 1933. Stående i baggrunden Rudolph Martinsen, som var sekretær siden 1928.

ugentlige møder i de to derværende afdelinger, og endelig samledes kvinder og mænd til månedlige møder i Langbjerg, Sønder Løgum og Læk. I Engelsby var det mest kvinder, som samledes.¹⁸³

I KFUM tiltrådte den nye sekretær ved årsskiftet 1928/29. Rudolph Martinsen overtog arbejdet. Han var født i Vesterland 1906 og havde gået i dansk skole i Flensborg. Men snart lød ordet krise igen. I september 1935 meddelte Martinsen, at der var vanskeligheder både hvad angår medlemstal, økonomi og lokaler. KFUM havde da 90 medlemmer over 12 år. Af disse var udmeldt 10, deraf var tre gået over i den tyske lejr. Af de resterende 80 var 28 rejst, og det hul, som derved var opstået, havde man ikke kunnet fylde.¹⁸⁴

DKU overtager KFUM og K

Endnu en gang måtte der indføres en ny struktur for at redde stumperne og sikre et bedre økonomisk fundament. Pr. 1. april 1936 gav »Kristeligt Ungdomsarbejde syd for Grænsen« op, og alt KFUK og KFUM-arbejde overgik direkte til DKU. Martinsen blev afskediget, og teologen Johannes Kyster ansat som ny sekretær. Han holdt liv i

KFUM incl. spejderarbejdet med afdelinger i Slesvig, Tarup, Lyksborg og Tønning, indtil han 1941 blev sognepræst i Broager.

Uanset deltagerkredsen til tider kunne være lille, fortsatte den omfattende mødeaktivitet i begge foreninger perioden igennem med ugentlige sammenkomster i de enkelte afdelinger i Flensborg, i de spredte kredse på landet og i spejdertroppene.

Et særligt initiativ blev taget i Engelsby. Her var frk. Gudme omkring 1930 begyndt at holde kristelige samvær rundt om i danske hjem. Snart blev der behov for et egentligt mødested, men det var svært at overtale nogen til at leje ud til de danske. Altså tog man sagen i egen hånd. En grosserer H.H. Styhr i København organiserede indsamling af midler, der blev købt byggegrund, og den 27. februar 1938 indviedes et nyt menighedshus. Det blev i de følgende mange år mødested for kirkelige og folkelige møder.¹⁸⁵

Menighedsplejen

Menigheden i Flensborg blev skabt og voksede frem i år præget af store økonomiske problemer. I de første år af 20'erne var det tyske samfund mærket af efterkrigsvanskeligheder. I midten af årtiet indtrådte en vis stabilisering og fremgang, men fra slutningen af 20'erne ramte den økonomiske verdenskrise hårdt og brutalt. Arbejdsløsheden nåede forfærdende højder. I vinteren 1931/32 var 25% af de arbejdsduelige arbejdere i Flensborg uden arbejde. Det mærkedes i særlig grad i den danske menighed, som havde sin største tilslutning i de mindrebedragedes rækker. Fattige, syge og gamle havde brug for bistand, og der var behov for skolebespisning. Derfor blev det sociale arbejde en selvfølgelig del af opgaverne for de danske præster og for de øvrige medarbejdere i DKU's arbejde i Sydslesvig.

Da menigheden blev oprettet, fandtes der allerede et par foreninger, som tog sig af sociale opgaver blandt de dansksindede. »Gamles Værn« støttede de ældre, og »Flensborg Sygeplejeforening« lønnede en sygeplejerske. Med begge disse foreninger blev der indledt et samarbejde kort efter menighedens grundlæggelse. Det skete gennem den nyoprettede »Menighedspleje«, som fik førstepræsten som formand.

Allerede i julen 1921 sås de første udtryk for menighedens sociale opgaver. Pastor Noack har fortalt om den første tid: »Den første jul f.eks. foregik det hele i præstens lejlighed, og præstens kone, svigerinde

*KFUK-kvindekredsen i menigheds-
huset i Engelsby 1938.*

og husassistent var de nærmeste til at trække læsset; de havde hænderne fulde fra morgen til aften«. ¹⁸⁶

Året efter ansatte menighedsplejen den første sygeplejerske, Lukassøster Helga. Snart efter endnu en, så Sygeplejeforeningen og menighedsplejen fra 1922-23 i fællesskab stod bag i alt tre danske sygeplejersker i Flensborg. De delte byen mellem sig.

Menighedsplejens virksomhed byggede især på gaver nordfra. Sønderjyske foreninger, Grænseforeningens lokalforeninger, Danske Kvinders Slesvigske Forening og mange andre samlede ind. Der kom gaver fra enkeltpersoner, og der blev foretaget indsamlinger gennem dagblade. På den måde kom der betydelige pengesummer og mængder af levnedsmidler og tøj til Sydslesvig. En typisk sending kunne se ud som denne fra Damekomiteen »Dansk Jul i Flensborg« i maj 1943, altså i krigens år: »1 kasse æg, 100 pk. klipfisk, 52 kg spegepølse, 10 kg havregryn, 2000 bouillonterninger, 50 kg danske ærter«.

Hjælpen nordfra muliggjorde et omfattende hjælpearbejde. Det meste foregik ud fra »Ansgar« i Toosbÿstraße. Her bespiste man i vinterhalvåret tre gange ugentligt op mod 300 skolebørn. De fik én ret, enten mælkemad eller sammenkogt mad, f.eks. risenvælling med kanel og sukker, vandgrød, ligeledes med sukker på, kødboller med stuvet kål

Menighedsplejens børnebespisning i Ansgar ca. 1930.

og kartofler eller kålrabi, gulasch sammenkogt med gulerødder og kartofler, eller rissuppe kogt på ben. I kriseåret 1932-33 blev det til 22.224 portioner. Køkkenet i »Ansgar« og en del bedrestillede private hjem leverede også mad til syge og gamle. De fik tre gange ugentligt to retter, efter sigende så rigeligt, at der hver gang var nok til to dage. 1932-33 blev det til i alt 2431 portioner. En forholdsvis stor del af menigheden var ubemidlede gamle, som sluttede fast op omkring menighedsplejens tilbud. Til hundredvis af børn i skoler og børnehaver blev der leveret mælk og brød. Der blev ydet støtte til hospitals- og lægehjælp, brændsel, husleje, rejser til sygeophold m.v. Hvert år sendtes flere hundrede gamle på rekreation til især Nordslesvig. De fik et ophold på rekreationshjemmet Bennetgård, i Kollund eller andre steder.

»Ansgar« var centrum for arbejdet. Her blev indrettet en systue, hvor tøj fra Danmark blev syet om. I Ansgar foregik også tøjuddelingerne. I 1932-33 blev 2167 personer betænkt. Listen over uddelte klædningsstykker så sådan ud:

<i>Kvinder og piger</i>		<i>Mænd og drenge</i>	
Kåber	733	Overfrakker	328
Kjoler	997	Hele klædninger	306
Underkjoler og skørter	578	Benklæder	431
Nederdele	145	Jakker og trøjer	304
Bluser og kjoleliv	58	Veste	80
Sweatere	209	Sweatere	205
Undertøj	1068	Skjorter	492
Forklæder	109	Undertøj	341
Livstykker	102	Par strømper	539
Par strømper	689	Par fodtøj	511
Par fodtøj	607		
Huer og hatte	116		
Sjaler	50		
Par vanter	40		
Babytøj	24		

»Ansgar« blev kendt på denne måde. Så kendt at der sidst i 1930'erne kunne berettes følgende historie – den blev bragt i et opråb forud for en af de mange indsamlinger: »For nogen tid siden spurgte en af de danske lærere i Flensborg i historietimen børnene i sin klasse, om de kunne fortælle ham noget om Ansgar. Straks var der en lille purk, der på klingende Flensborgsk svarede: »Ansgar, det er ham, der bor der, hvor vi får vore støvler«. I gode tyskeres øjne var det en forargelig virksomhed, som foregik i Ansgar. Menighedsplejen var et stykke »Speck-Politik« og Ansgar hed på tysk »Speckhaus«, lød det i en beretning fra 1925.¹⁸⁷

Med foreningen Gamles Værn fik menighedsplejen et nært samarbejde. Der blev holdt månedlige møder for de gamle og en stor julefest. Man mødtes i Ansgar, der var kaffebord med kager, præsten talte – og der blev delt gaver ud. På den måde kom menigheden fra første færd i kontakt med en stor kreds af gamle og svage.

Endelig var der sygeplejen. De to sygeplejersker hjalp og plejede syge og gamle, de hjalp ved bespisningerne i Ansgar og passede den højfeldssol, som stod til rådighed i Ansgar fra midt i 30'erne. Sygeplejerskerne sammenfattede de mange gøremål i årlige beretninger til førstepæsten. For året 1937-38 berettede søster Helga Lildholdt om i alt 247 patienter. Hun havde hjulpet ved Gamles Værns jule- og

Menighedsplejens første systue i Ansgar 1929 under søster Hedvigs ledelse.

sommerfester, ledet systuen, hjulpet ved børnebespisningen, badet og rensset børn for lus og rejst med gamle og ferie børn til Danmark. Det var en aktiv indsats.

På landet var der tilsvarende ansat en sygeplejerske under Den slesvigske Kvindeforening. Med udgangspunkt i Valsbøl virkede Maren Sørensen, Kathrine Bøjlesen og andre som sygeplejersker.

De opnåede en berømmelse som kollegerne andetsteds i Sydslesvig ikke blev til del.

Der skulle robusthed til hos sygeplejerskerne. I menighedsplejen kunne man sikkert nikke genkendende til følgende glimt fra arbejdsmarken i januar 1935, berettet af Sygeplejeforeningens sygeplejerske Kirsten Busk Rasmussen – fra 1935 gift med pastor Jordt Jørgensen og søster til HF's kone: »I formiddags var jeg ude på den danske kommuneskole for at undersøge børnene for utøj. En fjerdedel af børnene var lusede. De fik en seddel med om at komme her i »Ansgar« på torsdag, så venter der os et større arbejde. Børnesår var der også mange af og desuden opfordrede vi – især de store – til at vaske ørerne rene og klippe neglene. Allerede i eftermiddag havde rektor Fischer haft besøg af vrede forældre, men det var vi forberedte på, og det må de nu lære at finde sig i. Jeg kunne forstå vreden, hvis vi forlangte, at de selv skulle

gøre børnene rene, når de ikke har penge til at købe sæbe for, men når vi påtager os såvel ulejlighed som udgift, så må de finde sig i den mishandling«. ¹⁸⁸

På tysk side vakte det sociale arbejde opmærksomhed. Især i inflationsårene blev præsterne gang på gang anklaget for at benytte menighedsplejen og de materielle ydelser som lokkemiddel. Også konfirmandhjælpen i form af tøj eller penge vakte kritik. Præsterne afviste selvfølgelig kritikken og anførte, at hjælpen blev givet efter et nøje skøn. Den blev ikke benyttet til at lokke fattigfolk ind i den danske forening. ¹⁸⁹

Det sociale arbejdes betydning forklarer, at det voldte problemer, da det nazistiske styre efter 1933 søgte at tage monopol på al form for social forsorg. Den offentlige forsorg blev koncentreret i »Nationalsozialistische Volkswohlfahrt« (NSV). Den såkaldte vinterhjælp, »Winterhilfswerk des deutschen Volkes« (WHW), blev lagt ind under NSV. Denne konstruktion kolliderede med »Dansk Menighedspleje«, som i vid udstrækning dækkede de samme områder som NSV.

I vinteren 1933-34 hændte det, at medlemmer af mindretallet blev forbigået ved uddeling af vinterhjælpen, bl.a. under henvisning til, at de jo fik hjælp fra dansk side. Samtidig gjorde WHW forsøg på at tiltvinge sig uddelingen af tøj modtaget nordfra. Som betingelse for at opnå hjælp blev krævet, at alle gaver til menighedsplejen skulle overlades NSV, som så til gengæld ville påtage sig uddelingerne, også børnebespisning m.v.

Dette angreb på det danske velgørenhedsarbejde fremkaldte en energisk protest fra pastor Noack, med det resultat, at nogle af de danske ønsker blev opfyldt. Aftaler blev indgået i marts og oktober 1934. Her lovede det danske mindretal at bidrage til WHW, og til gengæld fik mindretallets medlemmer ret til hjælp. Vigtige områder fik dog lov at bestå uantastet under menighedsplejens forvaltning, nemlig børnebespisningen i skoler og børnehaver, sygeplejen og tøjfordelingen. Lister over tøjuddelingen skulle afleveres til NSV. Det var et kompromis. Mindretallet bevarede væsentlige dele af sin særstilling, og myndighederne fik kontrol og indblik i mindretallets sociale situation. På den måde sikrede den nationalsocialistiske stat, at de dansksindede fortsat var i tysk »afhængighed«. ¹⁹⁰

Under krigens tryk

De første krigsår

Fra 1938 trak ufredsskyerne op. Ligesom andre husejere i Flensborg modtog førstepresten opfordring fra den nazistiske Kreisleitung til at stille præstegårdens jernstakit til rådighed for »Verschrottung«, dvs. omsmelting til krigsbrug.¹⁹¹ Krigen var på vej.

I første omgang slap man med skrækken. Den 2. oktober 1938, efter »Sudeterkrisen«, blev der holdt takkegudstjeneste med meget stor tilslutning, »ikke mindst fra sådanne, som nærmest havde regnet med at skulle af sted og sådanne, som ellers ikke til daglig søger kirken. Folk følte som var en usigelig byrde taget bort«.¹⁹²

Lettelsen varede kort. Den 1. september 1939 gik det løs. Tyskland angreb Polen, og det danske mindretals unge måtte drage afsted til fronten. Dermed var en ny situation opstået, også for det kirkelige arbejde. Nye arbejdsopgaver trængte sig på.¹⁹³

Der måtte gøres noget for de indkaldte soldater og deres familier. Straks efter krigens udbrud rettede de danske præster sammen med KFUM- og KFUK-sekretæren henvendelse til Det danske Bibelselskab for at få eksemplarer af Nye Testamente i lommeformat til brug for de danske indkaldte. Den 22. september 1939 tog pastor Jordt Jørgensen over grænsen for at hente bøgerne. De små felttestamenter blev sendt til alle de indkaldte, og præsterne skrev breve til fronten. I Danmark fik vennerne opfordring om at tegne abonnement på Flensborg Avis, så bladet kunne sendes til folkefæller ved fronten. Husbesøg hos de indkaldtes familier blev en vigtig opgave for præsterne.

Usikkerheden var stor. Ville DKU opretholde arbejdet i samme omfang som hidtil? I Paris og London blev arbejdet standset og udsendingene hjemkaldt. I Flensborg fik præsterne ordre fra DKU om at tilkendesige, om der efter deres opfattelse burde og kunne ske en omlægning eller indskrænkning af arbejdskrafterne under de foreliggende forhold. Svaret blev entydigt. H. F. Petersen indberettede i oktober 1939: »Vi synes ikke, at der i øjeblikket er grund til og grundlag for nogen indskrænkning og at arbejdet ikke vil gavnes ved nogen omlægning«.¹⁹⁴

Ønsket blev opfyldt. Ingen af præsterne blev kaldt hjem, og det kirkelige og sociale arbejde kunne i det store og hele opretholdes uden større indgreb. Ej heller fra tysk side blev der lagt hindringer i vejen.

Kai Eduard Jordt Jørgensen (1906-84), menighedens andenpræst i årene 1933-45. Han var svoger til H. F. Petersen og son af dr.theol. Alfred Th. Jørgensen, som sad i DKU's forretningsudvalg. 1942 blev han dr.theol.

De tre danske præster var til stede, da den danske soldat, som var faldet ved Danmarks besættelse 9. april 1940, blev overført til København. Gengivet efter DKU's blad juni 1940.

Alligevel viste krigens tryk sig hurtigt. En helt særlig opgave fik de tre præster i forbindelse med Danmarks besættelse den 9. april 1940. Efter kampene ved Hokkerup blev flere sårede danske soldater bragt til Franziskus-hospitalet i Flensborg. Kampe langs hovedvejene til Tønder, Aabenraa og Sønderborg havde hindret ambulancerne i at nå frem til sygehusene dér, og fire sårede blev derfor kørt til Flensborg. Her døde menig Jørgensen den 10. april af sine sår i kampen ved Hokkerup. To dage efter fandt overførslen til København sted. Alle tre danske præster var til stede i fuldt ornat. H. F. Petersen talte. Et æreskompagni tyske soldater stod vagt ved kisten, som var dækket af et Dannebrog og et væld af kranse med signerede rød-hvide bånd.¹⁹⁵

Det var en trykkende optakt til fem svære år. Hvad ville fremtiden mon bringe? Det gjaldt om at overleve, være forsigtig og holde hjulene bedst muligt i gang. Sådan blev devisen på alle planer.

Menighedsplejen arbejdede videre. Behovet for børnebespisning og hjælp til gamle og syge steg, alt som krigsvilkårene blev stadig strammere, og rationeringer blev stadig mere følelige. Til alt held tillod de tyske myndigheder længe import af de livsnødvendige forsyninger af varer fra Danmark. Man kunne derfor opretholde bespisningen af gamle, svagelige og ubemidlede skolebørn. KFUK-pigerne pakkede julepakker med uldsager, cigaretter og chokolade til de indkaldte, og de sendte

dem breve. I det første krigsår måtte man se bort fra rejserne til Danmark, men derefter lykkedes det igen at gennemføre børnenes og de gamles ferierejser.

KFUM blev ramt af indkaldelsen af mange af de ældste medlemmer. Mødevirksomheden måtte indskrænkes som følge af mørkelægning og spærretid og mangel på talere fra Danmark. Kravene fra arbejdstjenesten og det tvungne »Landjahr« lagde beslag på mange unge drenge og piger. De tilvante sommerlejre i Danmark kunne kun gennemføres i begrænset omfang.

Altimens prøvede præsterne at holde kirkeskibet i søen. Mangel på brændsel og hård kulde medførte, at menigheden i perioder holdt gudstjeneste i Duborg-Skolens festsal. En tid lang måtte man dele Helligåndskirken med Marie menighed. Luftalarmerne greb forstyrrende ind, uanset om det var danske eller tyske gudstjenester. Fra 1942 blev kirkebladet indstillet. Mindegudstjenester for de faldne blev en stadig mere belastende byrde. De samlede alle, ofte uden hensyn til sindelag. På landet samledes man enkelte gange også i sognekirken. Den danske kirke indtog sin plads som et loyalt led af fællesskabet.

Kr. Himmelfartsdag 1942 bad Ladelund sogn således H. F. Petersen om at forrette en mindegudstjeneste over en af de danske faldne – i sognekirken. Det blev en dansk-tysk gudstjeneste, som H. F. mestrede det: Man sang »Tænk når engang« på dansk og tysk. Præsten læste kompagniførerens tyske brev til hjemmet om den faldnes død, kammeraternes tak, kompagniets anerkendelse for pligtopfyldelse og mod, og han takkede på tysk sognepræst og menighedsråd for deres imødekommenhed. Trosbekendelsen lød i begge sprog, de danske kirkegængere sang alene og uden orgel »Lad verden ej«, og præsten prædikede på sønderjysk. Velsignelsen lød på rigsdansk, og alle sluttede på tysk med salmen »So nimm denn meine Hände«.¹⁹⁶ Sådan kunne sorg og krigens tryk føre danske og tyske sammen til fælles gudstjeneste. Sognesolidariteten kom frem under det ydre pres.

Højtideligheden over en falden dansk soldat kunne dog også få en helt anden karakter. Pastor Jordt Jørgensen beretter i sin dagbog den 9. april 1943 om den første danske militærbegravelse under medvirken af en dansk præst. »Den danske Emil Gensch fra Flensborg var død på lazaret i Oldenburg. Kisten overførtes til Flensborg, og han blev begravet på den nye kirkegård. Kisten var svøbt i Hagekorsflaget, og en stålhellem var anbragt ovenpå. Langs siderne paraderede en æresvagt. Inden begravelsen meddelte en tysk ven mig, at der var tolk til stede.

Også under krigen var det muligt at skaffe danske forsyninger frem til kirkens sociale arbejde i Flensborg. Her uddeler KFUK-sekretær Margrethe Gudme sild, som var modtaget fra fiskerne på Skagen. Foto o. 1941.

Jeg udtalte min forundring, da jeg jo ville tale både på tysk og på dansk, men fik at vide, at han ikke skulle tolke, men blot lytte: »Ja, der kan man se«, sagde vedkommende, »de mennesker er jo bange! Det er slet ikke, fordi de har fædrelandskærlighed«. I sin senere beretning tilføjede præsten: »Det må siges, at det ikke i synderlig grad klædte den danske præstekjole at blive anbragt bag ved en kiste, som var indsvøbt i hagekorsflaget, og mellem seks dystre tyske soldater.«¹⁹⁷

Især på landet knob det i disse år at holde arbejdet i gang. I den allerførste tid gik det ganske godt. Fra Valsbøl skrev Maren Sørensen den 3. november 1939 disse optimistiske linjer: »Vi har til dato i frihed kunnet fortsætte vor gerning, både hjemme i »Valsbølhus« med gudstjenester, møder og sygepleje, og ude i sognene ... Kathrine Bojlesen kører fremdeles sin lille motorcykle, og hun har fået bevilget det nødvendige månedlige kvantum benzin til dens drift. Der er af de stedlige myndigheder taget hensyn til, at hun skal ud over mange sogne til den spredte danske folkedel. Jeg træner mig op til at kunne køre Sydslesvig igennem på en almindelig cykle .. Min store bil kan jeg ikke vente at få benzin til, for den bruger meget ...«. ¹⁹⁸

Senere satte krigen effektivt bom for Maren Sørensen. Hun måtte opgive at tilbringe vinteren i Valsbøl, og H.F.Petersen fra Flensborg-

Kirkebladet Ansgar begyndte at udkomme i 1932 til afløsning af det tidligere menighedsblad »Kirkeklokke«. Ordene »for Sydslesvig« i titlen markerede, at menigheden nu arbejdede over hele landsdelen. Ansgar-bladet faldt som offer for krigsårenes indskrænkninger i 1942.

menigheden overtog betjeningen af de spredte distrikter lige fra Aven-toft til Skovlund. Mødeaktiviteten blev indskrænket, og præsterne måtte rakke rundt på cykel og i forsinkede tog for at komme rundt. Husbesøg hos de spredte danske blev nok det vigtigste i disse år.

Waage Beck må forlade Sydslesvig

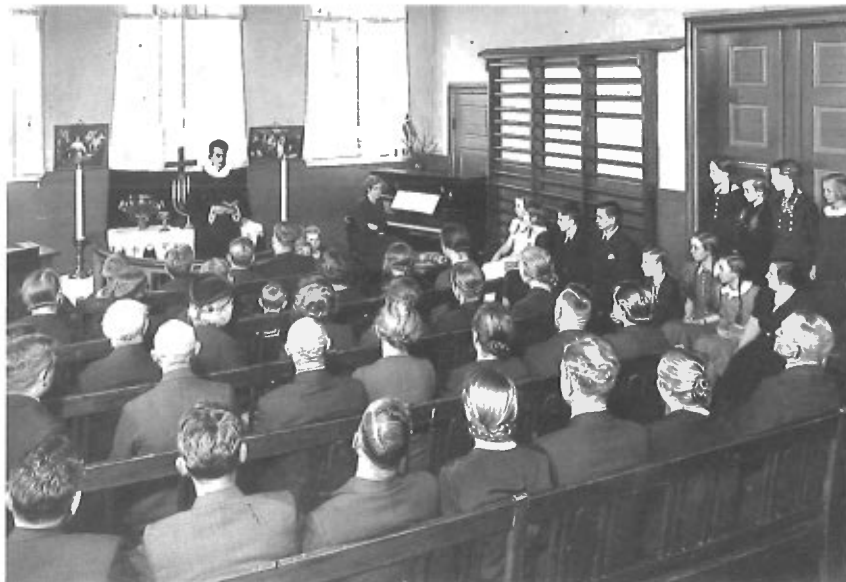
Lettere blev det ikke, da »landpræsten«, pastor Hans Peter Waage Beck, den 10. april 1942 modtog et brev fra politidirektøren i Flensborg, dateret 7. april:

»Angående fratagelse af opholdstilladelsen.

Ifølge bestemmelse fra Reichssicherheitshauptamt [det hemmelige statspolitis hovedledelse] i Berlin fratager jeg Dem herved den Dem sidst under 6. maj 1940 bevilgede opholdstilladelse. Jeg opfordrer dem herved til at forlade det tyske rigsområde senest 1. maj«.

Det var en slem overraskelse. H. F. Petersen prøvede gennem konsulatet og regeringspræsidenten i Slesvig at få oplysning om begrundelsen.

Pastor H. P. Waage Beck, som var præst for landdistrikterne, holder dansk konfirmation i Jaruplund skole den 19. marts 1939. Det er gymnastiksalen, som er omdannet til kirkesal.

Sporene pegede på en lille episode i Gråsten Banks afdeling i Kruså den 26. juni 1941. Nogle besøgende i banken havde foran et landkort drøftet krigen i Rusland, og en af deltagerne ytrede, at det var en lykke for den russiske befolkning, der ved den tyske fremrykning blev befriet for kommunismen. Waage Beck lod en bemærkning falde, der formentlig blev opfattet som udtryk for, at det kunne komme ud på ét for befolkningen, om den levede under kommunisme eller nazisme. En tilstedeværende Ortsgruppenleiter for NSDAP-Nordschleswig blev opbragt og lod bemærkningen gå videre til det tyske mindretals »Propagandaamt« i Aabenraa, hvorfra episoden blev berettet til Gestapo. Lige før jul blev Waage Beck så kaldt til statspolitiets grænsepolitikkommissariat i Flensborg for at give forklaring. Her blev bemærkningen opfattet som en krænkelse af gæsteretten. Mere erfarede man ikke om Waage Becks »forbrydelse«.

Et brev blev sendt til Berlin med anmodning om udsættelse af fristen til at forlade landet med fire til seks uger.¹⁹⁹ Det var det længste menigheden kunne gå. I en sag som denne gjaldt det om at gå varsomt. Et godt forhold til de tyske myndigheder var en livsbetingelse for det danske kirkearbejde. Der var ikke andet at gøre end at acceptere, at Waage Beck ikke fik sin opholdstilladelse forlænget. Det gjaldt blot om at mu-

liggøre ansættelse af en efterfølger, og trøste sig med, at sagen gjaldt Beck personligt, at den ikke var rettet mod det danske kirkearbejde som sådan. Episoden fik da heller ikke videre følger. Menigheden kunne fortsætte sin næsten privilegerede tilværelse.

Embedet blev opslået, og i 1942 kørte hele Flensborg-menighedsrådet til Adsbøl for at påhøre en ansøger til pastor Waage Becks embede holde prøveprædiken. Den udvalgte blev sønderjyden pastor Martin Nørgaard. Han overtog straks landpræstens møjsommelige gerning. Fra Tønning til Lyksborg og fra Aventoft til Kobberrmølle gik distriktet. Det skulle tilbringes lang tid på cykel og i tog. Selv om møder nu var sjældne og ungdomsarbejdet på landet stort set var gået i stå, var husbesøg og gudstjenester fortsat med til at holde det danske liv i gang.

Tysklandsarbejderne

Nye arbejdsopgaver kom til. Præsterne og sekretærerne for KFUM og K overtog en del undervisningstimer i skolerne til erstatning af de indkaldte lærere. Det hændte også, at nogle af de mange danske Tysklandsarbejdere dukkede op og bad om hjælp. Arbejdsløse i Danmark blev i disse år opfordret til at tage job i Tyskland. Næsten 11.000 danske var i sommeren 1940 beskæftiget i Nordtyskland, heraf 2.300 i Kiel og 4.100 i Hamborg-området. Det betød en ny opgave for Dansk Kirke i Udlandet.

Mange af de danske gæstarbejdere var unge mennesker, og her kunne der let være grobund for nazistisk agitation. Fra officiel dansk side blev der taget initiativ til at imødegå den nazistiske propaganda gennem et dansk kulturarbejde, oprettelse af lejebiblioteker m.v.²⁰⁰ Menigheden i Flensborg kom til at yde sit bidrag til disse bestræbelser.

H. F. Petersen sprang til – af egen drift og måske presset af vanskeligheder på hjemmefronten, og formentlig også uden den store opbakning i Flensborg. En indsats blandt danske arbejdere, som hjalp det tyske samfund i dets krigsindsats, kunne nok vække mistro i nogle kredse. Men HF gik i gang med energi.

Den 12. juli 1940 drog han til Kiel for at starte et kristeligt-socialt arbejde blandt de mange danske. Han fik straks kontakt med flere hundrede danske, som var indkvarteret i skoler i byen og baraklejre i omegnen. Den svenske kirke fik han overladt til gudstjenester, der blev holdt møder – og med stort besvær fik H. F. Petersen arrangeret kaffeborde med kaffe og kager – ikke det mindst vigtige. Han sørgede for et lille udlån af danske bøger fra Flensborghus Bogsamling. Og så hjalp

han med de mange små dagligdagsproblemer, som dukkede op for de danske, som var uerfarne i en ny og fremmed verden, og som knap kunne sproget. Der var brug for rådgivning vedr. de tyske kontorer, hjælp under sygdom, postkontakt med hjemmet, brevskrivning osv. Det var et ganske anseligt arbejde, som i Danmark fandt støtte i Statens Udvandringskontor.

H. F. Petersens initiativ viste, at der var behov for et mere permanent dansk engagement. De tusindvis af danske stillede krav om kirkelig betjening. DKU indrettede derfor et egentligt fritidshjem i Kiel, og i Hamborg blev der ansat en særlig arbejdssekretær. Der blev holdt møder og gudstjenester og sørget for lidt dansk hyggestemning. I 1942 sendte DKU pastor Petersen på rejse for at undersøge forholdene i andre dele af Tyskland og Østrig. Tysklandsarbejderne var en talrig gruppe i disse år – og Flensborg-menigheden ydede en indsats for at lette deres tilværelse, materielt og åndeligt. Det er et følsomt og næsten glemt tema i historien om Den anden Verdenskrig, som nok kan fortjene opmærksomhed.²⁰¹

Mod krigens slutning

Som årene gik, blev de daglige fortrædeligheder mere følelige. Alligevel fortsatte kirkearbejdet til krigens sidste dag. De tyske myndigheder så ingen grund til at lægge hindringer i vejen for præsternes forsigtige sysler. De ydede jo et bidrag til at holde hjemmefronten intakt – til gavn for krigsførelsen. Præsterne kunne uhindret cykle landskabet tyndt for at aflægge husbesøg, de kunne holde gudstjenester og udføre kirkelige handlinger i hjemmene. Det krævede en ganske god fysik, bla. til de lange cykelture. Befordringsmidlet var besværligt, som antydet i et brev fra pastor Martin Nørgaard til forretningsføreren i DKU den 25. januar 1945: »Indtil videre har jeg fået klaret spørgsmålet om dæk til cyklen, idet Duborg-Skolen har stillet et til min rådighed. Imidlertid er de dæk vi nu får 100% cellulid, og da de skal bruges i alskens vejr, regner jeg ikke med, at de vil kunne holde særlig længe«. ²⁰² Den danske præst vakte ofte opmærksomhed, hvor han kom frem. Befolkningen så langt efter den civilklædte danske præst i en tid, hvor de fleste mænd i den krigsduelige alder bar uniform. Men der skete dem ikke noget.

Selv i krigens sværeste år var det muligt at samle grænselandets præster til dansk præstekonvent i Flensborg, og fremmede talere kunne komme over grænsen for at tale i Sydslesvig.

Pastor Martin Nørgaard, fotografert ved den tid, da han i 1942, 29 år gammel, blev ansat som landpræst.

Først allersidst i krigen strammede det rigtig til. Luftalarmer og strømsvigt, mangel på brændsel og mørklægning greb forstyrrende ind i gudstjenesterne, og en tid måtte man flytte fra Helligåndskirken og bruge den gamle kirkesal i Ansgar. Ved nytårstide 1945 begyndtes afholdelse af estiske og lettiske gudstjenester i Helligåndskirken for de flygtede baltere. Det skete på deres modersmål ved deres egne præster.

Sidst på krigen strømmede flygtninge nordpå. Flensborgs befolkning steg fra 66.000 til 117.000. De mange fremmede lagde beslag på alle ledige lokaler. På landet havde pastor Nørgaard til sidst kun 2 af 6 kirkesale tilbage, og der blev rykket sammen i hjemmene. Da pastor Jørdt Jørgensen 1. april 1945 flyttede til Roskilde, var der tilmed kun to præster tilbage.

Dagligdagens besværligheder var store. H. F. Petersen skildrede hverdagen i præstegården i Wrangelgade 14 i disse linjer fra den 21. april 1945: »Der skal meget til vor husførelse i øjeblikket, selvom vi har tre voksne børn hjemmefra og evakuerer 1-2. I denne uge har vi haft overnatelse af først en svensk dame via Lübeck, en dansk dame fra Sachsen, en do fra Hamborg, desuden en kvindelig præst fra Estland, hvis mand er død i fængsel. Dertil kommer vore fire flygtninge, som vi bespiser med havregrød hver dag og et rend af estiske og lettiske præster, provster, en bisp, to theologiprofessorer, som gerne vil drøfte teologi og åndsliv. Det tager tid. Brændsel skal også indsamles. I går slæbte jeg med hjælp fra vore flygtninge to tons tørv ind«. ²⁰³

Og så kom den sidste krigsmåned, skriver H. F. Petersen »med hele dens panik: alt væltede sanseløst op mod Flensborg. Regering, overkommando, partiledelse, flygtninge, desertører, materiel af enhver art. Dertil forøget luftaktivitet fra de allieredes side ... Angrebet 2. maj kom så pludseligt, at jeg ikke kom i beskyttelsesrummet på den anden side af gaden. Tre kufferter havde jeg med kirkebøger, papirer og brugsgenstande«. ²⁰⁴

Få uger efter, i begyndelsen af maj 1945, kapitulerede Tyskland – verden blev en anden.

Menigheden var nået igennem – den overvintrede til krigen sidste dag. I tilbageblik og i sammenligning med den følgende tids vilkår kunne H. F. Petersen endda i 1946 konkludere, at man havde været forbavsende godt vant. Det gjaldt også i forhold til tyskerne, »for de var efterhånden nået til at forstå os. Op til kapitulationsdagen havde vi de største muligheder for at forliges med den tyske kirke«. ²⁰⁵ Det blev anderledes efter krigen!

1945-46: Rammerne sprænges

En kirkelig vækkelse?

Efter kapitulationen i maj 1945 blev verden en anden. Al orden og alle værdier brød sammen i det tyske samfund. Selv grænsen nordpå blev en ganske kort tid åben. De tyske kriminal- og toldbetjente forsvandt, og der kunne komme gæster nordfra. Menighedens årsmøde i 1945 blev præget af Danmarks befrielse – og af det pludselige håb om en ny fremtid for Sydslesvig.

Brat og uventet, og tilsyneladende uforklarligt, bredte en politisk – måske også en national og kulturel – vækkelse sig over landsdelen. Det tyske samfunds værdier – både materielt og åndeligt – syntes smuldret. Hvert et hjem var blevet ramt af krigen, og nu kom de fremmede flygtninge og trængte ind overalt. Først det prøjsiske styre og så Det tredje Rige havde måttet give op. Tusinder følte sig svigtet, eller rådvilde. Mange blev opmærksomme på hidtil oversete bånd, som pegede nordpå. Danske familieforbindelser, landsdelens danske historie, undertrykte træk i familiens og landsdelens historie fik pludselig lov at tale med fuld kraft. Var det da ikke bedre at se mod nord, til det fredelige og overskuelige Danmark, hvor demokrati og social sikkerhed herskede, hvor skole og kirke opdrog befolkningen i kristen ånd, og hvor der var råd til at yde materiel hjælp til de trængende, også sydpå? Var det ikke dér, de sande frænder skulle søges?

I tusindtal meldte sydslesvigerne sig under de danske faner. De havde brug for et nyt fodfæste, for en erstatning for alt det, der var brudt sammen. Nogle følte måske, at de søgte tilbage til glemte rødder. De søgte medlemskab af den danske politisk-kulturelle forening Den slesvigske Forening, fra 1946 omdøbt Sydslesvigsk Forening. Møder arrangeret fra dansk side fik pludselig massetilslutning. Det var en politisk vækkelse. Vejen fremad så man gennem danske skoler og danske foreninger. Det var en flugt fra kaos, fra et system, som havde lagt afstand til de kirkelige traditioner. Nu blev der plads for længsel efter frihed fra det diktatur og det embedsmandsvælde, man i forskellige former havde oplevet under Preussen og under nazistytret.

Mange huskede, hvordan kirken under Den første Verdenskrig havde bedt om sejr til de tyske våben. I Det tredje Rige havde kirken levet på statens præmisser, ikke omvendt. Opdragelse i kristen børnelærdom

var blevet skubbet i baggrunden. Dåb og konfirmation var trængt tilbage. Den tyske kirke var kompromitteret af alliancen med staten. Derfor indebar flugten mod et bedre samfund også ønsker om et nyt kirkeliv. En bedre fremtid måtte inkludere kirkelivet. Fra store dele af Sydslesvig, stærkest og hurtigst mod øst, rejste der sig ønsker om at få adgang til gudstjenester og betjening fra danske præster.

Den enkeltes motiver til at møde frem til de allerførste danske gudstjenester eller til at slutte op bag ønsket om at få en dansk præst var næppe særlig klare. Kun få var så bevidste om motiverne som den dansksindede landmand Georg Iversen i Gelting (f. 1896). Han hævdede i efteråret 1945 overfor den første danske lærer i Kappel, Martin Mortensen, at »det Sydslesvig trængte til var kristendom bragt på dansk. Nazisterne havde forrået og afstumpet Sydslesvig«. Iversen huskede, hvordan den forrige førstelærer endnu i 1944 havde stillet konfirmanderne op i to rækker. Den ene omfattede de få, der skulle konfirmeres, den anden de mange, som valgte Jugendweihe. De fleste havde da udtalt til de kristne: »Skammer I Eder ikke, at I holder fast ved og tror på disse gamle dumme historier, nej se til de andre, det er karle«. I Maasholm gik en fru kaptajn Sørensen stærkt ind for Danmark. Ganske vist kunne hun ikke dansk, men alligevel satte hun sin lid til nabolandet mod nord ud fra begrundelsen, at så fik hjemmene børnene tilbage, og så fik børnene religionsundervisning.¹

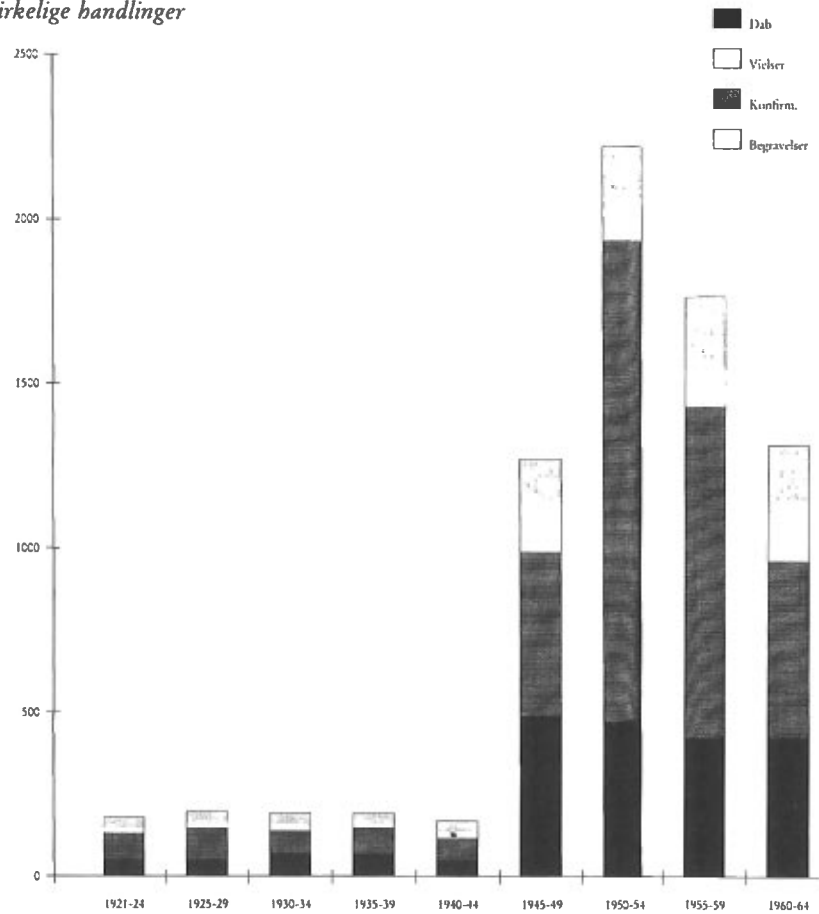
Nogle var meget realistiske. I Husby var grosserer Christian Cordes, som snart efter fik en plads i »bestyrelsen« for den danske kirke, noget skeptisk, da en del mennesker fra Sydslesvigsk Forening bad om, at den danske præst skulle komme derud. For der fandtes ingen gammel dansk menighed, de færreste kunne dansk, og bag ønsket lå kun en noget uklar længsel, hvis indhold var mere nationalt og politisk end netop religiøst bestemt. Det danske var meget ukendt, ja endog fremmed. »Ville det nu være muligt for en dansk præst, at prædike på tysk – thi det var jo nødvendigt – og dog at afholde en rigtig *dansk* gudstjeneste?« Ville folk være religiøst modtagelige under denne pludselige nationalpolitiske omvendelse?

Hos andre kirkeligt indstillede lød motiverne lidt anderledes. En Hans Matzen i Torsballe fremhævede: »Det der især tiltalte mig i den danske kirke var det venlige og frie forhold mellem menighed og præst – men jeg søger gerne både til dansk og tysk gudstjeneste«. Mange følte vistnok, da de fik kontakt med de danske præster, at de var langt mere menneskelige end de tyske. De talte jævnt og ligetil,

Kirkelige handlinger

Kirkelige handlinger udført af danske præster i Sydslesvig 1921-64. Tallene er samlet i femårsperioder, hvor det årlige gennemsnit er udregnet for hver kategori af kirkelige handlinger. Figuren afspejler det danske kirkelivs omfang, ikke mindst ekspansionen efter 1945. Indtil 1945 var tallene kun små, ganske som mindretallet var det. I gennemsnit udførtes årligt 200 embedshandlinger, heraf 83% i Flensborg, 17% i landkredsene. Efter krigen steg tallet til over 2.000 embedshandlinger årligt. Højdepunktet var 2.276 i 1954. Nu lå 45% i Flensborg, 55% i resten af Sydslesvig. Især konfirmationerne af de mange børn i de nye skoler gav den store vækst i årene efter 1945. Antallet af konfirmationer fulgte skolernes elevtal med en lille forsinkelse. Siden 1964 er tallene faldet væsentligt. I 1994 blev der i alt kun foretaget 685 embedshandlinger. Kilde: Lars N. Henningsen: *Danske Kirkebøger i Sydslesvig*, 1993 s. 41 og 115.

ikke i uforståelige vendinger hen over hovedet på folk, men mere fortroligt, og direkte til menneskets daglige behov. Den danske præst var ikke i første række embedsmand, og han talte »jævnt om alt det høje«.²

I vendinger som disse forklarede nogle fra Sydslesvig ønsket om at få danske præster. Få af de mange, som kaldte på danske præster og gudstjenester, var bevidst kirkeligt interesserede. Flertallet gjorde sig vel ikke motiverne helt klart. Selv præsterne måtte erkende, at Sydslesvig ikke var vækkelsesnes land, og at der heller ikke i 1945 var tale om en kirkelig eller kristelig vækkelse svarende til den nationale.³ Det politiske og nationale havde overvægt. De kirkelige ønsker blev blot revet

med i suget fra det nationale og politiske. Alt dansk var godt – og skulle det nye danske tilbud være fuldstændigt, kunne kirken ikke undværes. Eller som DKU's formand biskop Fr. Bruun-Rasmussen udtrykte det i 1950: Kirkens udvikling stod i nøje forbindelse med den nationale danskheds-bølge, der i årene efter 1945 gik hen over Sydslesvig. Man oplevede en tilslutning til dansk åndsliv og dansk kultur, og denne tilslutning følte ikke helt fuldbyrdet, før man også havde fået del i dansk *kirkeliv*. »Forklaringen på de mange nye danske menigheders opståen var altså *ikke* den, at en *kirkelig vækkelse* var fulgt i det nationale fodspor, men simpelthen, at den åbne og brede indstilling mod det danske af sig selv drog en udfoldelse af dansk kirkeliv efter sig«. De fleste sluttede sig vel til en dansk menighed af blot »instinktive« grunde.⁴

Hvorom alting er: I sommeren 1945 blev de få danske præster i Flensborg kaldt ud til nye opgaver. Det skete overraskende og med stor styrke. Hidtil havde tyngdepunktet ligget i Flensborg. Nu blev det flyttet ud i Sydslesvig. I tiden op til 1945 lå 83% af de danske præsters embedshandlinger i Flensborg. Nu blev Flensborg kun en mindre del af helheden. Efter nogle år foretoges blot lidt over 40% af embedshandlingerne i Flensborg, resten i den øvrige del af Sydslesvig. Historien om den danske kirke efter 1945 er derfor en bred Sydslesvig-historie.

Arbejdets forskydning ud i Sydslesvig var en virkelig udfordring. Efter 1. april 1945 var der kun to præster tilbage – H. F. Petersen for Flensborg og Slesvig og den unge Martin Nørgaard, som havde landsognene som sin særlige opgave. Andenpræsten Jordt Jørgensen var flyttet til Roskilde pr. 1. april. I juli blev en efterfølger udnævnt. Det var pastor Otto Marius Warncke. Først i november kunne han tage fat. Det blev disse to-tre mænd, som fik til opgave at opfange den tilslutningsbølge, som nu brød ind over menigheden. De måtte prøve at dele den i visse hovedstrømme og prøve at nå ud til flest mulige, i en tid præget af manglende eller overfyldte tog og rutebiler og med kun små benzinrationer.

Til gengæld viste det sig hurtigt, at vinden bar med, også nord for grænsen. Den nationale vækkelse fremkaldte bred støtte i det danske bagland mod nord: De kirkelige ønsker virkede overbevisende på mange. Kirkens folk håbede, at den nationale og politiske Sydslesvig-bevægelse også ville udvikle sig til en kristelig vækkelse. En sådan skulle ikke mangle støtte.

Danmark havde en religiøs forpligtelse overfor Sydslesvig. Denne tolkning af situationen mødte den første danske skolemand i Kappel,

lærer Martin Mortensen, bl.a. hos den førnævnte landmand Iversen i Gelting. På lærerens spørgsmål, hvordan man kunne vinde dette land, svarede Iversen: »Vind børnene, og De har vundet alt«. Jeg spurgte: »Hvorledes skal vi vinde børnene?« Han svarede: »Først og fremmest ved dansk kristendom.« ... Bevæget tog jeg derfra. Følte atter så stærkt, hvor vi var i gæld til dette land, og hvor man ventede os.«⁵ Det var med andre ord det kristne Danmarks pligt at tage opgaven i Sydslesvig op. Det afkristnede land skulle bringes tilbage til troens velsignelse.

Tanker af denne art fandt genklang vidt omkring. Det er med til at forklare, at signalerne fra Sydslesvig straks og uden tøven blev taget under vingerne af Dansk Kirke i Udlandet og af den danske folkekirke med dens biskopper i spidsen.

Slesvig får egen præst

Ønsket om et dansk kirkeliv kom fra mange dele af Sydslesvig, mest markant og påfaldende dog mod øst, med Sydangel som det vigtigste kraftfelt.

De første konkrete skridt blev taget i Slesvig by. Her var der i forvejen et etableret kirkeliv, som der kunne bygges på. Pinsedag den 20. maj 1945 samledes den danske menighed til takkegudstjeneste for freden i kirkesalen i Slesvighus – som man i øvrigt måtte deles om med den engelske præst. H. F. Petersen prædikede for en forsamling, som knap kunne rummes i den gamle kirkesal. Efter gudstjenesten kom der en glædelig nyhed. Skoleleder Sv. Johannsen, der fungerede som kordegn, meddelte, at de engelske militærmyndigheder stillede Gottorp slotskirke til rådighed for den danske menighed, og H. F. Petersen opfordrede til at danne en ny menighed og til at ansøge DKU om oprettelse af en ny selvstændig præstestilling i Slesvig, til aflastning af Flensborg-menigheden.

Den 3. juni flyttede en langt større menighedskreds derpå til Gottorp slotskirke. H. F. Petersen holdt gudstjeneste med barnedåb. To præster i den tyske landskirke, pastor Anders Tange fra Slesvig og pastor Georg Asmussen fra Hedeby, deltog i gudstjenesten – tilsyneladende et tegn på, at en ny tid var indledt.

Nu gik det stærkt. I DKU var der lydhørhed over for ønskerne. En ny stilling for Slesvig by blev opslået i begyndelsen af juni 1945. Hos Danmarks præster var viljen til at hjælpe enorm. Typisk er et notat i Brede-sognepræsten Jens Holdts dagbog: »7. juni rejste jeg til Køben-

*Den første danske gudstjeneste i
Gottorp slotskirke den 3. juni 1945.
Foran alteret H. F. Petersen, som
kordegn skoleleder Svend Jo-
hannsen.*

havn, opsøgte bl.a. biskop Bruun-Rasmussen for at tilbyde mig til tjeneste i Sydslesvig«. ⁶ Hele 28 ansøgere meldte sig. Den 16. december indsatte DKU's formand biskop Bruun-Rasmussen den udvalgte, den grundtvigske valgmenighedspræst Kay Kirkegaard Jensen fra Bornholms valgmenighed i det nye embede. ⁷

Grosserer Sophus Gottschalck i Brebøl – »kongen af Angek» – var en dynamisk kraft i den sydligste danskhed. Allerede for kapitulationen i 1945 organiserede han dansk undergrundsarbejde. Gottschalcks og ligesindedes indsats overbeviste DKU om, at det var forsvarligt at engagere sig i Sydslesvig. Her er han fotograferet på mødet med DKU januar 1946 med det obligatoriske kongemærke i knaphullet.

Kraftcentret omkring Sønder Brarup

På dette tidspunkt var der allerede sket meget ude i Angel, i et område, som hidtil, bortset fra Lyksborg, havde været næsten lukket for danske præster. Ønskerne om danske gudstjenester indløb tæt – med udgangspunkt i det politiske opbrud på Sønder Brarup-egnen. I centrum stod den initiativrige grosserer Sophus Gottschalck i Brebøl.

Gottschalk var født 1902 i en købmandsfamilie i Flensborg og havde fået en dansk opvækst. Under afstemningskampen i 1920 deltog han i arbejdet på det danske valgbyrå i Flensborg og opbyggede derefter en blomstrende forretning med foderstoffer i Østpreussen. I 1941 slog han sig ned i Brebøl. Her blev hans hjem i den gamle skovridergård straks i 1945 arnested for et blomstrende dansk fremstød. Han blev en af den sydligste danskheds mest virksomme personer, ophavsmand til danske skoler, danske foreninger – og danske menigheder.⁸

Ved sin side havde han andre pionerer. Især Dr.ing. Helmut Vogt fra Maarkær-Østerskov fortjener at nævnes som en utrættelig forkæmper for skolens og kirkens sag. Han var med på første plads i alle de danske foreninger på Sdr. Brarup-egnen og snart efter i Egernførde. Om udviklingen i denne spændende opbrudstid berettede han i mange store og små artikler i Flensborg Avis.⁹

Folk strømmede til møderne. Pastor Ove Buur, som kom til Sdr. Brarup i juli 1946, erindrer starten og Gottschalcks betydning på denne måde: »Umiddelbart efter krigen gik han med stor og smittende begejstring ind i det danske arbejde. Han samlede folk til møder og fortalte dem, hvor godt det var i Danmark. Bare man kommer over grænsen, sagde han, er det en helt anden luft! Han begyndte 7 danske skoler og 12 sydslesvigske foreninger og grundlagde den danske kirke. Og det gik til som følger: I Sønder Brarup havde den gamle Wendt en restaurant. Der var den største sal i vid omkreds. Der holdt Gottschalck sine møder. Han stod, tyk og svedig, på talerstolen og råbte ud over forsamlingen: »I vil da gerne være danske, ikke?« »Jaah!«, råbte de tilbage. »Vil I have en dansk forening?« »Jaaah!«. »Vil I alle være med?« »Jaah!« »Vil I også have en dansk kirke?« »Jaah!« »Vil I også være med?« »Jaah!« Sådan blev den danske kirke i Sønder Brarup og omegn til«.

Dette er selvfølgelig et populariseret billede – og rammer dog noget af stemningen. Buurs nabopræst, Jens Nielsen i Havetofte, erindrede den første begyndelse på lignende måde: »Det var befolkningen selv, der sendte bud efter os og sagde: Vi ønsker danske gudstjenester, og

en dansk præst. Når så de første gudstjenester blev afholdt af en af de danske præster i Flensborg, gik der besked til alle Sydslesvigsk Forenings medlemmer: På søndag er der dansk gudstjeneste. Nu må I endelig møde og dermed bevise jeres danskhed. Når så søndagen kom, var der forsamlet en ikke helt lille flok i kirken. Dermed viste de deres danskhed. Også på anden måde var det dengang rart med en præst. Al mødevirksomhed var forbudt. Kun hvad en præst stod i spidsen for var tilladt.«¹⁰

Der var således en politisk – en SSF-baggrund for mange af ønskerne. Men der lå også en dybere »længsel« bag ønskerne. Helmut Vogt søgte ved årsskiftet 1945/46 at overbevise læserne derom med disse ord: »Det er ikke materielle grunde, som bevæger Angelboerne; det er erkendelsen af deres afstamning og virkelige tilhørsforhold. De anmelder ikke alene deres børn til danske skoler, de selv søger også ind til dansk kultur. Overalt støder man på ønsker om dansk gudstjeneste, dansk barnedåb, dansk brudevielse, dansk konfirmation, kirkelige menighedsmøder, undervisning i dansk, kursus i folkedans osv.«¹¹

Det gik slag i slag. Den 5. august holdt H.F.Petersen den første gudstjeneste i Sdr.Brarup kirke for 100 deltagere. Den 19. august samlede han 120 til gudstjeneste i Arnæs kirke. Den 26. august grundlagdes Den Slesvigske Forening for Sdr.Brarup og Omegn og Den danske menighed for Sdr.Brarup og Omegn. I de følgende dage åbnede de danske skoler i Brebøl og Sdr.Brarup. Det var de første i Angel.

Den slesvigske/Sydslesvigsk Forening for Sønder Brarup og Omegn voksede hurtigt. Da den havde nået henved 1.500 medlemmer, blev den i maj 1946 delt i selvstændige foreninger for Sdr. Brarup, Brebøl, Bøl, Stenfelt, Maarkær og Arnæs.

Kirkeønskerne var således en integreret del af en bred politisk-kulturel bevægelse. Sydslesvigsk Forening og menigheden var ofte ét og det samme. Det var et tilsyneladende talstærkt udgangspunkt, og det forklarer, at både præsterne i Flensborg og deres bagland hjemme i Danmark – Dansk Kirke i Udlandet – straks var på pletten.

Ingen steder var der problemer med at få adgang til kirkerne i disse opbruddets første måneder. Omkring 100 var det normale deltagertal ved de første gudstjenester i Sydangel, og hver gang var der barnedåb, ofte af store børn. Der var jo meget at indhente efter de foregående års forsømmelser. Kun sproget var et problem. Næsten ingen kunne dansk – det var præsten nødt til at tage hensyn til. H.F.Petersen måtte føle sig frem. I Havetoft begyndte han på sønderjysk og fortsatte på højdansk.

Ved den tredje danske gudstjeneste i Sdr. Brarup den 18. november 1945 blev der brugt dansk over for de 80-90 mennesker, som deltog i gudstjenesten. 5 børn blev døbt, deraf tre drenge så store, at de kunne gå selv. »Jeg følte, som om menigheden her tog medansvar for disse børn, da forældrene næppe magtede det danske sprog«, skrev lærer Mortensen fra Kappel, der virkede som kordegn denne dag. Efter gudstjenesten blev forældrene til et af børnene viet – talen og tilspørgslen måtte holdes på tysk, men ritualet, bønnen og velsignelsen var på dansk.¹²

Martin Nørgaard i vest og nord

»Landpræsten« Martin Nørgaard fik også travlt. I hans vidtstrakte distrikt fra Husum og Tønning til Lyksborg dukkede ønskerne om skoler og om danske gudstjenester frem, omend næppe så massivt som i Sydangel. De sproglige problemer lignede en del forholdene mod sydøst. Præstens reaktion var denne: »Vi fandt, at det væsentlige for os var at forkynde evangeliet, og at det næstvæsentligste var at forkynde det på dansk«. Det gjaldt om at komme i gang. Når først skolerne kom i gang, kunne de medvirke til at give de kommende menigheder de danske kundskaber, som måtte savnes i starten. Han bad til, at den nationale vækkelse ville blive fulgt af en kristelig.¹³

Med tog og på cykel drog Martin Nørgaard ud i sit distrikt med et areal så stort som det halve Fyn. En del steder var der en vis tradition at bygge på. Nu flyttede man ind i sognekirkerne fra de forsamlingsstuer og private hjem, hvor man havde holdt til i mellemkrigstiden. I sommeren 1945 tog han de første skridt i Lyksborg og søgte om tilladelse til at benytte slotskapellet. Det blev dog afslået, og i efteråret blev gudstjenesterne så holdt i det stedlige kirkegårds-kapel for omkring 60 deltagere. Den 25. november var der gudstjeneste i Aventoft kirke for 60 deltagere. Martin Nørgaard prædikede på sønderjysk. Den 16. december samledes man i Medelby kirke. Samtidig blev han bedt om at tage fat på Før. Kort efter holdt han gudstjeneste i Håndværkerforeningens sal i Husum, og der kom anmodninger fra Bredsted. I marts-maj 1946 blev der gjort en ny begyndelse med gudstjenester i Læk, Hanved og på Klusgård lige uden for Flensborg. Fra marts fik han aflastning i Ejdersted, hvor den unge pastor Flemming Møller slog sig ned med titel af vandrelærer under Grænseforeningen. Møller begyndte på danskundervisning i Garding – der skulle skabes et sprogligt fundament for kirkearbejdet, og han hjalp med gudstjenester i Tønning.¹⁴

Pastor Martin Norgaard ved konfirmationsforberedelsen i Tønning skole april 1946. Alteret i baggrunden kan skjules bag skodder, når stuen bruges til skoleundervisning.

DKU bevilger flere præster

De mange ønsker gav travlhed. Det var improvisationernes tid. Måske endda lovløshedens tid. H. F. Petersen gav klart udtryk for de flydende tilstande i et brev til DKU's formand biskop Bruun-Rasmussen den 15. oktober 1945. Han omtalte sit ønske om at tage Flemming Møller til hjælp, når han kom til Ejdersted og fortsatte: »De må ikke sige nej. Alt hvad vi laver er illegalt, men det går jo. Jeg kan dog ikke spørge om alt. Hverken København eller England har jo *mere* forstand på Sydslesvig end vi og siger jo derfor altid nej, hvilket er det letteste«. ¹⁵

Heller ikke kirkeønskerne havde baggrund i en formaliseret organisation. De udsprang som regel fra de nydannede afdelinger af Sydslesvigsk Forening. Egentlige menighedsråd var en undtagelse. I bedste fald optrådte Sydslesvigsk Forening under to navne – det ene som »Den danske Menighed for NN sogn«. Sådanne tågede forhold var imidlertid ikke heldige, hvis det skulle lykkes at få flere danske præster til Sydslesvig. Det var ønskeligt, at det blev oprettet egentlige menighedsråd, som kunne være garant for ønskerne overfor DKU.

Skridt for skridt søgte H. F. Petersen og hans kolleger at skubbe udviklingen i denne retning. Vi kan følge de spæde skridt. Efter gudstjene-

Dansk gudstjeneste i Sønder Brarup kirke 1946. Kirken er fuld til sidste plads. Nordisk Pressefoto.

sten 23. september 1945 i Sdr. Brarup blev der holdt »menigheds-møde« i folkekøkkenets sal, som kommunen havde stillet til rådighed. Det var første møde af sin art i Sdr. Brarup. En lokal mand, ingeniør Helmut Vogt, talte på dansk. »Det er vort håb at dette møde og det kommende samvær vil bidrage til at udbrede dansk ånd, kultur og tankegang igen på dansk grund«, udtalte han. H. F. Petersen talte på tysk om den danske folkekirke, og skoleinspektør Dirks fra Flensborg læste op på både plattysk, højtysk, sønderjysk og højdansk.¹⁶

Et sådant møde gav ønskerne et vist officielt præg. Det skabte tiltro i Danmark. Straks efter nytår rejste DKU-toppen til Sydslesvig for at se på forholdene. Bruun-Rasmussen og DKU's næstformand provst Nedermark tog sammen med H. F. Petersen til »kirkeråds-møde« i Sdr. Brarup 5. januar 1946. Her førte de få dansktalende – frk. Marie Lassen fra Strukstrup og Gottschalck som forretningsfører – ordet for at motivere ønsket om at få en egen præst. De pegede på pastor Buur fra Næstved. Han var i forvejen kendt, da han havde holdt prøveprædiken sammen med Kirkegaard Jensen forud for præstevalget i Slesvig i juni måned året før.

DKU-folkene blev overbevist. Formanden referede hjemme, at det havde vist sig, »at danskheden ikke var noget øjeblikkeligt, men har

dybe rødder«. ¹⁷ Straks efter blev der 10. januar givet besked til pastor Buur i Næstved om, at han kunne rejse til Sydslesvig og tage fat.

Uden DKU ingen dansk kirke i Sydslesvig: Det var den nøgterne sandhed, og det viste sig hurtigt, at DKU var villig til at give signalerne fra Sydslesvig en særdeles håndfast opbakning. Opbruddet medførte, at Sydslesvig på få år fik en helt ændret plads i DKU's samlede aktiviteter. I 1944 havde DKU haft i alt 21 udsendinge og præster, til hvis løn man gav tilskud, heraf uden for Sydslesvig 16, og i Sydslesvig fem, nemlig tre præster og to sekretærer. I 1950 var antallet af udsendinge i alt vokset til 41. Hele stigningen og mere til faldt på Sydslesvig. Uden for Sydslesvig var der nu 14 – mens tallet i Sydslesvig var vokset til 27 (17 præster og 10 sekretærer). Kort sagt en næsten 6-dobling af støtten til Sydslesvig. Eller anderledes udtrykt: I 1944 tegnede Sydslesvig sig for 25% af DKU's udsendinge, i 1950 for 65%. Det var en imponerende fremgang. ¹⁸

Et af de første markante udtryk for støtte til bevægelsen kom i november 1945 fra den danske folkekirkes førstemænd. Den 9. november 1945 offentliggjorde dagbladene en henvendelse til regeringen fra samtlige landets biskopper. De bad om, at »den genvundne Frihed bør komme ogsaa vore haardt prøvede Landsmænd i Sydslesvig til gode«. Sydslesvigerne skulle ved en kommende fredstraktat have tilsikret retten til et frit folkeligt liv. Biskopperne sluttede med disse ord: »De indtrængende Ønsker på Kirke- og Skolelivets Omraade, der fremsættes gennem vore Landsmænds anerkendte Organer, maa i Menneskelighedens Navn imødekommes, og først da er den sydslesvigske Befolknings Forhold ordnet til Danskes Glæde, naar dens aartusindgamle Præg kan komme til Udfoldelse »uden Tryk af fremmed Aag«.« ¹⁹ I noget floromvundne og diplomatiske vendinger gav biskopperne deres fulde støtte til kirkeønskerne fra Sydslesvig.

Biskopperne talte i almene vendinger. Det konkrete arbejde blev udført af DKU. Her havde man som nævnt taget de første skridt mod ekspansionen allerede inden årsskiftet 1945/46. Bestyrelsen havde bevilget en ny præst til Slesvig og en til de energiske folk i Sdr. Brarup. Dertil kom en hjælpepræst for H. F. Petersen i det stærkt voksende arbejde i Flensborg, nemlig den unge teolog Poul Immanuel Jørgensen.

Men det var langt fra nok, mente H. F. Petersen. De kirker, hvor der nu lød dansk prædiken uden for Flensborg – Adelby, Medelby, Avenstoft, Sønder Brarup, Havetoft, Arnæs og Gottorp slotskirke – var kun en begyndelse. »Mange flere steder er der fremkommet ønsker, men på

grund af de stedlige forhold (sprog-, lokale- og præstevanskeligheder) er arbejdet endnu ikke synligt. Men det kommer snart og det kommer stort«, skrev han forjættende i marts 1946.²⁰

I DKU tog man sagen alvorligt i denne ånd og satte arbejdet i Sydslesvig på dagsordenen til et ekstraordinært møde i København den 30. januar. Bestyrelsen følte det nødvendigt at få repræsentantskabets udtrykkelige godkendelse til en udvidelse af arbejdsområdet. Grundholdningen lå fast: Ønsker fra den lokale befolkning var forudsættningen for, at man kunne påbegynde et kirkeligt arbejde.²¹ Derfor var der inviteret repræsentanter fra Sydslesvig til mødet. Foruden pastor H. F. Petersen var det to repræsentanter fra den dynamiske kreds i Sdr. Brarup, nemlig Gottschalck som forretningsfører for menighedsarbejdet i Angel og gårdejer Detlef Lassen fra den kendte danske Lassenslægt i Strukstrup.

Det lykkedes de to repræsentanter at overbevise evt. skeptikere. Overfor pressen fremførte Gottschalck, at der ville blive brug for mange nye præster. »Angelboerne er meget religiøse og ivrige kirkegængere og den danske kirkes hjertevarme, som ikke findes i den tyske kirke, har bevirket en stadig stigende tilgang til de danske menigheder. Vor kirke i Sønder Brarup er altid fyldt til sidste plads til de danske gudstjenester. Jeg kan nævne, at der til gudstjenesten den 20. januar var henved 250 mennesker i kirke – og det til trods for, at kirken ikke var opvarmet, og termometret viste 7 graders frost.« Om gudstjenesterne fremhævede han, at både prædiken, salmesang, visler og barnedåb foregik på dansk, og at befolkningen forstod sproget. Alene i selve Sønder Brarup talte halvandet hundrede mennesker flydende dansk, også til daglig i deres hjem. »Og folk bliver ejendommeligt berørt, når en dansk præst taler ... netop på grund af den hjertevarme, som den tyske kirkes præster ikke giver udtryk for.«²²

Talerne lod det ikke mangle på store ord. I virkeligheden var det danske ikke så rodfæstet som skildret, og de omtalte menigheder eksisterede mest på papiret. Kun Den slesvigske Forening – fra 25. september 1946 ændret til Sydslesvigsk Forening – var organiseret – og tilslutningen var ikke udtryk for et bredt udsnit af angelboerne. Oplysningerne havde et stænk af manipulation over sig.

Men budskabet overbeviste. Repræsentantskabet takkede DKU's bestyrelse for det arbejde, den allerede havde sat i gang med de hidtil foretagne præsteudnævnelser. Bestyrelsen blev bemyndiget til at udvide arbejdet så meget, som den fandt det forsvarligt. Det var et charte

DKU-beslutningen i januar 1946 om at udvide kirkearbejdet i Sydslesvig blev fulgt af handling. Kortet her viser, hvor langt man var kommet i april 1949. Kortet er udarbejdet som led i DKU's folkeindsamlinger i Danmark. Tyngdepunkterne i Sydangel og det nordligste Sydslesvig fremtræder klart. Gengivet efter kort i Ove Buurs privatarkiv og Dansk Kirke i Udlandets blad nr. 4 1949.

Fortegnelse over de steder i Sydslesvig hvor der holdes danske gudstjenester og kirkelige møder. Numrene svarer til numrene på kortet.

1 Flensborg	14 Haveløff	27 Lindaamølleskov	39 Tolk	51 Bredsted	63 Rosenkrans
2 Marvig	15 Satrup	28 Kisby	40 Slesvig	52 Bargstall	64 Bramsted
3 Engelsby	16 Sarup	29 Struksstrup	41 Egerfjerde	53 Nibel	65 Katlum
4 Adelby-Tarup	17 Husby	30 Tumbby	42 Pries	54 Risum	66 Hamtrup
5 Fl. Sporskifte	18 Lyksborg	31 Sonderbrarup	43 Ascheffel	55 Nykirke	67 Skovbøl
6 Hurrested	19 Bagholm	32 Norrebrarup	44 Rensborg	56 Vesterland	68 Skovlund
7 Kåddermøllen	20 Langballe	33 Bredbøl	45 Frederiksstad	57 Læk	69 Valsbøl
8 Klausgaard	21 Qelling	34 Lisnæs	46 Tønning	58 Agtrup	70 Medelby
9 Jaruplund	22 Kappel	35 Stenfelt	47 Vell	59 Ladelund	71 St. Vl
10 Ferrishøj	23 Ravnkær	36 Maarkær	48 Vollervig	60 Agenloft	72 Hanved
11 Frarup	24 Karby	37 Danholm	49 Oerding	61 Sår, Logum	73 Ellund
12 Lille Salt	25 Arnæs	38 Høglund	50 Husum	62 Tinningsted	74 St. Kværn
13 Møllebro	26 Egenæs				

blanche. Vejen frem var åbnet. I hele Sydslesvig uden indskrænkning – også området syd for Sli-Dannevirke, som ellers traditionelt blev sat som grænse for det officielle danske virke – var DKU indstillet på at tage fat, så vidt der blev udtrykt ønske om det.

Da baglandet var sikret, meldte ledelsen klart ud. Den gav løfte om en halv snes nye danske præster, i første omgang til Arnæs og Satrup. I maj 1946 lå det fast, at 6 nye præster skulle afsted – til Sdr. Brarup,

Arnæs, Havetoft, Kappel, Lyksborg og det vestlige Slesvig. Angel-området lå således i spidsen for det kirkelige fremstød.²³ Præstekollegiet var dermed udvidet til 11. Få måneder senere var der stillet yderligere 9-10 præster i udsigt. Det var en euforisk velvilje, som blev vist. Til alt held voksede de danske skoler sig imidlertid hurtigt store. De gav behov for dansk konfirmandundervisning og konfirmation på dansk. Først derved var det egentlige fundament lagt for de mange nye danske præster.

Alle de mange præstevalg blev foretaget af bestyrelsen i Dansk Kirke i Udlandet. Kun de færreste steder i Sydslesvig var der på dette tidspunkt oprettet formaliserede menigheder, og de havde naturligvis ikke mulighed for at træffe en kvalificeret afgørelse i en valgsituation. Derfor traf bestyrelsen de nødvendige afgørelser – i hvert enkelt tilfælde efter drøftelse med biskop Noack i Haderslev. Han havde jo et langt bedre lokalkendskab end DKU's bestyrelse.²⁴

Det var et håndslag over grænsen. Udvidelsen medførte også behov for et samlende mellemlid mellem den udvidede kreds af præster og DKU's bestyrelse. Opgavernes vækst gjorde det nødvendigt at tænke i administrative baner.²⁵ Præsterne måtte have en førstemand, en »provst«. Valget faldt på H.F.Petersen. Fra 1. marts 1946 blev han udnævnt til »førstepræst for DKU's arbejde i Sydslesvig«. Provstetitlen kom først i 1963.

Begejstringens pionerår

En uopdyrket arbejdsmark

Præsterne stod klar til at tage fat. Først skulle de have indrejsetilladelse, og den skulle vejen om ad englænderne og det danske udenrigsministerium. Kort efter den tyske kapitulation var grænsen atter blevet lukket, og mange måtte vente længe, før der blev lukket op til det »forjættede land« syd for grænsen, hvor de troede, at håbet kunne flytte grænsen. I sommeren 1946 slap de nyudnævnte dog ind – Ove Buur til Sdr. Brarup, Jens Nielsen til Havetoft, Peder Vigh-Pedersen til Arnæs, Niels Bundgaard til Kappel, Frederik Nørgaard til Lyksborg og C. W. R. Dam til Vestslesvig med bopæl i Læk. De kom til en næsten jomfruelig arbejdsmark.

De fleste forefandt ingen sogne- eller distriktskirke, der uden videre stod dem åbne, ingen organiserede menighedsråd, ingen medlemslister for menighederne, ingen præstegårde at flytte ind i. Alt skulle opbygges fra bunden, sprogligt og kirkeligt. Præsten blev anbragt et sted, hvor en kraftig dansk bevægelse havde vist sig, som oftest var der åbnet en dansk skole. Så blev det hans sag at knytte forbindelse med hjemmene, med skolebørnenes forældre, finde et sted at bo, i den første tid uden familien, forsøge at komme på talefod med de tyske præster i distriktet for at opnå adgang til kirkerne, og hvor det blev afslået at prøve at finde andre egnede lokaler til afholdelse af gudstjenester og menigheds-møder.

Præsterne begyndte på bar bund. De måtte famle sig frem. Et brev fra Fåborg-præsten Jens Nielsen, som tog fat i Havetoft i august 1946, viser det mere tydeligt end mange ord. Den 11. juni 1946 skrev han til DKU's forretningsfører Johan Funck: »Vi venter med længsel efter at komme derned. De har vel ingen særlige oplysninger om forholdene i Havetoft? Snart efter at vi var blevet antagne, skrev biskop Bruun-Rasmussen, at han ingen havde ud over, at der skulle være noget Indre Mission. Hvis De ved mere, er vi selvfølgelig nysgerrige. Jeg kan ikke huske, hvor vi skal bo. Hvor mange mon omtrentlig slutter sig til den danske menighed dér? Der er vel en tysk præst i sognet?«²⁶

En af de allerførste opgaver for den nyankomne præst var at komme i kontakt med sin fremtidige menighed. Men hvor fandt han menigheden? Hvem var medlem? Det var svære spørgsmål, med foreløbig kun

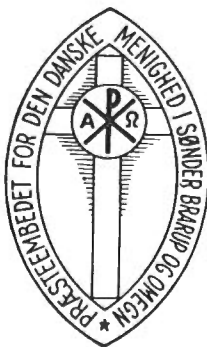

Johan Funck, forretningsfører eller generalsekretær for DKU i årene 1937-72. I de besværlige opbygningsår indtog han en nøgleposition – som formidler af penge og alt fra levnedsmidler til cykeldek og biler.

ét svar: De lokale afdelinger af Sydslesvigsk Forening skulle betragtes som præstens menighed. Det var jo fra disse kredse, ønsket om danske præster var fremkommet. Her måtte der tages fat. Næsten overalt valgte man at sætte lighedstegn mellem den lokale danske sammenslutning SSF og den kommende menighed. SSF var det naturlige udgangspunkt for de menigheder, som gerne skulle dannes. Det blev præstens opgave at skabe sin særlige menighedsorganisation blandt de folk, som ved at melde sig til SSF havde vist interesse for dansk kultur i almindelighed og måske for tilslutning til Danmark. Første skridt måtte være at indkalde SSF-kredsene til orienterende møder og dér konstatere, om der overhovedet ved siden af ønsket om danske kulturaktiviteter i almindelighed også var ønske om et organiseret dansk menighedsarbejde og om danske gudstjenester.

Sønder Brarup-området

Arbejdsgangen illustreres klart, når vi kaster et blik på Sydangel. I Sønder Brarup-området blev der holdt indsættelsesgudstjeneste for pastor Buur den 21. juli 1946. Indbydelsen blev udsendt af SSF-formanden Gottschalck til alle »medlemmer« på vegne af »Slesvigsk Forening for Sønder Brarup og Omegn« – naturligvis på tysk. Indbydelsen bar også et stempel »Dansk Menighed Sønderbrarup«, men det var mere ord end virkelighed, for en organiseret menighed fandtes knap nok. Det reelle var, at der var sat lighedstegn mellem SSF's lokale distrikt og menigheden. De 1941 navne, som pr. 1. oktober 1946 fandtes i SSF-kartoteket på Gottschalcks kontor i Brebøl, blev overført til præstens kartotekskort. Dermed var menigheden afgrænset.²⁷

Sønder Brarup-menighedens trykte segl 1947. Pastor Buur lod fremstille trykte indbydelser til de fleste møder og gudstjenester i 1946 og de nærmest følgende år.

Kollegerne gjorde ligeså. I Arnæs afskrev pastor Vigh-Pedersen i juli 1946 omhyggeligt de godt 300 navne på SSF-medlemslisterne, og havde på den måde skabt sig en menighed!²⁸ En af hans tilhørere, en fru Blumenreich i Arnæs, indrømmede, at første gang hun gik til dansk gudstjeneste, var det vel nærmest af interesse for det danske arbejde – ikke af specielt kirkelige grunde.²⁹ Men interessen for at lære dansk var stor. Alene i Arnæs var der sidst på året 1946 ca. 70 deltagere i danskundervisningen for voksne.

SSF's fadderskab ses overalt. I Havetoft-Ølsby-Bøklund valgtes menighedsrådet nogle dage efter den nye præsts første gudstjeneste, nemlig ved et møde i Damholm gæstgivergård den 21. august 1946. Den lokale formand for Sydslesvigsk Forening ledede mødet, og det blev

vedtaget, at alle SSF's medlemmer automatisk skulle være medlemmer af den danske menighed, hvis de ikke udmeldte sig.³⁰ I Kappel vedtog et SSF-møde med 500 deltagere tilsvarende, at medlemmerne automatisk skulle være medlemmer af den danske menighed.³¹

Det kirkelige arbejde begyndte med andre ord som en integreret og ligestillet del af efterkrigstidens almindelige nyorientering. I dette spektrum blev det kirkens opgave at finde sin selvstændighed – at skabe sig en egen organisation og et eget liv.

Det var virkelig en begyndelse på den bare mark. I Sønder Brarup skete det i juli 1946. Pastor Buur og præstekonen satte sig på cyklerne for at se deres distrikt an – sognene Sønder og Nørre Brarup, Bøl, Ulsnæs, Løjt, Strukstrup og Tumby. Indtrykket satte mange tanker i gang. De fandt, at nogle af de mulige medlemmer var kommet sydfra og ikke havde forståelse for hverken danskhed eller kristendom. Andre derimod hungrede både efter dansk kultur og efter personlig kristen tro. De første husbesøg var skuffende og vakte tvivl om der egentlig var nogen sund mening i at være draget til Sydslesvig. »Men efter nogle dages forløb blev jeg ganske klar over, at der er absolut behov for en sjælesørger«, skrev præsten kort efter til DKU.³²

Efter en dyb indånding begyndte det daglige arbejde. Målet var at skabe et dansk menigheds- og gudstjenesteliv med dansk salmesang, dansk prædiken og kirkelige handlinger og at give de mulige medlemmer de nødvendige forudsætninger for at kunne følge med. Det var en gevaldig opgave, for næsten ingen beherskede dansk, og danske kirketraditioner og skikke var totalt ukendte. Der måtte gås frem med små skridt.

At begynde med danske gudstjenester var udelukket, for folk beherskede jo hverken sproget eller kirkeskikkene. Vejen gik i stedet over menighedssammenkomster, sprogundervisning, koncerter o.lign. I distrikt efter distrikt blev der først indkaldt til orienterende menigheds-møder, så til menighedsmøder, hvor der blev valgt menighedsråd, og endelig kunne man skride til at holde gudstjeneste. Nogle eksempler kan vise, hvordan sagen blev grebet an.

I Strukstrup-Tumby besluttede SSF, at foreningens medlemmer også skulle være medlemmer af menigheden. På den baggrund indkaldtes til menighedsmøde i Egebjerg kro 3. oktober 1946. Pastor Buur gennemgik og oversatte salmen Den signede dag, og man prøvede at synge den. Lærer Tønnsen fra Brebøl holdt et politisk foredrag på Angelbomål om Sydslesvigs stilling. Der blev vist lysbilleder fra Danmark,

Pastor Buur holder gudstjeneste i Maarkær skole 1948. Allertavlen er et Dannebrog, over alteret hænger kong Christian X. De danske gudstjenester indgik i en ramme af nationale symboler.

og da programmet faldt i god jord, blev det besluttet, at man skulle forsøge at holde gudstjeneste. Næste skridt var udsendelse af trykte indbydelser til et møde 7. november. Her valgtes et menighedsråd, og præsten gennemgik gudstjenestens liturgi på grundlag af et lille forklarende hefte, som han havde fået trykt. En lokal tolk sørgede for at folk kunne følge med. Så tog præsten kontakt med pastor Iversen i Tumby for at få tilladelse til at benytte kirken. Svaret indebar betingelser, som man ikke kunne gå ind på, og det blev da besluttet at holde den første gudstjeneste på kroen i Tumby 2. juledag 1946. Ca. 60 reagerede på de trykte indbydelser og mødte i den store krosal, hvor et bord med krucifiks, alterlys og 7 armet lysestage gjorde det ud for alter. På væggen hang et kæmpestort Dannebrogflag, og også prædikestolen var indsvøbt i Dannebrog. Prædiken blev holdt på både dansk og tysk, og to børn blev døbt. Det ene var en stor dreng. »Han sad på sin gudmoders arm og så så sød ud. Og det var en rigtig dansk lille Hans Peter med røde bukser og en hvid skjorte og hovedet fyldt med små lyse krøller. Hvis det gælder endnu, at man i juletiden skal tage varsler, så lover det godt for fremtiden«, skrev Flensborg Avis.³³

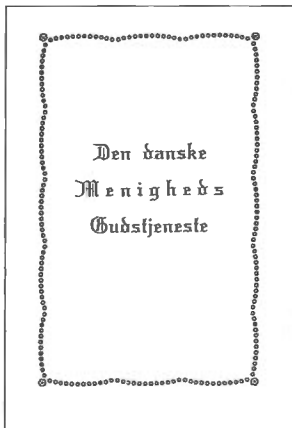
Et lignende mønster blev lagt i de andre sogne i Sdr. Brarup-præstens distrikt. I allerførste fase var det nødvendigt at kalde folk sammen på tysk. Ved det første menighedsmøde i Sdr. Brarup den 27. oktober 1946 blev det i de tosprogede indbydelser fremhævet, at begge talere

ville benytte tysk. H. F. Petersen ville tale om »Kirchenleben in Südjütland« og stud. theol. Ernst om »Paulus heute«. Forbindelsen til det politiske var også tydelig. Ved det første menighedsmøde i Jägersruh kro i Stenfelt sogn i september 1946 stod SSF-formanden for velkomsten til de 150 fremmødte, lærer Paul Wehlitz fra Fovlløk talte om den »opvågningen«, som var foregået i Sydslesvig efter krigen, SSF-formanden gav oplysninger om det kommende kommunalvalg, og landmand Oehler, Ulsnæs, rettede en varm appel til alle om nøje at overveje afstamning og indstilling. »Alt forløb fornøjeligt – men at man også forstod det alvorlige, var ingen i tvivl om, som oplevede den stilhed og andagt, der var over alle i salen, da til sidst »Alt står i Guds Faderhaand« blev sunget og Fadervor blev bedt«, hed det i referatet.

Præsten indrettede sig således efter tidens og stedets betingelser, men programmet var klart: Der skulle skabes et menigheds- og gudstjenesteliv som i Danmark, og derfor måtte folk lære dansk. »Jeg tror det er vigtigere, at I lærer dansk, end at jeg lærer at tale korrekt tysk«, udtalte pastor Buur. Han brugte da også konsekvent dansk, så en lokal tolk måtte være i aktion ved hvert møde. Folk skulle snarest muligt lære de danske salmer. Ved hvert møde blev »Den signede dag« eller andre salmer læst op på dansk, oversat til tysk og gennemgået og til slut indøvet. Pastor Buur lod trykke et lille hæfte på dansk med en omhyggelig gennemgang af »Den danske Menigheds Gudstjeneste«. Det blev uddelt første gang 18. august 1946, og blev brugt som »grundbog« ved mange møder for at gøre folk fortrolige med den nye gudstjenesteform. Senere kom hæfter om »Kirkelig Velsignelse af Ægteskabet« og om »Begravelse« samt et lille hæfte med julesalmer på dansk.

Særlig vigtig var konfirmandundervisningen. Mange var helt blottet for »børnelærdom«. De havde i bedste fald kun haft meget kort dansk skolegang. Derfor blev undervisningen to-årig med fire ugentlige timer, og den blev givet meget håndfast, med udenadslæren osv. Buur fortalte om gode fremskridt. I Maarkær var skolen indviet i juli 1946, og allerede 20. april 1947 blev der holdt konfirmation i Maarkær banegårdshotel. Børnene blev overhørt og »svarede kvikt og rigtigt på spørgsmålene – på flydende dansk fremsagde børnene enkeltvis fadervor, trosbekendelsen og nogle salmer, til menighedens store interesse og udelte forundring«, hed det i avisreferatet.

Børnegudstjenester var ikke mindre vigtige. Hver søndag eftermiddag kom de små til Sdr. Brarup kirke – i begyndelsen i et antal af 65, i 1947 80-100, i 1948 næsten 200 pr. søndag. Der blev uddelt hæfter

Pastor Ove Buurs trykte vejledning i »Den danske Menigheds Gudstjeneste« 1946.

Alterbordet pyntet til julegudstjeneste i Sdr. Brarup. Dannebrog var fast inventar i disse års kirkesale efter 1945. Foto 1950'erne.

til at klæbe billeder i, og der fejredes fastelavnsfest. Det var så interessant for de små, at selv børn uden dansk skolegang mødte op. For dem var der historier på tysk eller anglerplat. Helt ned mod Slien blev børn i 1948 samlet til gudstjeneste i Ulsnæs strandkro og i Jägersruh kro. Ingen kunne dansk, og mange gik ikke i dansk skole, men de fik en sangbog med hjem og besked om at lære en sang udenad til næste gang. Fremmødet var nok ikke upåvirket af, at der blev uddelt fodtøj til børnene og talt om et muligt ferieophold i Danmark.

De voksne blev heller ikke glemt. Præsten startede sprogundervisning for voksne. Deltagerne blev øvet i salmer, tale og oplæsning, og i 1948-49 blev 14 personer i Ulsnæs sogn samlet til studiekreds om danske kirker med påfølgende rejse til fadderskabet i Lyngby.

Det danske menighedsarbejde henvendte sig også til de gamle. Der blev oprettet afdelinger af »Gamles Værn«. Ved møder og fester flokkedes mange om den rigtige kaffe – Amerikakaffe – og de gode kager, som blev fremskaffet med hjælp fra Danmark. Deltagerne blev øvet i at synge danske salmer – og der blev vist lysbilleder om Danmark, om Christian X's liv eller fortalt om de gamles kår i alderdomshjemmene i Danmark.

Alle disse initiativer i årene fra 1946 til 1948 var præget af en næsten ungdommelig begyndelsesiver. Også kirkekoncerter og store kirkelige efterårsmøder for kredsens menighedsråd blev arrangeret. Et konge-

rigsk-dansk folkekirkearbejde søgtes omplantet til det Angel, som ellers havde været kendt som ærketysk. Nogle havde svært ved at forstå, at det kunne være rimeligt. Da den kendte forfatter og seminarielærer Claus Eskildsen, som havde arbejdet meget med folkeskik og kultur i Syslesvig, i 1945-46 hørte om »fremstødet« i Angel, kommenterede han det på denne måde: »Min gamle bedstemoder har altid sagt, at om Sydslesvig nogensinde skulle komme til Danmark, så skulle det tyske Angel skæres fra og sejles ud i Østersøen«. Kirkefolkene søgte at gøre en sådan mening til skamme.

Kappel-Gelting

I Sdr.Brarup-området lykkedes det uden større konfrontationer at etablere kirken fast og sikkert. Mere vanskeligt lå sagen i Kappel. Her ankom frimenighedspræsten fra Holstebro Niels Bundgaard som præst først i august 1946. Men Kappel by – berygtet som »ein verkapptes Nazinest« – ville ikke give ham opholdstilladelse (Zuzugsgenehmigung), og i den allerførste tid boede han alene og uden familie hos den lokale SSF-formand, købmand Carl Moltzen.

Den første opgave var at se, om der kunne oprettes en menighed. Den 23. august 1946 blev der indkaldt til orienterende »menigheds-møde« på en kro i Hüholz. Der mødte op mod 500 mennesker. SSF-formanden købmand Carl Moltzen og hans bestyrelse stod som indbydere. H.F.Petersen fortalte om Albert Schweitzer på en blanding af højtysk, plat og sønderjysk, og til slut vedtog man med akklamation, at hele SSF-foreningen med alle medlemmer samlet skulle indtræde i en kommende menighed. De der ikke ville være med skulle sige fra. Bag-efter læste Moltzen et åbent brev til den danske regering og det danske folk. Det blev vedtaget og godkendt enstemmigt med akklamation. »En god aften«, skrev læreren i Kappel, Martin Mortensen, i sin dagbog. Set i bakspejlet kan denne sammenblanding af politik og menighedsliv virke overraskende. For deltagerne dengang hang tingene sammen. Det folkeligt-politiske og det kirkelige opbrud var to sider af samme sag. Kirkeønskerne opstod som en del af det almene politiske opbrud, næppe i deres egen ret.³⁴

Efter nogen tid samledes familien Bundgaard i den tomme skolebarak i Gelting – englænderne havde endnu ikke givet tilladelse til åbningen. Her tog præsten fat på konfirmandundervisning og gudstjenester med kirkelige handlinger.

I Kappel derimod forblev kirken lukket. Allerede 24. august 1946, dagen efter det møde, hvor hele SSF havde meldt sig ind i menigheden, kom der svar fra det tyske kirkeforstanderskab på andragendet om at måtte benytte kirken. Kirken kunne ikke stilles til rådighed, idet man fandt, at ønsket derom ikke var udtryk for et ægte dansk mindretal i byen. Menigheden måtte så finde andre lokaler. Den benyttede »Schauspielhaus«. Her blev pastor Bundgaard officielt indsat i embedet den 27. april 1947, da 300 deltagere overværede ceremonien. I Gelting derimod fik danskerne adgang til kirken, og dér foregik indsættelsen af pastor Bundgaard i sognekirken og under normal klokkeringning.³⁵

Kappel blev virkelig et problem. I februar 1947 gentog pastor Bundgaard andragendet om at måtte benytte kirken. Igen blev der svaret nej. Kirchenvorstand skærpede holdningen: også kirkegårdskapellet ville fremover være lukket for danske begravelser »weil die Hergabe der Kapelle unserer Gesamteinstellung widersprechen würde«. Sidst i april 1947 holdt Bundgaard den første begravelse, idet følget stod på kirkegården og han selv ved fodenden af kisten, der var anbragt i kapellets lille og snævre opbevaringsrum. »Det var en ejendommelig oplevelse. Jeg vil huske den længe«, noterede lærer Mortensen i sin dagbog.³⁶

En sådan oplevelse gjorde det nødvendigt at tænke på indretning af en egen kirke. Kristeligt Dagblad foranstaltede en indsamling. I løbet af kun 8 dage samlede bladet 20.000 kr., et ganske stort beløb, som vidner om den harme, der havde bredt sig i Danmark overfor landskirkens afvisende holdning. Kirken blev indrettet i en barak ved skolen, og den 6. februar 1949 var den færdig til højtidelig indvielse. Det blev den anden selvstændige kirke uden for Flensborg.³⁷

Rendsborg-Ekernførde

Bevægelsen nåede også til de yderste forposter Rendsborg og Ekernførde. Der blev oprettet afdelinger af Sydslesvigsk Forening, og ligesom andetsteds kom der fra disse foreninger ønsker om danske gudstjenester.

Ønskerne blev bakket op af DKU uden de betænkeligheder, som ellers var almindelige overfor de sydligste distrikter. DKU var ikke som Skoleforeningen nødt til at holde sig tilbage i de sydligste distrikter, den slags afgrænsning kunne ikke accepteres i det kirkelige arbejde. Foreløbig blev Rendsborg henlagt under den nye Slesvig-præst Kirkegaard Jensen.³⁸

Ordføreren for kirkeønskerne i Rendsborg blev en mand fra SSF, formanden for SSF's 2. distrikt, den dansktalende rentier Thomas Carstensen. Den første gudstjeneste den 28. april 1946 i Bahnhofshotel kaldte på 250 personer og blev varetaget af andenpræsten i Flensborg O. Warncke. Folk strømmede til, i første række fordi det var dansk, i anden række fordi det var gudstjeneste.

Umiddelbart derefter indsendte Sydslesvigsk Forening ansøgning til den tyske Kirchenvertretung om adgang til at benytte Christkirken på Paradepladsen til danske gudstjenester. Det blev et nej. På tysk side fandt man, at ansøgningen kom fra en politisk forening, ikke fra en kirkelig sammenslutning, og at den planlagte foranstaltning trods kirkeligt anstrøg tjente politisk propaganda.³⁹

Efter dette afslag opgav man at låne en kirke, og søgte i stedet til biografen Schauburg. Pastor Kirkegaard Jensen holdt gudstjenester her i oktober og december, og menigheds møder blev afholdt fra februar 1947. I sommeren 1947 søgte Kirkegaard Jensen så om adgang til at benytte Mariekirken. Han kunne anføre 1.637 underskrifter som støtte bag ønsket.⁴⁰

Alligevel blev det igen et nej. Kirkerne var spærret, og præsten måtte holde konfirmation med de unge fra Rendsborg i Gottorp slotskirke. Den store biograf Schauburg samlede på denne tid 3-400 mennesker til gudstjeneste på dansk og tysk.

Kirkeønskerne forekom således overbevisende, og på DKU's årsmøde 9.-10. sept. 1947 rettede Thomas Carstensen en indtrængende bøn til de delegerede om hjælp. Det gav resultat. Der blev bevilget menigheden en egen præst, pastor Emil Schiørring fra Sebbersund blev valgt, og den 17. maj 1948 blev han indsat ved en storstilet gudstjeneste i Schauburg for 4-500 mennesker.

Rendsborg var dermed blevet selvstændig. Men en biograf er nu et særpræget gudstjenestested, og man tog fat på at skaffe en egen kirke. DKU købte en barak fra en af de tidligere tyske flygtningelejre i Danmark, og søndag den 19. december 1948 blev der holdt indvielse for 3-400 deltagere med DKU formanden biskop Bruun-Rasmussen og generalkonsul grev Schack i spidsen. Rendsborg blev det første sted uden for Flensborg, hvor det danske kirkeliv fik egen kirke – selv om det var en barakkirke.⁴¹ Her startede den danske skole nogen tid efter. I Rendsborg banede kirken vej for skolen, ikke omvendt, som det ellers var tilfældet de fleste steder.

Den nye Rendsborg-præsts distrikt omfattede ikke kun Ejderbyen.

Kirchliche Anzeige. Zu der am **Mittwoch,**
21. April 1948, 20.00 Uhr, im Hotel „Seegarten“
stattfindenden

Jahresversammlung
unserer Gemeindemitglieder

laden wir Sie herzlich ein.

Tagesordnung: 1. Kassenbericht.
2. Neuwahl des Vorstandes.

Bitte, diese Einladung als Nachweis der Mitgliedschaft
beim Betreten des Versammlungsraumes vorzuweisen

Den Danske Menighed i Egernfôrde og Omegn.

*Tysksproget indbydelse til årsmøde
i Den Danske Menighed i Eger-
fôrde og Omegn 1948.*

Også *Egernfôrde* tog han sig af. Forarbejdet gik tilbage til 1946. Slesvig-præsten Kirkegaard Jensen holdt den første gudstjeneste allerede den 16. juni 1946, længe inden der var tale om en menighed. En sådan blev oprettet 9. februar året efter, i nær tilknytning til Sydslesvigsk Forening. Der var kontorfællesskab, og SSF-sekretæren Ernst Næve var også kirkesekretær. Der oprettedes et kirkekor, Slesvig-præsten holdt konfirmandundervisning – før etablering af en skole –, og der blev plads til enkelte kirkelige foredrag.

Det meste foregik på tysk. Indbydelserne udsendtes udelukkende på tysk, og det samme gjaldt de trykte skemaer, som blev benyttet ved ansøgning om optagelse i menigheden.⁴² Den danske skole kom først i 1949, så konfirmandundervisningen foregik på tysk. Kun salmerne prøvede man at lære på dansk, og det var en vanskelig proces. I kirkekoret, som var dannet for at synge salmer ved gudstjenester og menigheds-møder, kunne kun én af de 30-40 unge tale dansk. Hun forklarede så de andre teksten og indholdet af det de sang. Det var et arbejde, som strakte sig over mange måneder i 1946-47 – en procedure som minder meget om det vi netop har set i Sdr. Brarup.⁴³

Også i landsognene syd for Dannevirke-Slien tog præsterne fat. I 1948-49 kom der ønsker om konfirmandforberedelse og gudstjenester

fra små kredse i Pries, Surendorf, Gettorf og Ascheffel. Præsten fulgte dem op – selv om de store afstande nok kunne gøre det svært at efterkomme alle ønsker.

Vestslesvig

Prikkerne for menighedskredse og gudstjenestesteder kom til at ligge tættest øst for linjen Flensborg-Slesvig. Men der skete også noget mod vest.

I den første efterkrigstid blev hele Vestslesvig, eller rettere området fra Lyksborg til Tønning-Frederiksstad, betjent af én mand, landpræsten fra Flensborg, Martin Nørgaard. Han var bogstaveligt talt »vandrepræst« og skulle pr. cykel, rutebil eller tog prøve at overkomme hele det store område. Kun i Valsbøl-området var der en vis aflastning i de første par år, idet Maren Sørensen endnu i 1946-47 prøvede at videreføre det gamle kirkearbejde på stedet.

Tilslutningen var stor. Et øjebliksbillede fra Oversø i november 1946 indfanger stemningen ganske godt. Her blev der holdt skole i et aftægts-hus. 15 skolepulte var presset sammen i den lille skolestue, og her holdt pastor Nørgaard gudstjeneste. »Der havde været fuldt besat. Mændene stod op under gudstjenesten på grund af pladsmangel. Kvinderne sad. Et barn blev døbt. Døbefonten en skål. Alteret et lille bord med hvid dug på« – sådan berettede den danske lærer Jørgen Pors fra Flensborg i sin dagbog.⁴⁴

Så stort var presset, at det var nødvendigt at søge det store område opdelt i stadig mere afgrænsede distrikter. De første skridt blev taget med kontingentet af præster i forsommeren 1946. Bornholmeren Carl Wilhelm Røboe Dam blev ansat som præst for de vestlige distrikter og slog sig i november 1946 ned i Læk danske skole. Næsten samtidig udnævntes en præst for Husum og Frederiksstad. Hen på sommeren 1947 fik pastor Frits Bojsen-Møller området med Nibøl og Vesterland som vigtigste del. Dermed var også Vestslesvig delt i distrikter, og organiseringen kunne begynde.

På mange måder var vanskelighederne de samme som mod syd og øst – og dog var forholdene anderledes. Måske var problemerne endda størst her – og allerstørst længst mod vest. Fornemmelsen for kirkeliv var om muligt endnu svagere, og forholdet til det frisiske element komplicerede billedet. Den slesvigsk-frisiske politiker Johannes Oldsen ønskede en særlig frisisk præst ansat, og det truede i starten med at berøve

den danske præst flere sogne. De brogede forhold gjorde kirkens afhængighed af skolen endnu stærkere end andetsteds. Kirkelivet kom som et resultat af skolearbejdet og af behovet for konfirmation – ikke ved egen kraft. Præsterne var i meget vid udstrækning nødt til at bruge tysk – andet var ikke muligt. Forudsætningerne for et rent dansk menighedsliv manglede.

Lettest gik det i området helt op under grænsen til Danmark. Vandre lærere og danske præster fra Flensborg og fra Valsbøl-kredsen havde her opdyrket små og spredte kredse lige fra begyndelsen af 20'erne, mange talte dansk, dvs. sønderjysk, og kirkerne blev normalt stillet til rådighed, når der blev bedt om det fra dansk side. Pastor Dam byggede videre på en tradition og tog sognekirkerne i brug. Modstand fra tysk side mod at åbne kirkerne blev først rigtig mærkbar efter 1948. I sogne som Ladelund og Aventoft var sønderjysk endnu almindelig anvendt, og mange kunne følge en gudstjeneste på rigsdansk. Længere mod syd måtte tysk tages til hjælp, og dér voldte det ikke problemer i forhold til myndighederne, når blot man holdt til i de nye danske skoler. Netop i de nye skoler lå den væsentlige begrundelse for præstens tilstedeværelse: Konfirmanderne skulle undervises og føres frem til festdagen i kirken.⁴⁵

Mere komplicerede var forholdene længst ude mod vest. Det fik Frits Bojsen-Møller at mærke, da han den 15. oktober 1947, kun 28 år gammel, blev indsat som præst for de vestligste distrikter, dvs. Nibøl-Sild-Før. Også i dette område var der fremkommet og der fremkom fortsat ønsker om danske gudstjenester. Det skete som regel med baggrund i SSF-foreninger, og ikke som udtryk for en organiseret kirkelig bevægelse. Nogle steder var kirkens egentlige basis – skolen – knap nok etableret og havde altså endnu ikke lagt et sprogligt fundament for arbejdet. Dertil kom de særlige forhold omkring friserne. Vækkelserne nordfra var gået uden om dette område som om resten af Sydslesvig – så dér kunne præsten ikke knytte til.

Vi kan følge præstens skridt ved at læse de breve, han skrev til moderen fra ankomsten til Sydslesvig den 20. august 1947 og knap et år frem. Sammen med de åbenhjertige årsberetninger giver de et anskueligt billede af det spæde kirkearbejdes vilkår i området ud mod Nord-søen.⁴⁶

Præsten fik sin debut i Ladelund og i Sdr. Løgum kirke den 24. august 1947. Her talte mange »godt sønderjysk, men jeg talte meget langsomt for at være sikker på at blive forstået«. Også i Ellund kunne

mange dansk, og alligevel blev gudstjenesten i den lille skolebarak den 31. august en oplevelse for ham. »Katederet var et alter og et dannebrogssflag altertavle, men sangene var det allermærkeligste, for vi skulle vælge mellem de salmer, som lærerinden var ved at indøve – vi kunne kun vælge dem de kunne, følgelig sang vi »Den mørke nat forgangen er« som 4. salme.« I Nibøl blev gudstjenesten for 25 voksne og ligeså mange børn festlig med prædiken på tysk og dansk og dåb på tysk – i Risum var prædiken udelukkende på tysk med dansk tekstlæsning. Først når skolerne rigtig kom igang, kunne det blive anderledes.

Dette var også budskabet, da Bojsen-Møller første gang holdt møde i Klægsbøl den 25. september for at forberede et evt. kommende menighedsarbejde dér. Aftenen blev indledt af den frisisk-danske politiker Johannes Oldsen med et stærkt angreb på landskirken og en anbefaling af præstens kirkearbejde. Derefter stod Bojsen-Møller op og talte om den »danske skole, som det der kom først og kirken, der tilskyndet af ønsket om konfirmationsundervisning kom i dens spor«. Til moderen skrev han: »Og jeg talte om de danske sange og salmer som banebrydere for dansk kultur. Jeg ville dermed sige, at når først skolen kom i Klægsbøl, ville kirken følge efter. Men de må alligevel have følt sig truet af Oldsens ord, for en gammel mand kom hen til Oldsen og bad nærmest om at blive fri for at få dansk gudstjeneste. Den første gang ville de måske nok komme, men det var svært at blive ved. Ja, sådan kan det gå.«

Den lille episode gav et varsel om, at der måtte tages særligt hensyn til frisierne. Fra Martin Nørgaard havde Bojsen-Møller hørt, at frisierne ikke skulle være meget kirkelige. De var mest tilbøjelige til at sidde på deres gård og råde for deres, så kunne Vorherre råde for sit i sin himmel. Oven i købet nærrede Oldsen i 1947 planer om at ansætte en frisisktalende præst. Først efter en tid gik han med til at lade den danske præst indsætte i Nibøl. I alle tilfælde var præsten forberedt på, at hans arbejde i førstningen »måske snarere bliver på det folkelige end på det kristelige område.« Han indså, at skulle præsten gøre sig håb om at skabe kontakt til frisierne, måtte han lære sig frisisk og møde dem med nogle salmer på frisisk. Faktisk gjorde Bojsen-Møller sig umagen. Han holdt bibelkreds på frisisk og brugte sproget – men atter og atter måtte han melde skuffet om resultaterne. Det lykkedes ikke derigennem at få nye kredse i tale.⁴⁷

På Sild var der også lang vej til et levende menighedsliv. Skolen var endnu ikke startet, så præsten tog fat med sprogundervisning og

opbygning af en ungdomsforening. Det var vejen frem: Den 17. marts 1948 skrev han: »Jeg skal have barnedåb her i aften med en kone, som er gået til sprogundervisning hos mig. Det er min første kirkelige handling på Sild«.

Bemærkningen siger noget karakteristisk om de faser, som mange steder måtte gennemgås, før man nåede frem til et dansk kirkearbejde. Lindholm kan tjene som eksempel. Her fik man dansk skole i 1946, året efter blev der holdt konfirmandundervisning, og ønsker om danske gudstjenester kom i 1949. Endelig i januar 1950 tog man fat på månedlige danske gudstjenester i skolen – trods det solide forarbejde dog med overvejende tysk prædiken. Noget lignende gælder Sild. Her blev der efter nogle år oprettet hele tre danske skoler. Det medførte et omfattende behov for konfirmandundervisning og dermed behov for en selvstændig præst. Resultatet var, at Sild blev udskilt fra Nibøl med egen præst i 1953. Også Aventoft-distriktet opstod ved en deling, nemlig i 1950-51 til aflastning af Læk- og Nibøl-præsterne.

På samme måde gik det med det oprindelige Husum-Frederiksstad-distrikt fra 1947. Det viste sig hurtigt uoverkommeligt, og i 1956 blev Frederiksstad derfor skilt fra. På den måde blev det oprindelige distrikt »de vestlige landdistrikter« lidt efter lidt delt frem mod den struktur, vi kender i dag.

Mod vest kom opdelingen således i trin. Fundamentet var svagere end mod øst. Husum er et karakteristisk eksempel. Ganske vist var der fremkommet ønsker om gudstjenester allerede sidst på året 1945, og Martin Nørgaard opfyldte ønsket både dér og i Frederiksstad i 1946. Men en menighed fandtes ikke, da præsten ankom året efter, og den blev på grund af mange interne stridigheder i Husum først stiftet den 5. november 1948, efter skolens åbning. Det skete på baggrund af lister, hvor deltagere i gudstjenesterne kunne påføre deres navne.⁴⁸ Præsten var dog startet forinden – bla. med konfirmationsforberedelse på tysk, idet dansk skolegang i Husum jo først begyndte i maj 1948.

Valsbøl

Også for Valsbøl-området, dvs. sognene Valsbøl, Medelby, Nørre Haksted og Hanved, blev kapitulationen i 1945 indledningen til en ny tid. Under krigen havde arbejdet i Maren Sørensens menighedskreds ligget stille, og kun takket være Flensborg-præsterne var de mest nødvendige aktiviteter blevet opretholdt. Da der igen blev fred, tog Maren Søren-

*Fortid og fremtid mødes i Valsbøl.
Den gamle sygeplejerske Maren
Sorensen og den nye præst Hans
Kvist-Jensen. Foto omkring 1950.*

sen atter kontakt til Valsbøl, men kun for en kort tid. I september 1947 besluttede hun at drage hjem. Dermed stod det klart, at menighedens status måtte tages op til revision.

Maren Sørensen selv havde meget svært ved at besinde sig på tanken om, at hendes hjertebarn skulle miste sin gamle selvstændighed. Hun havde svært ved at acceptere, at skulle menighedskredsen overleve, måtte den helt fri status uden organisation ombyttes med mere faste rammer under DKU's vinger. Bag den gamle sygeplejerske stod grundtvigske kredse i Danmark, som lovede store tilskud, hvis Valsbøl fortsatte som frimenighed.

I selve Valsbøl havde Maren Sørensens tanker imidlertid kun begrænset støtte. Hovedparten af de lokale folk, repræsenteret af Kathrine Andresen, Hyllerup, og støttet af Martin Nørgaard i Flensborg, indså, at samarbejde med DKU var nødvendigt, hvis menigheden også fremover skulle have en egen præst. Man ønskede en selvstændig menighed, men under DKU og med egen præst, dvs. en mellemvej, som på én gang kunne sikre menigheden det nødvendige økonomiske ryg-stød og samtidig videreføre præg af en fri grundtvigsk menigheds-kreds.

Først udså menigheden sig en præst, som passede til dens ønsker. Pastor Hans Kvist-Jensen fra Sønder og Nørre Onsild, kendt som gammel frihedskæmper, Sydslesvig-ven og grundtvigianer, kom på besøg og holdt prøveprædiken d. 21. september 1947. De lokale støtter fandt, at han kunne videreføre præg af den grundtvigske kreds og på det grundlag opbygge et menighedsliv under den ny tids forudsætninger. Derefter bad man DKU om at overtage Valsbøl, dog således at menigheden skulle have egen præst med bopæl i Valsbøl, at præsten skulle lønnes af DKU og at præsten skulle være Hans Kvist-Jensen! Valsbøl-folkene ville bestemme over DKU!

I DKU var man måske lidt forundret. I alt fald lidt afventende, da det forlød, at Maren Sørensen måske alligevel arbejdede videre med tanken om en fortsættelse af frimenigheden. Tanken om at besætte embedet uden opslag kunne slet ikke accepteres. Resultatet blev et kompromis – DKU overtog Valsbøl-kredsen og lovede at betale en præst, men stillingen skulle oplås – dog lovede man på forhånd, at den som menigheden havde indstillet også ville få embedet uden nærmere forhandling! Desuden fik menigheden lov at bevare sit særlige navn »Valsbøl frie menighedskreds«.

Det blev en dyr aftale for DKU. I 1948 skulle der bygges bolig til

præsten, og i 1958 var der udsigt til nye væsentlige udgifter. DKU blev da gennem Maren Sørensens testamente ejer af Valsbølhus, hvor Skoleforeningen havde haft til huse siden 1947 mod en god husleje. Det fremkaldte straks en reaktion fra Skoleforeningen. Foreningen meddelte, at nu måtte huslejen falde bort, idet kirken jo gratis benyttede skolerne ud over hele Sydslesvig som kirkesale. Det måtte være rimeligt, at skolen kunne bo gratis i Valsbølhus, som nu var kommet i kirkenes eje.

Sagen fik bølgerne til at gå højt. DKU prøvede at skubbe Valsbølhus over til Skoleforeningen, men det opfattede menigheden i Valsbøl som et groft brud på menighedens gamle traditioner for frit kirkeligt-folkeligt arbejde. Atter en gang lykkedes det dog at opnå et kompromis. Statens udvalg for Sydslesvig indvilgede i, at Skoleforeningen oprettholdt betalingen for Valsbølhus, således at kirken kunne beholde huslejeindtægten – og dermed også klare byrderne som fremtidig ejer af Valsbølhus. Først med denne afgørelse var Valsbøl-menigheden helt og fuldt taget under DKU's vinger⁴⁹. Aftalen om Valsbølhus stod ved magt indtil 1981, da Skoleforeningen overtog ejendommen.

Arbejdet kunne gå videre, med bevarelse af ikke så lidt af den gamle ånd på stedet og med absolut hovedvægt på det danske sprog. Heller ikke i Valsbøl kom præsterne dog udenom at give et tysk resumé af prædikenen.

Sognekirker – kroer eller barakker

Pionerårene var improvisationens år. Hvor præsterne fik adgang til sognekirkerne, løste det mange problemer. Hvor der ikke blev adgang, måtte præsten og hans folk finde andre lokaler. Det skete ofte under primitive forhold. Men man samledes i en egen højtidelig stemning. Deltagerne glemte det aldrig.

I den allerførste tid og især hvor der ikke var oprettet en dansk skole, gik man »til kros«. Da menigheden i Tumby-Strukstrup i november 1946 ikke kunne komme i Tumby kirke, og Strukstrup kirke blev stillet til rådighed på betingelser, som man fandt uacceptable, valgte man at samles i Tumby kro til den første gudstjeneste. Salen blev indrettet med to rækker bænke, og et bord for enden af midtergangen. Det gjorde det ud for alter dækket med hvid dug, krucifiks og lysestager og med et stort Dannebrog på væggen bagved. Et bord med messingfad var døbefont, og der var prædikestol indsvøbt i Dannebrog. »Det hele

*Søndagsskolebørnene samlet uden
for Sønder Brarup kirke 1948.*

gjorde et så beskedent, men samtidig festligt og stærkt indtryk, at folk, der kom ind ad døren, stod stille et øjeblik, og mændene uvilkårligt tog hatten i hånden«. ⁵⁰

Lignende billeder dukker op gang på gang i beretningerne fra disse år. Den 20. april 1947 var der konfirmationsgudstjeneste i Maarkær banegårdshotel. De danske lærere havde omdannet krosalen til et kirkerum. »De blev hjulpet af de store børn fra den danske skole i byen. Børnene kom med store mængder blomster og grønt. Da arbejdet var færdigt, var resultatet over al forventning. Selv om alt var primitivt, dannede det altsammen en meget smuk helhed. Alteret var et almindeligt bord, smykket med levende lys, et krucifix og et væld af grønt, til alterbillede anvendtes et Dannebrogssflag. Prædikestolen var en almindelig talerstol, døbefonten et rygebord med en hvid lysedug og vintergækker. Da der ikke kunne fås et orgel, måtte menigheden nøjes med et klaver«. Der var dåb, konfirmation, skriftemål og altergang – »hold efter hold kom frem og knælede ved det usikre, vakkende og hårde »knæfald«. I alt var der 45 altergæster, der modtog den hellige nadver... Det blev en stor dag i Maarkær. Alle var stærkt grebne af den smukke gudstjeneste. Men trods alle menneskelige anstrengelser og det gode resultat, er en kro dog ikke en kirke«, sluttede beretningen i Flensborg Avis. ⁵¹

I Jägersruh kro i Stenfelt blev der på samme måde holdt jule- og nytårgudstjenester 1947-48⁵². I Kappel benyttede man det lokale Schauspielhaus, i Rendsborg biografen Schauburg.

»I Egenæs samles vi i kroen til gudstjeneste«, skriver pastor Vigh-Pedersen fra Arnæs. »Det er et lille uhyggeligt lokale i den halvvejs nedbrændte gæstgivergård. Lokalet er umuligt at gøre hyggeligt – en fjerdedel deraf er spærret fra med gammelt sækkelærred – gulvet er meget simpelt – der er mørkt og skummelt, men jeg er trods dette nær ved at synes, at jeg har haft den festligste gudstjeneste derovre.«⁵³

Bedre så det ud, hvor der var oprettet en dansk skole. Kirke og skole arbejdede hånd i hånd, og præsten kunne altid regne med, at skolelokalet stod til rådighed. »Meget enkle var disse »skolegudstjenester««, beretter pastor Dam fra Læk. »Intet orgel, et lille bord med to alterlys og et krucifiks som alter, med et flag som baggrund, de lave ubekvemme skoleborde at sidde ved, varmen ofte begrænset til ovnens nærmeste omegn. Men også under disse forhold kunne gudstjenestens højtid opleves omkring ordet og vore skønne danske salmer.«⁵⁴

Skolestuen kunne meget vel benyttes som kirke. Men det krævede arbejde hver gang. Der skulle flyttes borde, opbygges alter, sættes døbefont og prædikestol frem. En mere permanent indretning var ønskelig. Virkeliggørelsen krævede imidlertid investeringer og forudsatte som regel mere end den første periodes primitive baraskoler. Næste skridt kom derfor først i den følgende periode, da skole efter skole blev bygget i sten. Her blev der indrettet egentlige kirkesale. Deres historie hører hjemme i et følgende kapitel.

Præstemotiver

Opbakningen til Sydslesvig var stor i det danske bagland. DKU tog fat på de nye opgaver med faste hænder, og blandt præsterne skortede det ikke på interesse. Mange følte det som et kald at gå ind i arbejdet i Sydslesvig: Sydslesvigerne var ved at besinde sig på deres sande rødder. I 1800-årene var Nordslesvig vågnet til national besindelse, efter 1920 var det Mellemslesvig – nu kom resten af Slesvig. Det var Danmarks selvfølgelige pligt at hjælpe sydslesvigerne på vej – også på troens vej, efter Det tredje Riges ringeagt for al sand kristendom. Sådan tænkte mange, og de var ikke i tvivl om, at Sydslesvig skulle hjem til Danmark.

Kun de færreste gik så langt som valgmenighedspræst Aage Møller fra Rønshoved. Efter hans tolkning var det Gud, som i april-maj 1945

Flemming Møller, dansk præst i Tønning-Ejdersted 1946-87.

Præsten fremsatte gennem årene markante synspunkter i tidsskrifter og aviser. Det kunne nok give anledning til debat – også i forhold til landskirken. Foto o. 1946.

havde ladet krigen standse lige uden for Danmarks dør. Nu måtte danskerne »tage et klart standpunkt og sige enten ja eller nej til det, som Gud vil, at vi skal gøre. Det at bøje af og handle klogt er i virkeligheden et nej til troen på Guds vilje, at Danmark skal tage Sydslesvig hjem snarest muligt. ... Den ungdom, som rejste sig mod tyskervældet på trods af ledernes fornuft og klogskab, må nu rejse sig mod ynkkeligheden og i tro til Gud kræve grænsen flyttet til Ejderen!«⁵⁵ Sønnen Flemming Møller, som i 1945 kom til Ejdersted, var enig i denne opfattelse. Som ny præst i Tønning fandt han det ikke nødvendigt, at DKU skulle bygge bolig eller kirke. Han regnede med, at byens kirke og præstebolig med menighedssal snart ville blive stillet til rådighed for den danske menighed. Det ville være sket, hvis det danske folk havde kendt sin besøgestid. Men dér overvurderede han i høj grad sit folk.⁵⁶

De fleste gik ind i arbejdet for det danske kirkeliv i Sydslesvig i overbevisningen om, at grænsen ville blive flyttet. Denne tro var forudsætningen for at de kunne tage fat på et realistisk grundlag. Kun på den baggrund havde indsatsen mening. Så meget mere ubehagelig blev deres opvågning, da det efter nogle år viste sig, at den politiske forudsætning for arbejdet ikke blev opfyldt.⁵⁷

Præsterne blev stillet over for kritiske spørgsmål. De kunne da svare som Martin Nørgaard i februar 1948: »Behovet [for vor tilstedeværelse] ligger deri, at vi arbejder, hvor vi bliver bedt om det af en kreds af slesvigere, der ønsker at høre forkyndelsen i en dansk kirke. Mens grundlaget således er i orden, så kan vel de egentlige motiver til det nye, som sker, diskuteres. Jeg mener, at befolkningen søger os, fordi den mener instinktivt at føle sig bedre tilpas hos os. Men på den anden side ved jeg også, at der kan være andre – også ringere – motiver; og i hvert fald bliver vi stadig fra tysk side gjort opmærksom på, at det er de ringest tænkelige, flugten fra korset, der driver. Alt for nemt kommer man dog ved en sådan diskussion på afveje; vi behøver nemlig ikke at begrunde vort arbejdes ret ud fra en sådan efterforskning i det, som aldrig vil give et entydigt billede. Vi er, som missionærerne, kommet derhen, hvor nøden er stor, og man har bedt os om at vise vejen ud af mørket«. ⁵⁸ Pastor Nørgaard argumenterede her mod biskop Halfmanns bekendte rundskrivelse fra 1946.^{58a}

Afvejningen i en så følsom sag var svær og er det stadig. De enkelte præster var også forskellige. For Hans Kvist-Jensen, som i 1948 kom til Valsbøl, lå den første tids arbejde i Sydslesvig i forlængelse af besættelsesårenes modstandsarbejde. Han slog følge med den lange række af

frihedskæmpere, som i 1945 rejste syd for grænsen bl.a. som medarbejdere i Sydslesvig-Hjælpens kørselstjeneste. Samtidig så han en særlig opgave i at tage tråden op fra det folkelige og kirkelige arbejde i Grundtvigs ånd, som i Valsbøl havde særlige traditioner tilbage til pastor Feilberg i 1850'erne og frem til Maren Sørensens frie menigheds-kreds siden 1923.

For den tidligere frimenighedspræst Niels Bundgaard, som kom til Kappel og Gelting, gjaldt det som for alle kollegerne, at opgaven var »at forkynde kristendom, sådan som den danske kirke og dansk sind har fået at forkynde den«. På denne egentlige opgave besindede han sig – vel vidende, at »selve det, at vi er her som danske præster, kan opfattes politisk«. Som en ærlig og realistisk mand skjulte han ikke for sig selv, at »hertjet brænder for Sydslesvig, og at det at Sydslesvig kan få lov til at vende tilbage engang, er en samvittighedssag for en«.⁵⁹ Arbejdet var virkelig en hjertesag for præsterne. Derfor den megen selvransagelse. De kirkelige motiver var for dem alle det helt afgørende. Men de politiske og folkelige motiver lå lige under overfladen. Det betød også, at konflikten med de tyske kolleger var uundgåelig. De tyske præster var nemlig nationalt bevidste i lige så høj grad – blot bar de et andet flag.

Præstekår

Motiverne til at gå ind i det kirkelige arbejde i Sydslesvig kunne være forskellige. Men én ting var ens for de nye folk i den første tid: De byttede en sikker og komfortabel dagligdag med en kaotisk og hektisk pionertilværelse. Alt skulle bygges op fra grunden. Det var dengang, da tallene var store og midlerne små, og da intet var givet på forhånd. Man skulle selv finde sin opgave.

Allerede indrejsen til Sydslesvig var forbundet med vanskeligheder. Ofte gik der måneder, før indrejsetilladelsen nåede gennem englændernes og senere tyskernes bureaukrati. Dertil kom problemer med at opnå den såkaldte »Zuzugsgenehmigung«, dvs. opholdstilladelsen. Den blev givet af den stedlige kommune, og for at få den skulle man først have en bolig. Selv når denne forudsætning var opfyldt, kunne det knibe. Præsternes flyttelæs fik lov at vente længe på den anden side af grænsen. Det var vilkår, som præsterne delte med alle andre, som i disse år søgte til Sydslesvig, ikke mindst de mange danske lærere.

Pionerånden lyser ud af de dagbøger, breve og erindringer, som flere

præster har efterladt fra den første tid. »Fredag den 19. juli 1946 over-skred vi ved 9-tiden, efter at have været inde på Gråsten Bank for at ordne vore pengesager, den tyske grænse«, skriver pastor Vigh-Peder-sen, som var på vej fra sit gamle embede i den smukke Notmark præste-gård på Als til den nye virkekreds i Arnæs ved Slien. »Det første indtryk af det officielle Tyskland var godt, idet de tyske toldere var venlige og hjælpsomme, ja ville endog konversere os om det skønne Arnæs, skønt de vidste, hvad det drejede sig om for deres sag, når de lader et dansk præstepar passere«. I Arnæs stod ingen hellig parat. Præsten opsøgte borgmesteren, »der intet ved og kan. Sie können doch nicht wie die ersten Menschen leben, siger han, da vi foreslår at sove i skoleba-rakken«. ⁶⁰

Rækken af eksempler på primitive præsteboliger er lang. I Havetoft fandt pastor Jens Nielsen og familie sig i 1948 til rette i to små værelser med køkken i tagetagen af et nybygget hus. I Satrup havde Immanuel Rommerdahl kun ét værelse med køkken i skolebarakken. ⁶¹ Kollegaen Helge Heinsen, som skulle til Husum, kunne ikke genkende til denne beretning. For ham og familien var det på mange måder en skrap overgang fra de trygge og rolige forhold i Rimsø-Kastbjerg på Djursland med en idyllisk gammel præstegård og et kirkevenligt og imødekommende sogn. Konen græd sine salte tårer. Selv glemte han aldrig de første indtryk, da familien i september 1947 kom ned til Flensborg. De store dejlige bøgeskove ved fjorden nord for byen var raserede i jagten på brændsel. »I Flensborg by vrimgledede det med flygt-ninge, og ved stoppestederne til de overfyldte sporvogne kom det ofte til voldsomme scener og optrin, der tit ligefrem udartede til slagsmål, som viste, at alles nerver stod på højkant. Det samme gjaldt de overfyldte tog, hvor man kunne risikere at komme til at stå på platformen på hele strækningen fra Flensborg til Husum. Endnu værre var det i hjemmene, hvor der ofte boede indtil 10 mennesker på et værelse, og hvor indtil syv kvinder var fælles om et køkken«.

I Husum var der stillet en 4-værelses lærerbarak i udsigt. Men den var forlængst besat af andre, så familien måtte tage til takke med to værelser udlånt af den stedlige danske sygeplejerske. Her boede de for-melt som gæster og fik derfor ingen rationeringskort. I de første år var præsten derfor hyppigt på indkøbstur til Nordslesvig. Det foregik via Flensborg. Med de primitive offentlige transportmidler var det en be-sværlig tur frem og ikke mindre tilbage belæst med varer. ⁶² Alligevel kunne det knibe at få de nødvendige forsyninger til hele familien i

Sådanne syv finske træhuse opførte DKU som præsteboliger i Sydslesvig i 1947, her præsteboligen i Sønder Brarup under opførelse. Til højre præstens nye bil – et eftertragtet gode.

Husum. Det hele skulle købes i Flensborg. Den 21. november 1947 klagede han sin nød til DKU: »Da der kun kører bil fra Sydslesvigshjælpen her til Husum hver 14. dag, og butikken ikke altid netop har varerne på de dage, bilen kører, må vi undertiden vente i 3 uger, inden vi får vore levnedsmidler. D.v.s. vi får brød for hele den tid. Sigtebrød findes ikke, hvedemel kan vi ikke få og af kød får vi 1 kg røget skinke per persona om måneden. Det er jo ikke just det ideelle, men bare vi kunne selv hente varerne efterhånden som vi skal bruge dem i stedet for at være afhængig af alle mulige tilfældige instanser, ville der være afhjulpet store mangler. Altså er bilen i enhver henseende en nødvendighed for os«. ⁶³

Det var jo en bønsskrivelse for at få en bil. Ellers tog familien det pænt. Den unge Nibøl-præst Bojsen-Møller kom på besøg hos Heinsen den 15. december 1947 og fandt dem boende »i to små værelser og et køkken – besværlige og små forhold, men de var i strålende humør og fru H. erklærede, at hun havde det da meget lettere end i Rimsø uden pige. Det er godt at hun kan tage det så bravt«. ⁶⁴

Bojsen-Møller var heller ikke selv for begunstiget. Han var kommet over grænsen på cykel den 20. august 1947 og noterede: »Det var en ejendommelig ting at se forskellen mellem det smilende Kruså og de borthuggede skove syd for grænsen«. Som ungkarl havde han ikke de store boligbehov. Alligevel var det i Nibøl totalt umuligt at finde et værelse, da så mange rum var beslaglagt af englænderne. Kommunens Wohnungsamt meldte, at 600 søgte værelse, så han måtte den første tid 1947-48 fortrække til Vesterland, hvor han fandt en lille hybel. ⁶⁵

I den anden ende af Sydslesvig var det ikke meget bedre. I Sdr.

Brarup holdt pastor Buur fra ankomsten i 1946 til i et par værelser på hotel Angler Hof, mens de to børn blev anbragt på et værelse hos nogle bekendte i nærheden. Året efter lysnede det. DKU fik fat på 7 finske træhuse, som blev fordelt ud over Sydslesvig, bl.a. til Husum, Sdr. Brarup, Arnæs, Kappel og Læk. Det var første væsentlige skridt i retning af at skaffe præsterne tidsvarende og rimelige boligforhold.

Det daglige arbejde bød også på oplevelser, som præsten næppe havde fået derhjemme. Arnæs-præsten Vigh-Pedersen beretter om en særpræget cykeltur til julefest i 1946: »Må jeg fortælle en lille søndagsoplevelse mellem jul og nytår, som kan give lidt af stemningen i Sydslesvig. Jeg skal til julefest, og jeg får stablet alt det på cyklen, som jeg skal have med. Der er en fattig kone, som har ført en heroisk kamp for at skabe de nødvendige rammer om en lys jul i barnesind, men vilje kan desværre ikke dække evne her. Hun skal have lidt havregryn, der skal sangbøger med, og lidt pynt til bordene er der også i mappen. Vejene er forfærdelige, og min dynamo svigter, så cykleturen bliver dobbelt besværlig, fordi jeg ustandselig kommer ud i den løse sne og helt ned i vejens huller. Jeg træder til med det resultat, at jeg kommer til at sidde helt fast, og da jeg kommer løs igen, er der gået et stykke af bukserne med i kæden. Jeg når frem og lader cyklen stå bag huset, og så kommer det allerværste. Der er der en ajlebeholder – uden låg – og den falder jeg i. Selvfølgelig vil jeg helst hjem ovenpå den omgang, men det får jeg ikke lov til, jeg kommer af det nødvendige tøj, og iført et par – altfor små – marinebukser, lånte sko og strømper er jeg med til julefest.«⁶⁶ Beretningen er ganske vist skrevet med henblik på offentliggørelse, for at vække sympati i det danske bagland, som skulle finansiere arbejdet. Alligevel rummer den en ægte kerne. Den siger noget om pionerånden, om forskellen mellem hjemmetilværelsen og de mærkelige forhold i Sydslesvig, som i høj grad kaldte på fleksibilitet, evne og vilje til at indrette sig.

Næsten alle fornødenheder måtte præsterne skaffe sig nordfra. Også når det gjaldt levnedsmidler, var der vanskeligheder. Derfor foreslog præsterne i 1948, at DKU gennem Udenrigsministeriet og Varedirektoratet søgte om eksteritorialret til sine udsendinge ligesom til diplomaterne, så præsterne gennem frilageret kunne få tilsendt levnedsmidler (i dansk ration!) og andre ting uden om Sydslesvighjælpen.⁶⁷ I utallige tilfælde måtte DKU's kontor klare det fornødne – levere altvin og brød, sørge for udstyr til gudstjenesterne, sørge for en varmende ovn, hjælpe med at lette indrejsebesværlighederne og tusind andre ting.

Det helt store ønske var i de første år »en bil«. Præsternes vidtstrakte distrikter gav et enormt transportbehov, og selv for unge idealister havde cyklen sin begrænsning. »Situationen er efterhånden ved at blive uholdbar for mig, for at cykle 30 km i storm og regn og rusk kan jeg simpelthen i det lange løb ikke holde til«, skrev pastor Heinsen den 21. november 1947 om sine ture fra Husum til Frederiksstad. Kollegaen i Satrup Immanuel Rommerdahl planlagde kort forinden gudstjenester i hver af kirkebyerne Satrup, Tumbby, Strukstrup og Bøl. De skulle foregå i krosalene, så præsten måtte selv medbringe de nødvendige effekter, dvs. salmebøger, nodebøger, kalk, disk, vin og brød, helst også lysestager og lys foruden ornatkuffert. »Hvorledes det skal præsteres på cykel, er mig ikke ganske klart«, skrev han i sit bønsskrift om at få en bil.⁶⁸

Det blev DKU's opgave at sørge for biler til præsterne. Utallige breve blev vekslet frem og tilbage om bilkøb, biluheld, reservedele og andre jordnære ting. Kørselsgodtgørelsen var også et stadigt emne. Især i årene lige efter indførelsen af den nye valuta DM i 1948 kom præsterne ud for vanskeligheder. Det var år præget af en svær omstilling, indtil løn- og ansættelsesforholdene blev befriet for momenter af usikkerhed og afhængighed i forhold til DKU's administration.

Kirkeskikke

Da de danske præster kom til Sydslesvig efter 1945, blev de nye menigheder konfronteret med meget, som var uvant for dem. Sydslesvigerne havde på forhånd ingen tilknytning til eller kendskab til dansk kirkeskik. Bruddet med tilvante traditioner var markant. En lang oplæringsproces var en uomgængelig forudsætning, før det nye kunne føles fortroligt og selvfølgelig for menighederne.

Det var ikke en homogen befolkning, præsterne fik at arbejde iblandt. I sognene lige op til Flensborg blev der f. eks. klaget over modsætningen mellem bønder og arbejdere. Bønderne var kommet ganske godt gennem krigens nød. Arbejderne derimod var dårligt stillet i de første efterkrigsår med ringe lønninger og arbejdsløshed. De kunne forekomme at være præget af en mere kirkefjendsk marxistisk propaganda end danske arbejdere, mens bønderne syntes mere åndeligt immobile end danske bønder. Hertil kom spændingen mellem de »gamle« og de »nye« danske.⁶⁹ I almindelighed var der næppe noget steds tale om en bevidst og udbredt kirkelighed.

Præsterne tog straks fat på at indføre folkekirkens traditioner om-

Pastor Schjørring døber 10 børn i Borby kirke. Efter 1945 forekom det ofte, at dåbsbørnene var »halvgamle« – i de foregående år havde mange undladt at føre børnene til dåben. Foto o. 1950.

kring dåb og altergang. En lignende omstilling havde Nordslesvig været igennem efter 1920. De danske præster, som dengang var kommet til Nordslesvig, havde mødt den skik, at børnene blev døbt i hjemmet. Kun få, oftest de fattige børn, blev døbt i kirken, og adskillige steder holdtes nadveren helt uden for den øvrige gudstjeneste. Gradvis blev disse skikke ændret i de følgende årtier.⁷⁰

Noget lignende søgte de danske præster i Sydslesvig at bevirke efter 1945. Her syd for grænsen var hjemmedåb endnu det almindelige. Det gjaldt om at berede vejen for folkekirkens skik – dvs. kirkedåben. Allerede i 1946 udgav pastor O. M. Warncke i Flensborg et lille vejledende hefte om »Daaben«, på både dansk og tysk. Teksten fremhævede, at det som regel ville være rigtigst at lade dåben finde sted i kirken, bl.a. fordi barnet ved den blev medlem af menigheden. Hjemmedåb burde kun finde sted, når lægelige grunde talte derfor, og den skulle følges af fremstilling i kirken. Derefter hed det: »Det henstilles derfor, at man kun i særlige tilfælde beder om hjemmedåb og ikke blot for at holde fast ved en skik, som er med til at gøre folk fremmede for menighedens gudstjeneste. ...

Også når børnene er blevet for store til at bæres til dåben, kan forældre trygt lade dem døbe i kirken og skal ikke bryde sig om, at de måske vil være noget urolige. Tværtimod må de glæde sig over, at menigheden sammen med dem i denne højtidstund vil slå kreds om deres barn«. ⁷¹

Kirkelig Velsignelse
af Ægteskabet

Vi kan følge, hvordan præsterne søgte at gennemføre dette program i praksis. Hver for sig prøvede de at få sydslesvigerne med på det nye. »Ved gudstjenesten i morgen skal jeg døbe en lille pige, spæd, jeg er så glad for at forældrene ikke havde noget imod dåb i kirken«, skrev Bojsen-Møller den 1. november 1947. »I Nibøl skal jeg snakke med nogle, som vil have to børn på 1 og 3 år døbt ved gudstjenesten juleaften. Det er jeg glad for, da jeg derved får slået fast, at man godt kan døbe lidt større børn ved gudstjenesten«, hed det 9. december.⁷² I almindelighed var dåb af større børn meget almindelig i disse år – efterslæbet fra de foregående år skulle udlignes, og børnene skulle jo døbes, før de kunne blive konfirmeret.

Men naturligvis forsvandt hjemmedåb ikke fra den ene dag til den anden. F.eks. beretter pastor Povl Henrik Lassen i Rendsborg om en næsten pudsig episode i 1969. »En dag skulle han døbe et par drenge i deres hjem. De skulle snart konfirmeres og var åbenbart kede af først at skulle døbes i kirken. Døbefonten tog præsten med i bilen og kørte så ud i et vildnis, hvor de boede med deres syge mor ... I et andet hjem, hvor der skulle døbes et par børn, ville faderen efter dåbshandlingen overrække den danske præst 15 mark pr. barn. Det koster det nemlig at få et barn døbt i en tysk kirke, og da han så erfarede, at det var ganske gratis, blev han så rørt, at han i stedet for de to gange 15 mark forærede præsten to poser jordbær«.⁷³

Altergang var en anden tradition, som søgtes fremmet. De færreste brugte at gå til alters mere end højst et par gange om året, i foråret og i adventstiden. Det var en alvorlig sag at gå til alters. Man var klædt i sort, havde ikke spist forinden og skulle gerne lukke sig inde resten af dagen og ikke modtage besøg. Her bragte folkekirken et lysere syn, som på så mange måder.

Netop denne lettere tone blev nævnt af mange, når de skulle beskrive, hvad der tiltrak dem hos de danske præster. Samme jævnhed i tale og færd var i øvrigt blevet fremhævet om de nye danske præster i Nordslesvig efter 1920 i forhold til landskirkens præster dengang.⁷⁴ Den danske præst talte mere jævnt og ligefremt, mere livs- og jordnært, ikke så teoretisk og stift. Til den danske præst kom man ikke som til en embedsmand, men til et menneske. Denne varme menneskelighed var en del af de danske præsters selvforståelse. Sikkert nok følte mange, at disse egenskaber havde manglet hos den gammelkendte landskirke – denne nærhed trak dem til den nye danske kirke.

Også hvad angår salmesangen og salmebogen prøvede præsterne at

Begravelse

I 1946-47 lod pastor Buur i Sønder Brarup trykke små hæfter som vejledning i dansk skik og brug ved de kirkelige handlinger. Først kom et hæfte om gudstjenesten (se side 153), så et hæfte om den kirkelige velsignelse af ægteskabet (den retsgyldige vielse foregår i Standesamt!) og om begravelse.

indføre det rent danske. Man kunne have grebet til den gamle »Salmebog for de dansktalende menigheder i Nordslesvig«, som var blevet udarbejdet i 1880'erne. Men man valgte den rigsdanske »Salmebog for Kirke og Hjem«, for den mente man var »helt dansk«, og den var jo benyttet også i mellemkrigstidens Flensborg-menighed.⁷⁵ Netop salmesangen var så vigtig. Derfor var salmerne noget af det første, som præsterne søgte at lære de nye tysktalende menigheder. De blev øvet i at forstå og synge de danske salmer. Der blev hurtigt fremstillet dansk-tyske salme hæfter – og også med frisiske salmer blev der arbejdet ihærdigt.

Det var imidlertid ikke kun menighederne, som måtte tilegne sig meget nyt, hvis programmet skulle lykkes. Også præsterne måtte tage ved lære. Mange steder var det bydende nødvendigt at benytte tysk ved både gudstjenester og kirkelige handlinger, hvis menighederne skulle kunne følge med. Snart viste det sig, at behovet for at bruge tysk fortsatte, trods de første års massive ønske hos mange om at lære dansk og trods de mange danske læreres og præsters ligeså energiske tilbud om undervisning. I 1950 var det i mindst 35 af 87 menighedskredse brugeligt at oversætte dele af prædikenen til tysk.⁷⁶

Den senere sognepræst Kristian Bundgaard, søn af Niels Bundgaard, som var dansk præst i Kappel-Gelting og senere i Slesvig-Frederiksberg i årene 1946-57, har givet en rammende skildring af det sproglige problem for de danske præster: »Det var vanskeligt for mange præster ..., som begyndte at komme til Sydslesvig. Ikke alene skulle de omgås sydslesvigerne på tysk, de skulle også prædike på tysk. Hvor har jeg tit haft ondt af sydslesvigerne, når de overværede en dansk gudstjeneste: ritualer og salmer på dansk, så en prædiken på dansk efterfulgt af enten en oversættelse af hele prædikenen eller et uddrag på mere eller mindre radbrækket tysk. Der måtte sandelig god vilje og overbærenhed til. ... Først i Slesvig, ved gudstjenesterne i den nye danske menighed på Frederiksberg med far som deres første præst (fra 1950) gik han over til at prædike udelukkende på tysk. Det var også et slid for præsterne, som ofte måtte have tålmodige sydslesvigske venner til at oversætte, hvad de skrev. Og som fordem i Nordslesvig, når de tyske præster skulle tale dansk, således måtte det også komme til pudsigheder, når danske skulle tale tysk; det kunne ske, at Jesus kom til at gå ud »in die Würste« i stedet for »in die Wüste«.⁷⁷

Kollegaen i Arnæs, pastor Vigh-Pedersen, fandt det også nødvendigt at tale tysk – selvom over 70 af de godt 300 medlemmer i den stedlige

Sydslesvigsk Forening i 1946 havde meldt sig til danskundervisning. Han fandt sin særlige måde at forklare fænomenet på, f.eks. i sin omtale af en julefest i 1946. Det blev en lidt ejendommelig aften, skrev han, præget mere af politik og tidens kaotiske økonomiske forhold end af kirkelig julestemning, »for det er ikke lutter juletoner, der lyder. ... det er dagens alvorlige toner om jordreformen. ... Men det er danske toner, der lyder, selv om der ikke tales et dansk ord i salen den aften. Det er dansk ånd, der bærer det hele«. I øvrigt var Danmark jo selv skyld i, at det tyske nu dominerede. Ved sin ringeagt for det danske sprog i Sydslesvig op gennem historien havde Danmark selv banet vejen for det tyske.⁷⁸ Præsterne var med til at gøre gammel skade god. Den fortolkning af historien var almindelig. Den kunne bruges, når arbejdet skulle forklares og forsvares, hvad enten det var i Danmark eller i den tyske omverden.

Materiel hjælp – Speckdänen?

Den 6. januar 1946 blev Helligåndskirkens nye hjælpepræst Poul Jørgensen indsat i sit embede. Snart efter tog han fat på sit arbejde i de østlige sogne St. Jørgen og St. Hans. Kort før jul opsøgte han pastor Hans Nikolaus Möller i St. Hans sogn for at bede om lov til at benytte kirken til julegudstjeneste. Efter eget udsagn blev han ikke venligt modtaget, »men jeg kom da ind i hans kontor – fik at vide, at der kun var 2-3 danske familier i sognet, resten var Speckdänen, der udelukkende ville til dansk gudstjeneste, fordi præsten stod ved udgangsdøren og belønnede kirkegængerne med en flæskepakke. Jeg lod mig provokere, og vi kom i den mest forrygende diskussion, der endte med, at jeg bogstavelig talt blev smidt ud«.⁷⁹

Præstens beretning rører ved et af de kontroversielle punkter ved alt dansk arbejde i Sydslesvig i de første efterkrigsår: den materielle hjælp og dens betydning for tilslutningen til danskheden.

For alle danske præster var der store sociale arbejdsopgaver. Poul Jørgensens kone giver i sin dagbog et øjebliksbillede: »4/3 1948 torsdag. Foregående dage uafbrudt konfirmander om tøj, også i dag. Det ligger imidlertid i Danmark og kan ikke ud- og indføres. 5/3 fredag. I træffetiden et forfærdeligt rend af konfirmander om tøj. Ca. 30-40 mennesker«.⁸⁰ Behovet for tøjhjælp til konfirmanderne mødte kirken over hele Sydslesvig. »25-30 Konfirmanden konnten in den letzten Wochen weder zum Schul- noch zum Konfirmanden-Unterricht kommen,

Gamle flensborgere på vej til ferierejse i Danmark.

weil diese Armen der Aermsten nicht einmal brauchbares Fußzeug besitzen«, hed det fra Ekernførde i 1948.⁸¹ Hjælp til at skaffe tøj og fodtøj var derfor en vigtig opgave for de danske skoler og præster.

Dertil kom mange andre former for hjælp. Præster hjalp med at skaffe spædbørnsudstyr. Der blev arrangeret utallige kaffeborde for de gamle – med bedre kager og kaffe end ellers almindeligt i disse år. Muligt var det kun på baggrund af hjælp nordfra. Præstekolleger satte indsamlinger i gang. Næsten alt kunne bruges. Fra Ørsted-Daastrup pastorat berettede pastor Johannes Hansen i 1946 til pastor Buur i Sdr. Brarup: »I vort kirkeblad vil jeg sætte en bekendtgørelse i angående fodtøj til landsmænd i Sydslesvig. Jeg håber den virker. Selve sykkredsen har endnu ikke reageret på dette punkt. Jeg havde indtryk af, at der ikke var nogen der havde noget. Her bliver det gamle fodtøj jo også taget med. Selv har vi lidt aflagt børnefodtøj«. I januar 1947 sendte pastor Hansen lidt til de gamles månedlige kaffebord: 5 kg hvedemel, 5 kg havregryn, 5 æsker sakarin, 10 breve kanel, 10 breve bagepulver, 10 st. kardemomme og 1 kg fedt. »Og så ønsker vi af hjertet de gamle velbekomme«, føjede han til. Senere berettede han i det lokale kirkeblad, at der var kommet en tak fra pastor Buur. Fodtøj og madvarer til landsmænd i Sydslesvig var nået godt frem og havde gjort stor lykke.⁸²

Hertil kom menighedsplejens arbejde. I Flensborg fortsatte det under

førstepræstens ledelse i forlængelse af traditionerne fra før krigen. Udenfor Flensborg blev det udbygget med menighedssygeplejersker i Slesvig og Husum. Tusindvis af ældre fik gennem årene et ferieophold på »Bennetgård« i Nordslesvig og på andre danske hvilehjem. Der blev uddelt levnedsmidler, ydet brændselhjælp og hjælp til konfirmation.

Med årene blev der dog brug for ændringer. Gaverne nordfra kom ikke i samme omfang som før, og samfundets krav ændrede sig. Fra 1974 blev hjælpen normalt kun ydet efter henvisning fra de danske præster. I 1982 flyttede kontoret ud af de traditionsrige lokaler i Toosbühlstraße 7 til Sundhedstjenestens bygning i Waldstraße. Regnskabet og den daglige administration blev overtaget af Dansk Sundhedstjeneste, og menighedsplejen en integreret del af dennes arbejde, omend med bevarelse af det gamle navn. Dermed reduceredes menighedens økonomiske og praktiske engagement i det sociale arbejde. Dansk Kirke i Sydslesvig koncentrerede sig om det rent kirkelige, til forskel fra landskirken, hvor de socialt-humanitære opgaver jo stadig er en integreret del af virksomheden. Menighedsplejen levede dog videre i begrænset omfang, og præsterne havde stadig en rolle at spille her.

Spirende dansk kirkeorganisation

Sydslesvigs Kirkedag 1947

Plan og organisation var ikke det styrende for kirken i de første år efter 1945. I selve Flensborg havde kirkelivet en formel juridisk godkendt ramme i den gamle »Den danske Menighed i Flensborg og Omegn«. I resten af Sydslesvig herskede en broget mangfoldighed. Det kunne ikke gå i længden. Der var behov for, at de spæde menigheder dannede en sammenslutning, så de kunne optræde samlet over for myndighederne og DKU – og der var behov for at give menighederne et ensartet præg.

Det var baggrunden for et møde, som blev afholdt på Sct. Knudsborg i Flensborg den 14. januar 1947. Her mødtes DKU's formand biskop Bruun-Rasmussen, de 11 danske præster og i alt 26 repræsentanter for menighedskredsene, to fra hver. Som juridisk konsulent deltog den danske advokat Willi Johannsen fra Flensborg, og der var en repræsentant for den danske forbindelsesofficer, oberstløjtnant Hans Lunding. En klar bemyndigelse til bestemte beslutninger havde forsamlingen ikke, og en dagsorden var heller ikke givet på forhånd.

Alligevel stod målet klart. Der skulle skabes en sammenslutning, som kunne repræsentere den danske kirke syd for grænsen, og der skulle udarbejdes vedtægter for menighederne. Advokaten fra Flensborg blev den juridisk skolede pennefører. Han fremlagde en hel række vedtægtsudkast, som blev drøftet, og inden man skiltes, var der nedsat en kommission, som skulle arbejde videre med teksterne. Målet var en stiftende kirkedag i maj måned.

Kommissionen var domineret af Flensborg-kredsen. Fra Flensborg kom advokat Johannsen, H.F. Petersen, rektor Dirk Dirks og præsterne Poul Jørgensen og Martin Nørgaard. Fra Slesvig deltog pastor Kirkegaard Jensen, og endelig var der grosserer Christian Cordes fra Husby.

Kristihimmelfartsdag, den 15. maj 1947, havde kommissionen sit arbejde færdigt. Alle præster og repræsentanter for 35 danske menigheder mødtes i Ansgar skolens gymnastiksal i Slesvig. Her godkendte forsamlingen enstemmigt at oprette et forbund af Sydslesvigs danske menigheder. Det fik navnet »Sydslesvigs Kirkedag«. Reglerne for medlemskab var formuleret i §4: »Medlem af forbundet kan en-

De fleste nye danske menigheder gjorde sig »synlige« med egne segl. Her seglet for den danske præst i Amøns 1946.

hver sydslesvigsk menighed blive, som på den evangelisk-lutherske trosbekendelses grund og i det danske sprog ønsker at vække, bevare og fremme det kristelige liv. Enkeltpersoner kan ikke blive medlemmer af forbundet«. Kirkedagen skulle bestå af præsterne og to repræsentanter for hver tilsluttet menighed. Den skulle mødes årligt. Til at varetage forbundets øverste ledelse og udføre kirkedagens beslutninger valgte kirkedagen et »Kirkeråd« på 6 medlemmer med førstepræsten som formand.⁸³

Med denne vedtagelse og med godkendelse af standardvedtægter for de danske menigheder var der skabt et fælles forum. »Kirkedagen« var menighedernes generalforsamling, »kirkerådet« var en slags forretningsudvalg.

Det var en meget løs organisation. Hver enkelt menighed var sig selv, ordnede sine forhold som den ville, og stod til gengæld mere eller mindre isoleret. Dog indebar ordningen, at præster og menigheder havde fået et fælles talerør. Hvert år i maj mødtes kirkedagen i Slesvig for at modtage beretning om årets gang, drøfte fælles anliggender og træffe beslutninger. Det løbende formandskab blev varetaget af kirkerådet under førstepræstens ledelse. Til at passe den daglige administration oprettedes Sydslesvigs Kirkekontor.

Det var ikke en fasttømret kirkeorganisation, som her var skabt. Ligeså uklar var menighedernes status. Udtrykt i danske termer var de ikke rene frimenigheder, heller ikke valgmenigheder, dog mest det sidste, idet de fleste medlemmer også var medlemmer af landskirken. En plads i landskirkens lovgivning havde man langt mindre.

Et særlig vanskeligt spørgsmål var forholdet mellem kirken og SSF. På mødet den 14. januar 1947 forklarede generalsekretær Frants Thygesen sagens sammenhæng: I den første efterkrigstid var der myldret frem med nye foreninger og organisationer. For at få en koordinering havde besættelsesmagten ønsket, at hele det danske virke skulle inddrages under én fælles ledelse, dvs. under Sydslesvigsk Forening. Foreningen skulle samle alle danske foreninger under sig. Menigheden i Flensborg fulgte trop og blev en del af SSF, for det syntes at være betingelsen for at kunne bestå som dansk forening. Efter Thygesens tolkning betød det, at Flensborg-menigheden siden 1. april 1946 formelt ophørte at eksistere som selvstændig forening. SSF havde fået ansvaret for, hvad menigheden foretog sig. Derfor måtte de personer, som gik ind under menighedens arbejde være optaget i SSF.

Sådan var forholdet i Flensborg. Men skulle det også gælde for de

nye kirkelige samfund, som var under dannelse ud over Sydslesvig? Flere talte for, at kirken holdt sig udenfor SSF. Thygesen og generalsekretariatet lovede deres bistand, hvis de ville optage forhandlinger med englænderne derom.

Spørgsmål om forholdet til SSF kunne nok give anledning til overvejelser. DKU og præsterne var ikke i tvivl om, at kirken burde være selvstændig og arbejde åbent. Ingen kunne nægtes adgang til nadverbordet. I SSF delte man folk i værdige og uværdige, »og det kunne aldrig blive et kirkeligt begreb. Ingen dansk præst kan tænke sig at arbejde med den klausul over sig«, fastslog biskop Bruun-Rasmussen.⁸⁴

Sådan var den almindelige mening. Kirken måtte være fri i forhold til SSF. Det var også nødvendigt i betragtning af de konstante angreb fra tysk side om at den danske kirke drev politik. Alligevel bevarede kirken en plads i SSF's hovedstyrelse. Efter 1948 indtog H. F. Petersen pladsen med sindsro. Efter oprettelsen af SSW var SSF jo kun en kulturel organisation, og det politiske var henlagt under SSW. Dermed havde man ryggen fri over for landskirkens angreb.

Helt frem til 1970'erne bevarede kirken sin plads i SSF's hovedstyrelse og fik derefter status af tilsluttet organisation. Kirken fik også plads i det Samråd, som blev oprettet i 1972. Kirken var og er en blandt andre danske *kulturinstitutioner* i landsdelen.

Menigheder og medlemmer

Hvem var det, som kaldte på de danske præster, og som sluttede sig til de danske gudstjenester og kirkelige møder? I det store og hele var kirkens bagland i den allerførste tid identisk med de danske skolers og foreningers. SSF-distrikterne var udgangspunkt for hovedparten af de allerførste menigheder.

Nærmere analyser af denne gruppe foreligger ikke. Det er dog åbenbart, at det var en talstærk kreds, som i den allerførste tid kunne påberåbes bag kirkeønskerne. I de første efterkrigsår udgjorde de vel et lille flertal af de hjemmehørende. Efter alt at dømme var de økonomisk og socialt svage befolkningslag stærkt repræsenteret. Jævne mennesker og kredse, hvor kirken hidtil kun havde haft beskednen kontakt, meldte sig i overraskende antal. »Småfolk« følte sig tiltrukket af den anerkendelse, de mødte hos de danske præster. De mødte menneskelighed og varme. I det landlige Angel havde småfolk – håndværkere og arbejdsfolk – klart overvægten i forhold til landbrugerne.

Fra Mårkær i Angel foreligger en opgørelse over de danske skoleelevers sociale baggrund i maj 1946. Skolen havde da i alt 75 børn. Heraf kom

15 fra landbohjem
19 fra håndværkerhjem
29 fra arbejderhjem
25 var børn af krigsenker.⁸⁵

Bønderne var altså klart underrepræsenteret i forhold til håndværkere, uselvstændige og småfolk i øvrigt. Meget tyder på, at forældrekredsen i Mårkær ikke har adskilt sig væsentligt fra de spæde danske »menigheder« i Angel.

I Strukstrup-Tumby registrerede den første menigheds-medlemsliste i alt 189 navne. Heraf var der

20 selvstændige landbrugere
38 landarbejdere og håndværkere
111 kvinder og aftægtsmænd.

Talmaterialet er beskedent, men bekræfter samtidens ofte gentagne omtale af menighederne som sammensat af socialt svage og udsatte folk.

Det forklarer, at det tog tid før menighederne nåede blot en beskedent grad af organisering. Efter den første begejstrings tid var frafaldet stort, og mange såkaldte menigheder sygnede hen. På samme måde gik det efter nogle år med de menigheds møder, som i den allerførste tid var afholdt hyppigt, og som havde samlet mange deltagere. Medlemsbidrag lykkedes det heller ikke at indføre som en selvfølge. De fleste var medlemmer af landskirken og skulle betale dér. Talrige steder holdt præsterne gudstjenester uden at en menighed stod bag. Der var blot en mindre eller større kreds af folk, som mødte op, uden nærmere organisering.

Problemet »organisering« bestod således med uformindsket styrke længe efter 1947. Opbygning af en selvstændig dansk »menighedsbygning« blev den store opgave fra slutningen af 1950'erne og fremefter. Opgaven trængte sig på med stadig større styrke alt eftersom forhandlingerne om at finde en plads indenfor landskirkens organisation gik i hårdknude.

Forholdet til Landskirken 1945-55

Landskirken vågner

Forholdet til landskirken havde altid været af afgørende betydning for den danske menighed. I 1921 førte det betændte forhold til dannelsen af den første danske menighed i Flensborg. I mellemkrigsårene var der udkæmpet en årelang kamp, før det blev muligt at benytte landskirkens bygninger. Helligåndskirken blev stillet til rådighed i 1926 efter mange besværligheder, og i 1933 krævede det manøvrer på mange niveauer, før Adelby kirke blev åbnet. Modstanden var stærkere lokalt end i kirkeledelsen.

I 1945 skiftede billedet. Kun ét år efter den tyske kapitulation var situationen en anden. »Nu er Helligåndskirkens klokke ikke mere ene om at kalde til dansk gudstjeneste«, skrev Flensborg Avis ved påsketid 1946. »Første påskedag åbnede også St. Jørgens kirke i Flensborg for dansk gudstjeneste, og der er en hel række sydslesvigske toner. De lyder fra Adelby og Sdr. Brarup, fra slotskirken på Gottorp som fra Husum og Læk; adskilligt flere vil i nær fremtid stille glide ind i koret, og mangfoldige steder trindt omkring samles man til dansk kirkehøjtid uden at menigheden kan indbydes ad anden vej. Men klokken kalder, og den vil lyde endnu stærkere og mangfoldigere, i tiden der kommer«. ⁸⁶

Bag denne åbning lå landskirkens vanskeligheder i den første efterkrigstid. Den tyske kirke måtte begynde på ny efter Det tredje Riges vanskelige år. Den skulle finde en holdning overfor det markante politisk-nationale og kirkelige opbrud, som gik over landet efter den tyske kapitulation. Der blev indkaldt til en foreløbig fællessynode i august 1945, og en foreløbig kirkeledelse blev indsat den 16. august 1945. Pastor Wilhelm Halfmann fra Marie kirke i Flensborg blev valgt som »præses«. Det betød, at mange vigtige afgørelser i den vanskelige overgangstid kom til at ligge hos en mand, som havde kendskab til forholdene i Flensborg, og som i øvrigt havde indtaget en central rolle i den bekendende kirke siden 1933. ⁸⁷

I september 1946 gav den næste foreløbige fællessynode regler for dannelse af nye kirkeorganer. Halfmann blev valgt som biskop for Holsten. Først året efter faldt de administrative strukturer endeligt på plads. Det blev besluttet, at Slesvig og Holsten skulle have hver sin

Landskirken holder bispevielse i Slesvig 1947.

biskop. Det var dels en videreførelse af gammel tradition, og dels muliggjorde det en mere målrettet indsats i den vanskelige nationale opbrudstid.

En uendelighed af opgaver lå foran den rekonstruerede landskirke. Ledelsen lå nu hos folk fra »den bekendende kirke«. De så det som en vigtig opgave at holde kirken fri af politik. Kirken skulle samle sig om at være kirke, om prædikestol og alter. Sporene fra tiden 1933-45 skræmte. Kirken og det tyske folk skulle bekende sin skyld for hvad der var sket. Kirken og det tyske folk var blevet offer for sekularismens ånd, storhedsvandiddet og havde hengivet sig til det onde.

Den 1. marts 1946 fik de gejstlige anvisning på, at de burde undlade medlemskab og aktiv deltagelse i et politisk parti. Her tænkte ledelsen ikke mindst på deltagelse i den danske bevægelse. Præsterne måtte holde sig for øje, at de skulle tjene hele menigheden, og at de skulle bevare den nødvendige frihed, som muliggjorde denne tjeneste.⁸⁸

Landskirkepræster med dansk sindelag

Problemet var påtrængende. Den danske bevægelse nåede helt ind i de tyske præstegårde. I Slesvig meldte pastor Anders Tange (1889-1951),

Biskop Noack på Helligåndskirkens prædikestol ved 25. års jubilæet den 19. maj 1946. Under prædikestolen de tyske kirkeledere, præces Dr. Halfmann og provst Hasselmann.

som var præst ved klosteret og de mange sygeanstalter i byen, sig klart og tydeligt under de danske faner, eller rettere stod han med forståelse overfor begge parter. I årene 1924-29 havde han som nævnt ovenfor haft embede i Valsbøl. Der var han indsat, fordi de overordnede skønnede, at han med sit kendskab til dansk sprog og mentalitet kunne virke som modvægt mod »fristelserne« fra Maren Sørensens kreds. Han fulgte dog en meget mådeholden kurs. Erfaringer fra årene 1934-45 og især det tyske sammenbrud førte ham tilbage til familiens danske udgangspunkt. Han meldte sig i den danske lejr. Han deltog i danske præstemøder, hjalp de danske præster som sagkyndig i tysk kirkeret og holdt foredrag i danske foreninger.

I 1946 redegjorde han for sin opfattelse i flere lange skrivelser til landskirkens førstemand biskop Halfmann. Tange anede, at landskirken var på vej til at forberede et markant tysk politisk modstød mod de danske kirkeønsker. Heroverfor fremførte han, at slesvigeren meget vel kunne føle sig som dansk. Det tyske samfunds krise havde afdækket glemte rødder hos mange, og landskirken burde acceptere den enkeltes ret til at vælge den danske vej. Historiske, ideelle, ægte motiver lå bag – alle de såkaldte nydanskere kunne ikke dømmes som vildførte af materielle motiver. Landskirken burde på de kommende vigtige møder vise

sig imødekommende og give adgang til kirkerne og ikke stille krav om udelukkende at anvende dansk sprog. Tyske og danske burde være lige-stillet i landskirken.⁸⁹

Tange fik følge af kollegaen Georg Asmussen i Haddeby/Bustrup (f. 1892). Asmussen var født i Flensborg og bror til en af tidens betyd-ningsfulde tyske teologer, præsidenten for den evangeliske kirke i Tysk-land, Hans Asmussen (1898-1968). Broderen havde i 1932 været hovedmanden bag den såkaldte »Altonaer Bekenntnis«, et opråb mod den frembrusende nazisme. Som glødende modstander af nazismens kirkefjendske ideologi måtte han forlade Altona og fik taleforbud. Efter krigen vendte han tilbage til Slesvig-Holsten.

Georg Asmussen holdt sig mere i ro som præst i Haddeby siden 1935. Men allerede i maj-juni 1945 sluttede han og præstekonen, som var fra Nordslesvig, sig til Den slesvigske Forening. Efter sammenbrud-det opgav han troen på en ny tysk orden. Om Asmussens tankegang vidner et brev på dansk af 15. november 1946 til den danske pastor Buur i Sdr. Brarup: »... Det er ogsaa for os tyske Præster«, skriver han, »en Glæde at møde de danske Præster i Kalendet. Jeg behersker jo ikke Sproget, men jeg er i Færd med at lære mest mulig. For een Gang er jeg som Slesviger interesseret til Danmark. Slesvig elsker jeg som min Hjemstavn. Det gamle Tyskland jeg har elsket engang er ikke mere. Maaske har det aldrig været i Sandheden, thi naar jeg seer på Flygtningene, maa jeg sige: De repræsenterer ikke min Tyskland, jeg har elsket. Saa vender mine Tanker mod Danmark, som jeg ogsaa elskede, men paa anden Maade, jeg kan ikke sige hvorledes. Og Dan-mark har mig ikke »enttäuscht« (jeg ved ikke, hvad det er paa dansk, jeg har ingen Ordbog). Jeg er »vielmehr« forbauset over den Kærlighed og Venlighed, Danmark møder os med. Endnu engang tak for Deres venlige Brev og all den Venlighed vi faar fra dansk Side.«⁹⁰

I kirkeledelsen var holdninger som Tanges og Asmussens ikke popu-lære. Men de blev tolereret, selvom de egentlig var mod henstillingen fra marts 1946 om at lægge afstand til al politik. Danske sympatier var også repræsenteret i mange Kirchengvorstände. I 1946 forhørte provst Adolphsen fra Kappel sig om Asmussens danskhed hos Haddeby-sog-nets kirkeældste. De kunne bekræfte, at han tilhørte det danske mindretal, men det gav for nærværende ikke problemer, da de »auch selbst zur dänischen Minderheit gehörten oder doch z. T. dazu neigten«.

Problemer kom først året efter, da flere af sognets borgmestre ønske-de sognepræsten bort, bl. a. fordi han havde sluttet sig til danskheden.

Adgangskort til jubilæumsgudstjenesten i Helligåndskirken den 19. maj 1946.

En sådan pression indlod kirkeledelsen sig dog ikke på. Asmussen forblev i embede, og havde endda 1947-48 sygeorlov for at blive indlagt på Kolding Sygehus, formidlet af den danske sundhedstjeneste. Anders Tange blev på sin post, indtil han døde af en hjertelidelse i 1951.⁹¹

En del præster viste langt større imødekommenhed end før krigen. I Adelby havde pastor Kardel i 1930'erne gjort hvad han kunne for at holde mindretallet ude fra kirken. Efter krigen udtalte han overfor den danske pastor Poul Jørgensen i St. Hans og Adelby menigheder sin glæde over, at den danske kirke formåede at få kontakt med adskillige, som aldrig havde fundet på at gå i tysk kirke, og Kardel junior hjalp som organist ved begravelser forestået af den danske præst.⁹² I Sdr. Brarup blev der straks fra 1946 det bedste samarbejde mellem sognepræsten pastor Pacholke og pastor Buur. Den tyske præstekone, som var fra Nordslesvig, lod sig endda se og fotografere ved de danske gudstjenester.⁹³

Også fra kirkeledelsen lød der i den første tid toner, som kunne opfattes som imødekommende. Den 27. november 1945 mundede en drøftelse mellem kirkeregeringens førstemand (præses) Wilhelm Halfmann og H. F. Petersen ud i, at de dansksindede foreløbig skulle forblive medlemmer i landskirken, som til gengæld skulle stille kirkerne til rådighed, og at der løbende skulle føres drøftelser mellem parterne.⁹⁴ Entydige krav om at der kun måtte benyttes dansk blev ikke stillet.

En lignende åbenhed kom til udtryk, da den danske menighed i Flensborg den 19. maj 1946 fejrede 25 års jubilæum. Det skete med deltagelse af landskirkens ledende mænd, præses Dr. Wilhelm Halfmann og provst Hasselmann, samt af pastor Asmussen og fra Flensborg pastor Wulf fra Petri kirke. Dr. Halfmann hilste menigheden »ikke som gæster og fremmede, men som borgere og husfæller«. Begge kirker tilhørte den fælles Lutherske bekendelse. Derfor hilste han af hjertet den danske lutherske broderkirke i Norden.⁹⁵

Forskellige kirkesyn

Det lød jo forjættende. Bag festtalerne gemte der sig dog en noget anderledes virkelighed. Der lå sprængfarligt konfliktstof. I mange præstegårde og i mange Kirchengvorstände herskede en langt mere uforsonlig, nationalt præget tone. Det skulle snart vise sig, at de to kirker – landskirken og den danske folkekirke, som søgtes omplantet til Sydslesvig – var så forskellige, at en samtale var vanskelig. Fra dansk

side blev forskellen i 1957 af den daværende førstepræst Westergaard-Jacobsen karakteriseret som en forskel i livsform: »Man kunne nemlig sammenligne landskirken med et espalier-træ, hvis grene er tvunget til at følge stængerne og ståltråden i stilladset: alt er under kontrol, intet går til spilde, og der er ingen overraskelser. Den danske kirke i Sydslesvig er et frugttræ, der vokser frit. Der er fare for vildskud, og der er mange muligheder for både glædelige og sørgelige overraskelser. Men dansk kirkeliv kan ikke vokse og trives på anden måde, hvis det foruden at være kristeligt også skal være dansk. Landskirken og vi er hver for sig bundet og forpligtet af den kristelige og kirkelige livsform, som nu engang er vor«. ⁹⁶ Bedre kan det vel ikke siges, at det var to forskellige traditioner og tænkemåder, som stødte sammen. Derfor blev samlivet så vanskeligt.

Landskirken var selv i en vanskelig situation. Den stod foran en vældig opgave. Den skulle skabe sig en ny selvstændighed efter sammenbruddet under Det tredje Rige. De foregående års alliance mellem stat og kirke, sammenblandingen af religion med politik og nationalisme, havde ført i afgrunden. Derfor blev kirkens selvstændighed nu betonet med stor konsekvens. Al tale om politik og nationalitet skulle undgås, kun evangeliet om Jesus Kristus skulle være kirkens sag. Den såkaldte »kirketugt« blev sat i centrum. Det skulle kunne »kendes« på de kristne, at de var kirke. Det krævede overholdelse af bestemte regler, som menigheden skulle følge i sit daglige liv og forhold til Gud.

Sådanne tanker satte bom for enhver forståelse mellem danske og tyske kirkemænd. Set med tyske briller havde de danske kirkeønsker udelukkende en politisk og materiel baggrund. De var inspireret udefra – af ønsket om at få Sydslesvig hjem til Danmark. Det var en farlig sammenblanding af politik og kirkeliv – ikke et udtryk for ægte ønsker i befolkningen.

Overfor dette stod den danske opfattelse: Kirkeønskerne var fremkommet fra sydslesvigerne selv, de var udtryk for en fri, folkelig bevægelse, en tilbagevenden til landsdelens oprindelige danskhed. De danske præster var kommet til Sydslesvig alene for at opfange disse ønsker, ikke i politisk øjemed. Grundlæggende måtte det være folks frie ret at ønske den kirkeform de følte mest for. Trods det at de fleste sydslesvigerne var blevet tysksprogede – som følge af dansk misrøgt og preussisk tvang – kunne danske præster bedre tale til sydslesvigernes inderste end ofte landsfremmede landskirkepræster.

I den allerførste efterkrigstid blev modsætningen tilsyneladende over-

tonet af tysk imødekommenhed overfor de danske kirkeønsker. Kirke efter kirke blev åbnet, og der blev ikke stillet kategorisk krav om dansk som eneste anvendelige sprog. Dr. Halfmann søgte selv, i egenskab af første formand for landskirkens kirkeregering, ærligt og redeligt at finde frem til et positivt samliv med de nye menigheder. Den 27. november 1945 gav han som nævnt sin støtte til, at danske præster skulle have mulighed for at benytte sognekirkerne til gudstjenester og kirkelige handlinger, og i maj året efter forsvarede han overfor kritikere sin deltagelse i den danske menigheds jubilæum: Det gjaldt om at betone viljen til kristeligt broderfællesskab. Man måtte tage skridt »zu einer Entgiftung der nationalen Rivalitäten im Geiste Christi«. ⁹⁷

Bag dette lå principper, som snart skulle skabe problemer i forholdet mellem danske og tyske præster. Den 14. december 1945 fastslog Landeskirchenamt i en skrivelse til den foreløbige kirkeledelse, at de to mindretal på begge sider af grænsen burde behandles ens. Forhandlinger burde afvises så længe de tyske frimenighedspræster i Nordslesvig sad i koncentrationslejr, dvs. i Faarhus. Denne internering havde skabt dyb bitterhed på tysk side nord og syd for grænsen. ⁹⁸

De grundlæggende holdninger kom frem i en stor rundskrivelse fra Dr. Halfmann i juli måned 1946 med titlen »Die Schleswigfrage geschichtstheologisch gesehen«. Her hed det, at vel måtte det erkendes, at den nationale bevægelse i Sydslesvig var langt mere end »ein Hungermarsch zur Grenze« eller »eine Magenfrage«. Den var snarere »eine Art Flucht ins Friedensreich, das man in Dänemark zu finden hofft«. Men noget sådant var et forsøg på at undslippe verdenshistorien, »ein Erwählen der Freude statt des Kreuzes. Es ist jetzt ein Kreuz, Deutscher zu sein, den Haß der Welt zu tragen und viel Ungemach zu leiden«. Dette kors måtte tyskeren tage på sig. Han måtte acceptere, at »es Gottes Schicksal und Satzung ist, daß ich Deutscher bin«, alt andet ville være troløshed og moralsk forfald. »Es ist unchristlich, die Schuldsolidarität zu leugnen«. Alle de mange, som engang i kor havde sunget das Schleswig-Holstein-Lied og råbt Heil Hitler kunne ikke unddrage sig deres skyld ved at søge tilslutning til dansk side. De måtte blive og tage korset på sig, for de var jo tyske. Det viste deres sprog og den historiske tradition. Det var også egoistisk nu at ville rive Sydslesvig løs fra den naturlige forbindelse til den tyske kirke og det tyske samfund, blot i egoistisk stræben efter at redde sit eget skind og slippe for de mange flygtninge. Nej, nu gjaldt det om at vise økumenisk brodersind.

Ingen kunne være i tvivl om, at der var tale om en dansk kirke i Syd-slesvig. Her er Helligåndskirken smykket med Dannebrog i anledning af kong Christian X's fødselsdag 26. september 1945. Efter kongens død to år senere var tilstrømningen så stor til sorgedstjenesten, at den blev henlagt til Marie kirke den 30. april 1947.

Ifølge denne opfattelse var den danske kirke faldet i nationalismens grøft. »Mit missionarischem Eifer strömen die dänischen Pastoren und Lehrer über die Grenze und richten einen dänischen Gottesdienst und eine dänische Schule nach der andern ein – in deutscher Sprache, da ja kaum jemand dänisch versteht – und meinen, die Saat des Evangeliums auf einen bereiten Boden auszustreuen, der gute Frucht bringen soll; welche Frucht? Daß das Land dänisch werde! Was hier geschieht, ist eine Vermischung von Nationalismus und Evangelium, die die evangelische Kirche Deutschlands nach 1933 zu verderben drohte.«⁹⁹

Her blev udtrykt, at Gud har skabt den ene som tysk, den anden som dansk. Det nationale var udtrykt i objektive kriterier, og det lå fast. Men sådan er det jo ikke i et grænseland. At den enkeltes nationale tilhørsforhold tværtimod ikke er noget på forhånd givet, men er udtryk for en personlig afgørelse, en næsten »daglig afstemning«, fandt ikke megen forståelse hos Dr. Halfmann. Han fattede ikke, at mange slesvigere virkelig stod dybt rådvilde. Skulle de lytte til familieband og historiske kendsgerninger, som pegede nordpå, eller skulle de besinde sig på og fastholde deres tyske nutid? En grundopfattelse, som den blev formuleret af Halfmann, gjorde det umuligt for landskirken at forstå eller acceptere den danske bevægelse efter 1945. Den kunne kun være

udtryk for konjunktur – den var et brud på Guds orden, og landskirken måtte bekæmpe den. For landskirken var Slesvig-Holsten et tysk land og Slesvig og Holsten hørte sammen siden 1460. Det kunne et nyt og uægte mindretal og danske præster, som i politisk stræben strømmede over grænsen, ikke ændre ved.

Set fra en sen eftertid kan det synes forståeligt, at de tyske kirkefolk endte i en kras forsvarsposition. I dagbladene kunne de se gengivelser af udtalelser af den danske kirkes primas, biskop Fuglsang-Damgaard, fra oktober 1946. Den fremtrædende kirkemand hævdede, at Danmark ville lide skade på sin sjæl, hvis det ikke af alle kræfter gik ind for at løse Sydslesvig-problemet. Landet dernede var dansk siden historiens begyndelse, og befolkningen havde dansk oprindelse. Sydslesvigerne var for tyskede danskere, de havde gennem århundreder lidt og kæmpet for deres danskhed. Deres skuffelse efter krigen måtte ikke blive det endelige resultat af deres troskab. De måtte bringes til frihed.¹⁰⁰ Sådanne udtalelser kunne nok overbevise tysk-nationale præster om, at den danske kirke udelukkende var ude i et politisk ærinde.

Landskirkens anden fællessynode den 4.-6. september 1946 tog stilling til problemet med den danske bevægelse. Forsamlingen erkendte, at der gik »ein Ruf nach Norden durchs Land« og den udtrykte forståelse for, at mennesker »von dänischer Art« i Sydslesvig nu greb muligheden for »ihr Volkstum, ihre Kirche und Schule zu fördern«. Det var forståeligt, at disse folk søgte nærmere forbindelse med det land, de opfattede som fædreland. Men så tilføjedes det væsentlige: »Die aber von deutscher Art sind, sollen ihrer deutschen Art treu bleiben, auch in schwerer Zeit, das ist ein Gebot der Selbstachtung und der Ehre vor den Menschen und vor Gott. Es geht um höhere Dinge als um politischen oder wirtschaftlichen Nutzen! Es geht darum, daß die Seele unverletzt und rein das Gewissen bleibt! Wenn Gott uns als Deutsche geschaffen hat, so ist damit unser Schicksal bestimmt. Wenn Gott uns mit unserem Volk auf rauhe Wege führt und wir wollten fliehen, wäre das eine Flucht vor Gottes Ratschluß. Gottes Augen aber sehen nach den Treuen im Lande, und nur auf die Treue legt er dauernden Segen«. ¹⁰¹

Bag disse udtalelser lå den opfattelse, at nationalitet kan defineres objektivt. Da langt hovedparten af sydslesvigerne talte tysk, måtte de være tyske. Alt andet var politisk fordrejning, bestemt af materielle behov. De mange nydanske var et uægte mindretal, og ønsket om danske præster og kirkeliv bundede i politiske bestræbelser. Kun når de

danske præster holdt sig udelukkende til det danske sprog og begrænsede sig til det »ægte« mindretal, kunne man fra landskirkens side tage ønskerne alvorligt.

Hertil kom de mere formelle forskelle i retsformerne mellem landskirken og dansk kirketradition. Folkekirkens frihedslove var ukendte i landskirken. Som statskirke var folkekirken nødt til at give større frihed til mindretal. I landskirken var alene bekendelsen det afgørende, og de to kirker havde samme bekendelse. Altså kunne det danske mindretal ikke få særrettigheder inden for landskirken. Der skulle den enkelte som hovedregel holde sig til sin sognepræst, og benyttelse af en anden landskirkepræst forudsatte særlig tilladelse. Blev tilladelsen givet, skulle den valgte præst i hvert enkelt tilfælde orientere sognepræsten før og efter den kirkelige handling, så den derefter kunne blive indført i sognets kirkebøger. I følge landskirkens regler var det heller ikke tilladt at udføre kirkelige handlinger for folk udtrådt af landskirken. Landskirken havde mere håndfaste begreber om »orden« end folkekirken, krævede f.eks. bevis for konfirmation forud for kirkelig vielse og evt. bevis for forældrenes kirkelige vielse som forudsætning for at børnene kunne blive døbt. Fra tysk side taltes der om en »sorgløs« praksis hos de danske præster. Den enkelte præst skulle i henhold til sit udnævnelsesbrev forkynde Guds ord rent og ret efter den hellige skrift og den danske kirkes symbolske bøger og i særdeleshed *»yde enhver enkelt, der måtte være stedt i åndelig eller timelig nød al den bistand, han formår«*. Især de sidste ord kunne føre til, at den danske præsts samvittighed kom i konflikt med landskirkens »Lebensordnung«. Den danske folkekirke byggede på et andet frihedssyn end landskirken. Dette stillede den danske præst friere end den tyske kollega, for hvem landskirkens Ordnung havde bindende karakter.

Kirke og folk

Endelig var der i dansk kirkeliv siden Grundtvigs dage en nær forbindelse mellem kirke og folkeliv. Pastor Kvist i Valsbøl udtrykte det i 1951 på denne måde: »Det nationale spiller i Sydslesvig en større rolle end noget andet sted, hvor der gøres et dansk kirkeligt arbejde. Mens præsterne i Danmark og steder i udlandet, hvor der kun er få danske, mere kan samle sig om forkyndelsen af evangeliet til sjælens frelse, er det i Sydslesvig sådan, at man foruden denne strid må stå midt i den nationale kamp tillige. Man kan synes om det eller ej, en uomgængelig

forudsætning er det dog at være *dansk* præst. Selvsagt må dette ikke opfattes nationalistisk«. ¹⁰²

Mon ikke DKU-folkene fra 1920'erne ville have rynket brynene ved at høre denne tale? I alt fald var den med til at skabe problemer i forholdet til landskirken.

Den på dansk side betonedede forbindelse kirke-folk skræmte de tyske kirkefolk efter krigen. Den tyske kirke havde både fra Den første Verdenskrig og under Det tredje Rige høstet bitre erfaringer med en altfor nær forbindelse mellem trone og alter. Præsterne havde sat lighedstegn mellem Gud og fædreland. Derfor krævede de tyske kirkemænd nu vandtætte skodder mellem kirke og nation. Man følte, at de danske kirkefolk var ude på samme skråplan som de »tyske kristne« havde været i tiden forud. Danskerne var forblindede, når de ikke indså, at de reelt var ude i et politisk ærinde.

At landskirkens folk i virkeligheden var lige så bundet af *deres* folk som de danske præster af *deres*, var de tilsyneladende blinde for. ¹⁰³ Det tyske kirkearbejde indgik lige så vel som det danske i en politisk sammenhæng. Kun de færreste aktører havde så stor selverkendelse, at de indså dette. Derfor løb de mange staver i livet for hinanden.

På begge sider var ledelsen dog opmærksom på problemet. I DKU var bestyrelsen stadig på vagt. I februar 1948 fik H. F. Petersen i opdrag at meddele sine præster »forbud« mod at holde politisk betonedede taler både nord og syd for grænsen. Bag pålægget lå kraftige henstillinger fra både Udenrigsministeriet og Kirkeministeriet. DKU lå i forhandling med staten om øget økonomisk støtte. I den situation kunne ufor-sigtighed fra præsternes side være til ubodelig skade. Blev der ikke vist stor forsigtighed med hensyn til det politiske, ville man løbe risiko for at møde uvilje hos den siddende danske regering, og der ville være fare for at komme bort fra den *kulturelle* linje, der havde sympati fra alle sider i Danmark. »Så vil vi ikke kunne hævde, at vort primære mål i Sydslesvig er at bringe dem, der begære det, betjening med evangeliet, at altså vor virksomhed er af *kirkelig* art og ikke – uden i anden linje – af national betoning«, skrev biskop Bruun-Rasmussen i 1948. ¹⁰⁴ Der skulle være ro om grænsen.

Hos præsterne i Sydslesvig rejste der sig et ramaskrig. Næsten uden undtagelse fandt de, at pålægget var et indgreb i deres frihed i en demokratisk stat. Kravet kunne ikke overholdes, så sandt som selve deres tilstedeværelse fra tysk side blev opfattet politisk. En »henstilling« kunne de tage imod, men friheden til at ytre sig ville de ikke give afkald

Ugle Herreds embedsstempel med runeordene »Og gjorde danerne kristne« og Kristus fra Jellingstenen. Eller med andre ord: Den danske menighed fremhæver sine dybe og danske rødder.

på.¹⁰⁵ DKU var her i en prekær situation. Al unødigt pressehetz skulle undgås – og aviserne elskede at omtale tvetydige eller ubetænksomme ytringer fra præsterne på møder i Danmark. Det var højspændte år.

Set i bakspejlet må man sige, at begge parter havde en rem af huden. På dansk side var man sig bevidst, at politiseringen lurede lige om hjørnet. Især i et grænseland var der en fare for at blive kirkeligt afsporet. På kirkedagen i 1950 udtrykte provst Andreas Petersen det på denne måde: »Vi er ikke, må ikke, vil ikke, skal ikke være en slags stræbepille i den nationale kamps bolværk!« Det skarpe ordvalg viste, at faren eksisterede.¹⁰⁶ H.F.Petersen havde sagt det ganske klart med disse ord i 1949: »Selvfølgelig står vi nationalt lige så stærkt på vore danske landsmænds side som den tyske landskirke står nationalt på tyskernes side. Det er i øvrigt et spørgsmål, om ikke vore tyske kolleger er mere politisk og nationalt betonedede end vi«¹⁰⁷. Afvejningen kan være svær, og den er heller ikke nødvendig. Den danske kirke i Sydslesvig var en del af det danske folk ligesom den tyske var det af det tyske. Kunne det være anderledes?

Adgang til landskirkens bygninger

Gang på gang fastslog landskirkens forskellige organer deres opfattelse. Wilhelm Halfmann viste fra først af megen åbenhed. Den 11. juni 1946 fastslog han, at intet stod i vejen for at åbne kirkerne for mindretallet og dets præster – de to kirker havde jo samme bekendelse. Dansk var ikke en *conditio sine qua non*, men det skulle gøres ansøgerne klart, at en dansk gudstjeneste på tysk let kunne mistænkes for at være en national propagandaaktion.¹⁰⁸

Den 19. august 1946 skærpede kirkeledelsen sin holdning efter krav fra provstierne. Dansk skulle være eneste tilladte sprog, når kirkebygninger blev overladt til danske præster. Uden en sådan regel kunne man frygte, at gudstjenesten i hovedsagen var begrundet i politiske motiver. I provstisynoderne var stemningen klart afvisende. Den 17. juli 1947 fastslog Nordangels provstisynode, »at tilslutningen til det danske mindretal ofte sker for ydre fordeles skyld«. Man anråbte menighederne: »Sælg ikke eders sjæle, men prøv, om det er rigtigt for Gud at slutte sig til det danske mindretal og vende ryggen til det tyske folk og den evangelisk-lutherske landskirke«. ¹⁰⁹ Synoden i Sydangel indskærpede, at kirkelige lokaler ikke måtte åbnes for SSF.¹¹⁰ Sådanne

Pastor Chr. Karstoft ved en barndåb i skolekirken i Jerrishøj 1952.

vedtagelser var med til at lukke kirkedøre, som havde stået åbne den første tid efter 1945.

Landskirkens generelle opfattelse, således som den er skitseret ovenfor, var med til at afgøre, om mindretallet kunne få adgang til sognekirkerne eller ikke. Spørgsmålet var centralt. For i den første tid var alle de nye, der uden for Flensborg søgte til de danske præster, medlemmer af landskirken og fortsatte med at være det. Det var helt naturligt at søge til sognekirkerne. Egnede mødelokaler på dansk hånd fandtes kun de færreste steder.

Nøglen til sognekirkerne lå hos den stedlige Kirchengvorstand. Den kunne ifølge landskirkens forfatning fra 1922 tillade, at et mindretal af kirkens medlemmer tilkaldte en anden landskirkepræst end sognepræsten, og at de benyttede kirken til gudstjeneste. I sogn efter sogn modtog kirkeforstanderne nu ansøgninger om benyttelse af kirkerne.

En del steder gik det glat; f.eks. i Sdr. Brarup, Arnæs, Aventoft, Medelby og Læk blev kirkerne åbnet. Snart fandt kirkeledelsen det dog nødvendigt at stramme tøjlerne. Der måtte sikres en vis ensartethed.

Det førte til en centralisering af adgangssagerne. Efter 1. november 1947 skulle alle sager via synodaludvalget forelægges for kirkeledelsen i Kiel, som fik en slags vetoret. Det skete dels af hensyn til ensartetheden, og vel også for at undgå ubehøvet formulerede afslag fra de lokale bestyrelser.¹¹¹

En lang række adgangssager kom til behandling i de første år fra 1946. De giver et billede af landskirkens holdning til den danske kirkebevægelse, lokalt og centralt.

I en del tilfælde blev andragendet om kirkebenyttelse indsendt af den stedlige Sydslesvigsk Forening. Det var f.eks. tilfældet i *Rendsborg*. Dermed var provstens og Kirchenvertretungs afslag næsten givet på forhånd. Det faldt den 21. juni 1946 med tre begrundelser: 1) weil dieser Antrag nicht von einer kirchlichen Körperschaft oder Vereinigung, sondern von einem politischen Verein gestellt ist; 2) weil die geplante Veranstaltung trotz ihres kirchlichen Anstrichs politischer Propaganda dient; 3) weil für einen dänischen Gottesdienst in Rendsburg kein Bedürfnis vorliegt, da die Mitglieder des südschleswigschen Vereins ausreichend deutsche Sprachkenntnisse besitzen, um am deutschen Gottesdienst teilzunehmen.¹¹²

Her gav forbindelsen til SSF bagslag. Det samme skete, hver gang der var SSF-stempel på en ansøgning. Det var f.eks. tilfældet i 1948 i *Rodenæs*, da ansøgeren var kommet til at skrive formand for SSF under ansøgningen.¹¹³

I *Kappel* var tonen i et afslag den 24. august 1946 endnu skarpere end i Rendsborg. Kirchengvorstand fandt, at der ikke fandtes et ægte dansk mindretal i Kappel. »Er hält die Veranstaltung eines dänischen Gottesdienstes in dänischer Sprache für Unwahrhaftigkeit, da die Mitglieder der sogenannten dänischen Minderheit in Kappeln der dänischen Sprache nicht mächtig sind und ein Bedürfnis nach einem dänischen Gottesdienst in Wahrheit nicht vorliegt.« Året efter gentog Kirchengvorstand som nævnt sit afslag og lukkede desuden kirkegårdskapellet. Et flertal i Vorstand fandt, at en lukning måtte være den logiske konsekvens af rådets principielle holdning til mindretallet.

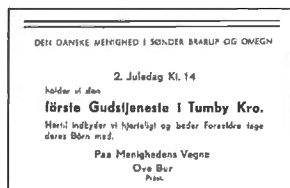
Her fandt biskop Halfmann som ansvarlig leder, at de gode Kappelborgere havde indladt sig på en unødigt skærpelse af situationen. Kirkegårdskapeller var ikke kirkelige rum på samme måde som kirkerne, og i øvrigt ville sagen sikkert give den danske presse kærkomment agitationsstof. Det tyske mindretal i Nordslesvig kunne komme til at betale for denne dristighed. Også i valgkampen op til det forestående landdagsvalg den 20. april 1947 kunne kirkegårdskapellet i Kappel måske blive til »eine Kapelle des Unfriedens«. Derfor lød biskoppens klare råd: »Keine neuen Kampfmassnahmen, die keinen konkreten Anlass haben«. ¹¹⁴

I Kappel mødte biskoppens betragtninger ikke megen forståelse.

Provst Adolphsen forsvarede de trufne beslutninger: »Die Kirchenältesten sehen die Minderheitengruppe in Kappeln nach wie vor als eine Erscheinung an, deren Weg durch eine unterchristliche (sic!) Gesinnung und Haltung bestimmt wird, und sehen sich darum gewissenmäßig veranlasst, um jeden Preis von dieser Erscheinung abzurücken«. Det var ikke forsvarligt at åbne kapellet »für ausserchristliche oder unterchristliche (sic!) Veranstaltungen, zu der wir in der Nazizeit gezwungen worden sind«. Det ville være ganske uretfærdigt, hvis sagen blev til skade for det tyske mindretal i Nordslesvig, »weil es sich dort um die Behandlung einer echten deutschen Minderheit handelt, und weil man mit gutem Recht darauf hinweisen kann, daß *echte* dänische Minderheiten bei uns eine gerechte Regelung ihrer Anliegen erhalten, während in Kappeln wie allerdings meistens in Südangeln der Sonderfall einer sehr durchsichtigen unechten Minderheit vorliegt«. Fejlene lå helt hos de såkaldt danske, »die haltlose Menschen zur Unwahrhaftigkeit und Treulosigkeit verführen, und uns obendrein in diese Feindlichkeit solcher Entscheidung hereinbringen«. ¹¹⁵

I *Lille Solt* anførtes i et afslag af 18. oktober 1946 argumenter, som minder meget om de allerede nævnte eksempler. Kirkenvorstand antydede, at ønsket om at kunne benytte kirken til dansk gudstjeneste ikke skyldtes et oprigtigt behov for evangeliets forkyndelse. Man måtte modsætte sig, at kirken blev nedvurderet til politiske og propagandistiske formål.

I andre sogne lænede man sig helt op ad kirkeledelsens forskrifter af 12. juni og 19. august 1946. Kirkenvorstand for *Thumbby-Strukstrup* valgte således den 25. september 1946 at afvise åbning af Thumbby kirke og kun at give adgang til Strukstrup kirke. Denne ene kirke skønedes nemlig tilstrækkelig i forhold til »die Zahl der Gemeindeglieder der dänischen Gemeinde in der echten dänischen Minderheit«. Selve tilladelsen blev givet på fem betingelser. Vigtigst var at der – uden indskrænkning – kun måtte benyttes dansk og »daß jeder Hinweis auf völkisch-nationale Dinge durch Wort, Schrift, Symbol und Bild den Entzug der Benutzung zur Folge hat«. I *Boglund* blev der givet adgang på næsten samme måde. Man ventede, »daß die Gottesdienste usw. nicht für politische Propaganda missbraucht werden« – og så fortsatte Kirkenvorstand i øvrigt i forsonlige vendinger og ønskede »Ihnen für Ihre neue Arbeit viel Freudigkeit und Gottes Segen. Möge in der Zusammenarbeit das Reich des Christus auch in unseren Dörfern gebaut und gemehrt werden«. ¹¹⁶

Når det ikke var muligt at benytte sognekirkerne, blev kroerne taget i brug. Her trykt indbydelse til den første danske gudstjeneste i Tumby kro 2. juledag 1946.

I de første to år havde kirkeledelsen i Kiel endnu ikke trukket kompetancen til sig, og der var forskelle fra sogn til sogn alt efter præstens eller kirkeforstanderskabets indstilling. I *Sdr. Brarup* var der ingen problemer. Præsten var tydelig danskvenlig. I nabosognet *Nørre Brarup* derimod talte pastor Gloyer advarende om, at Slesvig var i fare, og i 1947 nægtede han begravelse fra kirken af en dreng, som havde gået til dansk konfirmationsforberedelse. Det gav stødet til oprettelse af en dansk menighed. I *Ulsnæs* tillod præsten sig at bemærke, at nogle var forrædere mod deres land, og han brugte et billede med mus på loftet, der løb efter et lille stykke spæk.¹¹⁷ »Mange herboende tog ham det ilde op«, mente den danske pastor Buur i *Sdr. Brarup*. Sådanne udtalelser er med til at karakterisere stemningen mellem en del tyske kirkefolk og det danske kirkearbejde i disse højspændte år lige efter krigen.

Ligestilling af de danske præster

Kappel-sagen var med til at trække fronterne op. Det var ikke til gavn for hverken landskirken med biskop Halfmann i spidsen eller de danske præster. For biskop Halfmann og landskirken var de danske præster klart uønskede og ubudne gæster. Men det var nødvendigt og ønskeligt at finde en fredelig løsning i økumenisk ånd. Kirkeledelsen ønskede ikke at falde for fortidens fristelser, den måtte holde sig fri af politik og nationalisme, kirken måtte ikke blive en nationalpolitisk kampplads. »Nationale Kämpfe im Raum der Kirche auszutragen, schadet der Kirche unter allen Umständen«, udtalte biskop Halfmann. Det var nødvendigt at vise imødekommenhed – også af hensyn til folkefællerne i Nordslesvig, hvis forhold netop i disse år var uafklarede, presset som de var af retsopgørets antityske stemning.

Den 3. december 1946 blev der derfor holdt forhandlingsmøde i den danske provstegård i Flensborg. Her afviste H. F. Petersen skarpt den tyske bedømmelse af den danske kirke som »uægte« og antydede, at der lå magtpolitik bag de tyske menighedsråds optræden. De tyske forhandlere gentog på deres side frygten for, at de danske præster øvede pionertjeneste for politiske formål. Alligevel blev resultatet bl.a., at de danske præster fik løfte om, at de efter ansøgning kunne opnå ligestilling med landskirkens præster, ligesom H. F. Petersen havde fået det i 1933, således at de kunne benytte kirkerne. Der var enighed om, at kirkene skulle åbnes uden betaling, kun ekstra udgifter skulle dækkes.

Er vi ikke fine – H. F. Petersen og konfirmanderne ved Lille Salt kirke den 23. marts 1952.

Fra tysk side ville man også overveje, om de sproglige betingelser helt kunne bortfalde.¹¹⁸

Den 31. januar 1947 blev ligestillingen bevilget. Men der var knyttet betingelser til. Dansk skulle være eneste sprog ved gudstjenesterne, og præsterne skulle følge landskirkens ordninger, dvs. anmelde embedshandlinger til den tyske sognepræst forud og melde tilbage derom, så handlingerne kunne indføres i den tyske kirkebog.¹¹⁹

Ligestillingen var på flere måder kontroversiel. Hos mange tyske sognepræster og Kirchengvorstände fremkaldte beslutningen grænseløs harme. Biskop Halfmann blev overdænget med harmdirrende breve¹²⁰: Beslutningen var en kapitulation til et uægte og ukirkeligt mindretal; der var banet vej for, at mindretallet kunne misbruge kirken til politiske formål; beslutningen var i virkeligheden politisk begrundet, den gav danskerne frit løb og fremmede dermed den skadelige sammenblanding af nationalisme og evangelium, som kirken havde lidt under i årene 1933-45. Oven i købet blev der givet de danske præster lige ret med landskirkens præster på et tidspunkt, hvor de tyske frimenighedspræster i Nordslesvig var sat ud af spillet. I flere provstisynoder var utilfredsheden stor.

Også for de danske præster, især i de rent tysksprogede områder, var

ordningen et tveægget sværd. Hvis de ville bruge landskirkens bygninger, skulle de forpligte sig til kun at benytte dansk. Det satte snævre grænser for deres arbejde. De følte derfor aftalen som en spændetrøje og var nødt til at søge ind i de danske skoler eller til kroer, forsamlingshuse eller lignende. Men ligesom den tyske biskop forsvarede ordningen over for sine folk, henstillede den danske førstepræst H. F. Petersen til sine folk, at de fjede sig og betragtede afgørelsen som bestemmende for deres arbejde: »Det skal siges og ses, at danske præster holder danske gudstjenester i sognekirken. ... Hvor mange eller ingen forstår dansk, vil de foreløbig kunne forstå sognepræsten bedre end os. Har de ikke lyst dertil, kan man jo gå en af to veje: enten samle dem til blandede gudstjenester i skolen eller til blandede menighedsmøder hvorsomhelst eller også må folk lære sig dansk. Vi danske præster må også værne om det danske sprog og må ikke få skin af på forhånd at stemple tyske præster for ikke at kunne prædike til frelse. ... Ved de allerede bevilgede danske gudstjenester i sognekirkerne tilråder jeg kun at give en tysk oversættelse på ca. 5 minutter, således at ingen kan sige, at vi har holdt tysk gudstjeneste«. ¹²¹ For at få samarbejdet til at glide lod førstepræsten også trykke formularer til den indbyrdes korrespondance, så kontakten til de tyske præster kunne volde mindst muligt besvær.

Ikke desto mindre kneb det i praksis. Tyske præster klagede over, at de ikke fik de foreskrevne meddelelser, at danskerne ikke bad om dimissoriale før embedshandlingen, men blot meddelte faits accomplis til de tyske kirkebøger. Det blev også anført, at de danske præster foretog embedshandlinger, som stred mod tysk kirkeorden. Påstande om at der blev stillet mindre krav ved den danske konfirmationsundervisning forekom hyppigt. ¹²² Set med tyske øjne virkede de danske præster som »krybskytter« inden for landskirkens domæne. »Was würde die dänische Kirche dazu sagen, wenn ein Pastor einer deutschen Gemeinde es sich einfallen ließe, plötzlich dänische Gemeindeglieder in seine Gemeinde zu ziehen und dem betreffenden dänischen Pastor am Telefon am Tage vorher anzukündigen, daß er die und die Kinder zu konfirmieren gedenke und dafür ein Dimissoriale erbittet? Ich glaube, es gäbe einen netten Skandal«, mente præsten i Stenbjergkirke, idet han henviste til Nordslesvig. ¹²³

Set med danske øjne derimod var der ikke tale om et indbrud på fremmed domæne. De danske præster fandt, at de tyske kolleger holdt sig alt for rigoristisk til lovens bogstav. Evangeliet skulle være frit tilgængeligt for alle.

Alt i alt var ligestillingen således upopulær både på dansk og tysk side. Den 7. november 1947 fastslog kirkeledelsen¹²⁴, at ligestillingen krævede overholdelse af landskirkens orden, også hvad angår den to-årige konfirmationsundervisning. Skete det ikke, ville ligestillingen blive ophævet. Da de mange lokale gnidninger og den dybt rodfæstede gensidige mistillid fortsatte, ophævede landskirken ligestillingen i 1951.

Biskop Wester

I de første år efter krigen var landskirken som nævnt præget af en midlertidig ledelse. Først i 1947 fandt den administrative struktur sin endelige form. I oktober 1947 valgtes en biskop for Slesvig. Det blev den hidtidige sognepræst i Westerland på Sild, Reinhard Wester. Han blev i de følgende år den vigtigste ordfører for landskirkens politik og dermed den danske kirkes egentlige modpart. Westers tiltræden betød, at tonen mellem de to kirker blev skærpet. Det var nok også meningen med hans valg. Indsættelsen af en separat biskop for Slesvig skulle styrke den tyske sag over for den »nydanske« bevægelse.¹²⁵

Wester var en fremtrædende skikkelse inden for den bekendende kirke og fremhævede straks ved sin tiltræden, at det gjaldt om at holde stat og kirke omhyggeligt adskilt. I hans øjne var den danske kirke på vej til at lide samme skæbne som de »tyske kristne« under Det tredje Rige: den lod sig spænde for en national-politisk vogn. »Vi har set en tysk kristendom, og frygter en dansk«, udtalte han. På landssynoden den 17. oktober 1947 i Rendsborg betonedede han, at kirken ikke på nogen måde burde inddrage sig i det politiske spil. Netop her var de danske præstekolleger i hans øjne langt ude i sumpen. Det danske kirkearbejde havde sit udgangspunkt i en politisk udvikling, og det var utilladeligt. De danske præster fiskede i rørte vande blandt den efter 1945 opståede nydanskhed, dvs. blandt folk som forstod tysk bedre end dansk, og som derfor i biskoppens øjne var bedre betjent af landskirkens præster og på tysk end af præster nordfra, der ikke kendte til landets forhold (med biskoppens ord: »landesunkundige«). Det var legitimt, at danske præster arbejdede blandt medlemmerne af den gamle »ægte« danskhed. De tysktalende nydanskere derimod skulle de holde sig fra. Dem betjente landskirken bedre. Derfor gjaldt det for landskirken om at sætte snævre grænser for det danske kirkefremstød: Landskirken skulle i ét og alt sørge for at dens »Lebensordnung« blev fulgt.¹²⁶

Kravet om vandtætte skodder mellem kirke og politik lød atter og at-

*Reinhard Wester (1902-75),
biskop over Slesvig fra 1947 til
1967.*

ter. Wester lagde aldrig skjul på sin holdning. Gang på gang gav han afslag på ansøgninger om kirkebenyttelse med den begrundelse, at der fra landskirkens side var sørget tilstrækkeligt for folk, som forstod en prædiken bedre på tysk end på dansk. De danske præster skulle holde sig udelukkende til at bruge dansk. Ved at fastholde denne skillelinje sikrede man sig efter biskoppens opfattelse bedst mod den farlige politisering.¹²⁷

Sådan lød landskirkens program. Men ét er idé, et andet virkelighed. Heller ikke for landskirkens folk var politikken en fremmed verden. I talen ved biskop Westers indsættelse hed det f.eks., »daß die deutsche Kirche für das nationale Recht eintritt und sich gegen alle Abtretungstendenzen richtet«. Det kunne vel kun betyde, at landskirken gik ind for Slesvig-Holstens tyske udelelighed, og at den tog politisk stilling.

Gidsel for hjemmetyskerne i Nordslesvig?

Ligesom i tiden før krigen var vilkårene for tysk kirkeliv i Nordslesvig og dansk kirkeliv i Sydslesvig knyttet til hinanden med indviklede bånd. Fra landskirkens side kunne utilfredshed inden for mindretallet i Nordslesvig benyttes som bremse for indrømmelser syd for grænsen, og indrømmelser dér kunne benyttes som murbrækker for forbedringer mod nord. Tilsvarende kunne mindretallet syd for grænsen søge at presse for indrømmelser, hvor forholdene mod nord syntes bedre. Det tyske mindretal kunne ligesom før blive en reel allieret for mindretallet mod syd, nemlig ud fra betragtningen, at man ikke i længden i Nordslesvig kunne gøre brug af rettigheder, som man ikke ville indrømme den danske kirke i Sydslesvig. Det var et kompliceret spil.

Allerede i november 1945 fastslog landskirken, at der måtte gælde en grundsætning om lige behandling af mindretallene på begge sider af grænsen. I Nordslesvig ulmede utilfredsheden stærkt i tyske kirkekredse i den første efterkrigstid. Efter krigen kom det tyske kirkearbejde ud for et alvorligt tilbageslag.¹²⁸ Den tyske frimenigheds seks præstegårde og andre aktiver blev beslaglagt, og de syv tyske frimenighedspræster blev alle en tid interneret i Faarhus på grund af illoyal optræden og måtte derefter forlade landet. Frikirkearbejdet i landsognene gik i stå. De fire tyske købstadssognepræster lønnet af folkekirken kunne foreløbig fortsætte i embederne, men det var uklart, om ordningen ville blive permanent. Fra dansk side ønskede nogle, at de tyske folkekirkeembeder skulle ophæves. Frem til 1954 var det uafklaret, om folkekirken embeder som tyske sognepræster i købstæderne ville blive bevaret.

En kgl. anordning af 3. marts 1948 fastsatte nye rammer for det tyske mindretals kirkelige arbejde. Den fastslog, at kirkesproget i Sønderjylland var dansk, men tysk kunne anvendes efter særlig tilladelse såvel uden for som inden for folkekirkens rammer. De fire tyske sognepræster i byerne kunne fortsætte, men ved embedsledighed skulle afgøres, om embedet skulle søges nedlagt eller omdannet. De tyske præsteembeder i Højer, Burkal og Nr. Løgum blev ophævet.

På landet skulle det tyske kirkeliv fremover opbygges som frimenigheder i tilknytning til landskirken i Slesvig-Holsten. Det kom først i gang igen i 1949, i første omgang i meget begrænset omfang. Der skulle betales for brug af kirkerne. Den danske stat krævede et stort beløb erstattet af den tyske menighed, og den beslaglagde som nævnt flere præstegårde.

Disse forhold samlede megen utilfredshed på tysk side, også syd for landegrænsen. Hensynet til folkefællerne mod nord blev gang på gang inddraget i kirkeforhandlingerne fra tysk side. Landskirkens folk fandt, at de danske myndigheder i retsopgørets regnskabstime øvede uret mod hjemmetyskernes kirkeliv, og at der i alt for ringe grad blev taget hensyn til deres berettigede ønsker og hævdvundne rettigheder. I brede tyske kredse og især i præstekredse var det opfattelsen, at der blev øvet blodig uret mod hjemmetyskerne. Næppe noget andet folk end danskerne kunne finde på at internere netop præster. Denne harme var i høj grad med til at lægge sten på vejen for de danske kirkeønsker i Sydslesvig: Mange tyske sognepræster fandt det ganske urimeligt at vise de danske i Sydslesvig imødekommenhed, når præstekolleger nord for grænsen blev sat bag lås og slå. Det var først muligt at vise imødekommenhed, når noget lignende blev vist landsmændene nord for grænsen. Reinhard Wester talte nordslesvigernes sag. Fra efteråret 1947 deltog han aktivt i genopbygningen af Nordschleswigsche Gemeinde. Under hans ledelse blev gensidighedsprincippet mellem nord og syd gang på gang genstand for forhandlinger.

Landskirken gav flere af de udviste frimenighedspræster fra Nordslesvig embede syd for grænsen – til stor harme for den danske menighed. Biskop Wester protesterede kraftigt, da den første tyske frimenighedspræst i Løgumkloster, Hans Egon Petersen, blev nægtet ret til at benytte kirkerne på grund af sin optræden før 1945. Præstens ordination i 1948 måtte finde sted i kirkekroen i Tinglev, og her holdt han den første konfirmation året efter.

Wester prøvede en form for pression: På dette tidspunkt ønskede den

№ 83

DE DANSKE STATSBANER.

Løbe Nr. 10
 Ankomststation:
Onsild
 -9 1948
 Kl. 13 T. 10 M.
M. N. N.
 * Udfyldes kun i det paa Stationen be-
 raende Afskrift.

Adresse
Pastor
Kvist Jensen
Onsild.

Indleveringsstation
Krusåa
 Telegram Nr. 6.05.
 Tjg. Bemærk.
 7 Ord.
 Den 1 1948 Kl. 12⁵⁸

Biskop har bøjet sig og anbefaler stop. Fortrolig stop til trykke

Norgaard.

Vedtagne Forkortelser:	D Telegram. RP Svar betalt.	TC Kollationering. Ouvart Udlæveres søsømt.	MP Udlev. egenhændigt. FS Biferensier.	PC Modtagelsesbevis. XP Bud betalt.
------------------------	--------------------------------	--	---	--

Form. Nr. A 658
#1000 - 2000.

Telegram til pastor Hans Kvist-Jensen i Onsild fra Martin Norgaard: Biskop Wester har bøjet sig og har anbefalet indrejsen. Det betød grønt lys til at tage fat på arbejdet i Valsbøl.

engelske besættelsesmagt, at landskirken skulle give sin anbefaling før indrejsetilladelse kunne gives til danske præster til Sydslesvig. Wester fulgte nu den kurs at nægte sit blå stempel med mindre der blev givet indrømmelser fra dansk side i Nordslesvig. Biskoppens anbefaling blev gjort afhængig af dansk imødekommenhed nord for grænsen. En sådan forhalingsmanøvre kunne forsinke de danske præsters indrejse i månedsvis. I 1948 måtte den nye præst til Valsbøl, Hans Kvist-Jensen fra Onsild, vente i flere måneder, fordi Wester nægtede sin anbefaling, med mindre det danske kirkeministerium ændrede holdning overfor de tyske menigheder i Nordslesvig og specielt genoprettede det nedlagte embede i Højer.¹²⁹ Tilsvarende instruerede Wester i 1949 provsten i Ekernførde om at holde byens kirke lukket for mindretallet, så længe den nyansatte Hans Egon Petersen ikke fik lov til at bruge de danske kirker. Der var han foreløbig udelukket p.g.a. en dom på fem års tab af almen tillid for unational optræden under besættelsen. I al almindelighed valgte landskirken og dens præster at se bort fra årsagerne til, at

der fra dansk side var god grund til indgreb overfor Nordschleswigsche Gemeinde efter 1945.¹³⁰

Westers begrundelse for at afslå anbefaling af flere danske præsters indrejse og iøvrigt den danske kirkes videre udbygning var ikke til at tage fejl af. Afvisningen var den måde, hvorpå landskirken udtrykte »wie bitter wir es empfinden, daß die Versorgung der Nordschleswigschen Gemeinde auf so große Schwierigkeiten stößt. Wenn zu einer Zeit, in der dänische Geistliche in Südschleswig weitesten Spielraum haben, die deutsche Gemeinde in Hoyer durch königliches Reskript niedergelegt wird oder dem cand. theol. Hans Egon Petersen in Lügumkloster zwar gestattet wird, der Nordschleswigschen Gemeinde zu dienen, aber gleichzeitig verwehrt wird, dazu einen Kirchenraum zu benutzen, so steht das in einem argen Mißverhältnis zu der Bereitwilligkeit, mit der wir aufs Ganze gesehen den Dienst der dänischen Geistlichen in unserer Landeskirche zugelassen haben«. Landskirken skyldte sin menighed i Nordslesvig, »daß wir nicht einen dänischen Geistlichen nach dem anderen in unser Land hereinlassen, ohne auch nördlich der Grenze das Entgegenkommen zu finden, das wir erwarten müssen«.¹³¹ Virkeligheden afhænger af øjnene, der ser!

Det gammelkendte gensidighedsprincip, som havde præget kirkepolitikken i mellemkrigsårene, levede i bedste velgående. Først da der blev ro nord for grænsen, forsvandt også motiverne til pression af denne slags.

Forhandlinger om indordning 1947-50

De mange uoverensstemmelser anstod sig ikke for kirkens mænd, og der blev da også brugt kræfter på at vedligeholde en indbyrdes dialog, en »broderlig samtale«. Trods gentagne betoning af alle forskelle blev der i årene frem til 1950 gjort forsøg på at finde frem til en aftale, som muliggjorde et dansk kirkeliv inden for landskirkens rammer.

På foranledning af den nytiltrådte biskop Wester mødtes alle 15 danske præster med et bredt udsnit af de tyske kolleger i »Ansgar« i Flensborg den 8. december 1947. Her stod meningerne skarpt overfor hinanden. Fra dansk side var udgangspunktet formuleret i fire punkter. Præsterne krævede 1) imødegåelse af Westers tale på landssynoden i Rendsborg, 2) fordring af en tillidserklæring fra de tyske præster, 3) skarp fordring på at få overladt alle kirker, 4) fordring på at få sproget frit.

Biskop Wester lagde for. Han formanede de danske præster til at vise »kirkelig askese«. Danskerne skulle holde op med at drive politik og ikke tillade, at folk svigtede deres sognepræster og landets kirke ud fra ikke-kirkelige motiver. Grænsespørgsmålet lå mellem parterne. Fra landskirkens side ville man som noget selvfølgelig agte det »ægte« danske mindretal. Men der fandtes også en »Konjunktur-Dänentum« og »Treulose Charaktere«. Materielle gaver eller ringere fordringer af kirkelig art f.eks. ved konfirmandundervisningen måtte ikke benyttes som »Werbemittel«. Der fandtes ikke en kirkelig nødvendighed for de danske præsters tilstedeværelse. »Vi har set en tysk kristendom og frygter for en dansk. De må sammen med os kæmpe for Jesu Kristi Kirke i Sydslesvig, en ægte »Kirche des Glaubens«, der ikke lader sig misbruge til politik«, slutter det danske referat af Westers indlæg.

På dansk side gik H. F. Petersen skarpt i rette med disse tanker. »Præsterne viser et venligt ansigt mod os i samtale, men er illoyale overfor os i embedet. De betragter os som fjender«, udtalte han. »Vi er ikke kommet af politiske grunde for at støtte et genforeningsarbejde, vi arbejder ikke med »Spæk««. Landskirken havde brudt den borgfred, som var sluttet året før. »Det er Dem der misbruger kirken«, lød det bitert.¹³²

Mødet varede fra kl. 10.30 til 17. Tonen var hård og ærlig. Der var uden tvivl både vilje og ønske om samarbejde hos mange – men hver part holdt på sine præmisser. Man stod i hver sin verden, og mødets resultat var da heller ikke meget andet end konstateringen af, at »de andre var tyskere, og vi danskere«. Kirkerådsmedlem, grosserer Christian Cordes fra Husby, ramte det centrale, da han bagefter udtalte: »Askese ist undurchführbar«. Begge kirker var jo menneskeværk – og derfor en del af den politiske verden. Det gjaldt også landskirken, men det havde dens folk svært ved at erkende.

H. F. Petersen og DKU indså nok mere klart, hvor svært det var at holde afstand til politikken. Fra Danmark blev præsterne som nævnt advaret mod at holde politiske taler, og førstepræsten bragte budskabet videre i sit nytårsbrev 1948. Præsterne skulle holde sig til det kirkelige – og skulle i øvrigt være forsigtige med at tale om befolkningens kristelige trang i alt for bastante vendinger. Det var jo svært at ransage hjerter og nyrer.¹³³ På dansk side stod man fast på kravet om kirkernes og sprogets frigivelse, på tysk side ville man have landskirkens orden overholdt.

Året efter blev der igen lejlighed til at drøfte de indbyrdes spørgsmål.

Den 1.-5. november 1948 mødtes 15 danske og 15 tyske præster fra begge sider af grænsen på Snoghøj badehotel. Mødet var arrangeret af det økumeniske råd og havde mere karakter af teologisk stævne med foredrag end af forhandling. En tid gik bølgerne så højt, at parterne var lige ved ikke at kunne være i stue sammen. Dog endte det med en fælles altergang.

Man drøftede mulige ordninger for de to mindretal. De to tyske folkekirkepræster i Nordslesvig, Friedrich Prahll og Carl Beuck, udtalte tilfredshed med at være ansat i den danske folkekirke, og biskop Halfmann fra Kiel antydede, at man måske fra tysk side kunne gå med til at drøfte en valgmenighedsordning både nord og syd for grænsen, således at mindretal og flertal kunne blive inden for samme kirke, i Nordslesvig folkekirken, i Sydslesvig landskirken. H. F. Petersen fulgte det op med et konkret forslag til en valgmenighedsordning.¹³⁴

Senere fortsatte man bl.a. på Liselund på Sjælland. Trods alle anstrengelser måtte det imidlertid erkendes, at tiden endnu ikke var moden til en fælles løsning.¹³⁵

Efter Kiel-erklæringen

Nye muligheder syntes at dukke op med stadfæstelsen af Kiel-erklæringen den 26. september 1949. Erklæringen indeholdt formuleringer, som syntes at støtte de danske kirkefolks forhåbninger. Der blev sikret mindretallet fuld trosfrihed og ret til at pleje de religiøse og kulturelle forbindelser med Danmark. Landsregeringen erklærede det ønskeligt, at danske gejstlige og menigheder skulle kunne benytte kirker og kirkegårde og være frit stillet i valg af sprog. På dansk side stillede man straks store forventninger til de kirkeforhandlinger, som skulle følge i aftalens kølvand. H. F. Petersen håbede, at 70% af de danske menighedsmedlemmers kirkeskat kunne gå til den danske kirke.

Landskirken var dog ikke stemt for den idé. Efter kirkens opfattelse var Kiel-erklæringen et politisk dokument, som ikke på nogen måde forpligtede landskirken. Kirken havde ikke medvirket ved dens tilblivelse og var ikke bundet af den. Hvad angår kirkespørgsmålene havde landsregeringen kun udtalt et ønske. Videre gik dens beføjelser ikke, kirken var selvstyrende.¹³⁶

Fronterne blev trukket op. På kirkedagen i 1949 afviste forsamlingen – dvs. præsterne – med overbevisende majoritet førsteprestens forslag om at sende en hilsen til landskirken. Alligevel sendte førstepresten

I de første efterkrigsår benyttedes Helligåndskirken til engelske gudstjenester. Et skilt uden for kirken meddelte, at her holdtes »Garrison Services Every Sunday«. Foto ca. 1950.

den 19. juni 1950 et forslag til landskirken. Under henvisning til Kiel-erklæringens hensigtsytninger foreslog førstepresten forhandlinger og en aftale mellem de to kirker, således at den danske kirke kunne finde en plads som valgmenighed inden for landskirkens rammer. Herefter skulle landskirkemedlemmer kunne forblive i landskirken og dog frit indmelde sig i den danske menighed og vælge en dansk præst. De danske præster skulle være ligestillede, efter aftale skulle der være ret til at benytte enhver sognekirke og sproget skulle være frit. Kirkeskatten skulle følge med et landskirkemedlem, som indmeldte sig i en dansk menighed.

Svaret kom i juli og august 1950 og blev et kategorisk nej, bla. fordi vennerne i Nordslesvig mente, at en sådan ordning ville lægge sig hindrende i vejen for deres frimenighedsordning. De to kirker havde samme bekendelse, og det var ikke muligt at give de danske menigheder særrettigheder som valgmenighed inden for landskirkens rammer. I stedet foreslog landskirken mindretallet at finde sig til rette som frikirke uden for landskirkens rammer. Man lovede i så fald at muliggøre en benyttelse af kirkerne efter regulativer i stil med de regulativer, som gjaldt for den tyske frimenighed i Nordslesvig, og man ville se bort fra sprogkrav. Landskirkemedlemmer skulle betale skat til landskirken, medlemmer af den danske frimenighed skat til denne.¹³⁷

Det var et konstruktivt forslag – men uantageligt på dansk side. Det

ville bl.a. gøre det umuligt at betjene medlemmer af landskirken, og det var hovedparten af dem, som søgte til de danske præster. Den danske menighed havde ikke en sådan indre styrke, at den kunne stå alene. Økonomisk kunne den slet ikke stå på egne ben. På dansk side gav kirkedagen i 1951 énstemmig tilslutning til trods alt at fortsætte forhandlingerne med henblik på en ordning inden for landskirkens rammer.

På vej mod adskillelse 1950-55

Alligevel var sagen gået i hårdknude. Den gensidige skepsis lagde sig i vejen for alle fremskridt. Den 27. november 1951 skar landskirken igennem: De danske præsters ligestilling blev ophævet, og der blev fastsat gebyrer ved en evt. benyttelse af kirkerne. Gebyrerne lå på 30-50 DM excl. udgifter til varme og lys m.v. og var afpasset efter de takster, som betaltes af tyske menighedsmedlemmer i Nordslesvig, når de benyttede en præst fra den tyske frimenighed – Nordschleswigsche Gemeinde. Der lå lønniveauet betydeligt over Sydslesvig, og menighederne havde et økonomisk grundlag i kirkeskattelignende bidrag. Taksterne blev nu overført til Sydslesvig, hvor de virkede dobbelt trykkende. Det var også meningen. Landskirken ville på den måde gøre opmærksom på, hvad man opfattede som en urimelig behandling af fæller nord for grænsen. Derfor lod biskop Wester straks forstå, at han var villig til at forhandle om gebyrernes højde, dersom det samme kunne ske for det tyske mindretal i Nordslesvig.

Netop disse uretfærdige gebyrer var baggrund for, at den ene menighedskreds efter den anden nu søgte ind i skolernes kirkesale eller etablerede egentlige danske kirker – uafhængigt af sognekirkerne.

Ophævelsen af ligestillingen fik dog ikke alle forhandlinger til at standse. Fra dansk side foretrak flertallet fortsat at finde en ordning inden for landskirkens rammer, og man fremhævede, at man kun nødtvunget og under tvang ville træde ud i en frimenighedsstatus. Tiden var endnu ikke moden til selvstændighed. Friheden skræmte. I Flensborg var der måske basis for en frimenighed, men på landet ville de færreste forlade den landskirke, hvor deres forfædre og de selv altid havde følt sig hjemme. Mange havde en frygt for, at de ville blive nægtet adgang til kirkegårde og til familiegravsteder – og det vejede tungt. Hvis man erklærede sig som frikirke, ville kun en meget lille kerne følge med – og den danske kirke ville afskære sig fra sin egentlige

menighed. Friheden forudsatte en årrækkes opdragelse af sydslesvigerne og et arbejde i dybden. Ellers kunne man let grave sin egen grav, inden arbejdet for alvor var kommet i gang. Derfor turde man stadig ikke gå ind på landskirken tanke.

Fra dansk side var man ikke i tvivl om tyskernes motiver til at foreslå en frikirkestatus: Landskirken vidste, at de færreste havde lyst til at forlade fædrenes kirke. Hvis mindretallets kirke blev en frimenighed, ville den blive reduceret til ubetydelighed – og dermed ville truslen fra dansk side af sig selv blive mindre.

I de følgende år blev der drøftet og skrevet breve. Men alt uden resultat. Den indbyrdes skepsis var ikke til at tage fejl af. Holdningerne blev skarpt markeret. På dansk side fremførte flere præster, at de var den egentlige landskirke. Det var de danske forfædre, som havde bygget kirkerne. Hele landet og hele befolkningen var dansk, da kirkerne blev bygget. Derfor burde sydslesvigeren have fuld frihed til selv at vælge præst, og kirkebygningerne skulle stå åbne uden begrænsning. »Den kirke, der i sin fremfærd er i modstrid med disse to faktorer, står på svage fødder«, udtalte førstepæsten på kirkedagen i 1953.¹³⁸

Omvendt betragtede landskirken mindretallet og dets præster som gæster. Gæster må finde sig til rette med den orden, som værtslandets kirke kan tilbyde dem. De må indordne sig. En sådan tankegang var uforståelig på dansk side og ud fra den danske folkekirkes frihedstraditioner. En dialog var svær på de betingelser.

Fra tysk side blev det gentaget, at de danske præster tjente et kulturpolitisk kampformål, at de misbrugte deres embede i politisk øjemed, ja Holstens biskop Halfmann stemplede ifølge aviserne i 1952 de danske præster som »krybskytter« og hævdede, at der kun var behov for 5-6 danske præster. For resten sørgede de tyske præster bedst. Alligevel voksede antallet af danske præster og ungdomssekretærer konstant, uden at landskirken kunne gøre noget. Det affødte grænseløs ærgrelse.

De danske præster blev anklaget for at føre underbudspolitik. De fristede folk til at unddrage sig skattepligten ved at søge over i de danske menigheder, hvor der kun var tale om et latterligt indmeldelsesgebyr på 2 DM. Landskirkens klagepunkter var utallige.

Gebyrordningen satte ondt blod, og der blev indledt forhandlinger om at få taksterne i Nordslesvig nedsat, således at det samme kunne ske syd for grænsen. Der kom også forslag om en tostrenget løsning i lighed med den, som gjaldt for mindretallet i Nordslesvig. Landskirken tilbød at indrette nogle danske præsteembeder inden for sine egne ræk-

ker, ligesom man havde kendt det i Flensborg indtil 1923. På landet skulle der være frimenigheder som i Nordslesvig. En overgang i 1952 så det ud til, at de to parter kunne finde hinanden. Den 6. november 1952 førte en forhandling mellem parterne til en fælles hensigtserklæring. Landskirken stillede i udsigt at henstille til sine sognepræster og menighedsråd 1) at nedsætte gebyrerne for benyttelse af kirkerne, 2) at overveje endnu engang at åbne kirkerne for de danske menigheder. Fra dansk side udtaltes villighed til ved forrettelse af embedshandlinger at følge landskirkens skik og brug. Erklæringen sluttede med disse ord. »Begge kirkers repræsentanter er enige om at ville stræbe henimod på broderlig vis at arbejde ved siden af og med hinanden her i grænselandet«.

Landskirken følte sig dog ikke tryk i forhold til løfter fra dansk side om at ville følge landskirkens ordninger. Kirkeledelsen krævede bindende tilsagn om dansk overholdelse af landskirkens regler, før man ville rette henstillinger til sognepræster og menighedsråd. Til dette krav svarede det danske kirkeråd den 21. februar 1953 med at opstille et 5-punkts program. Man lovede at følge landskirkens regler, når det drejede sig om betjening af landskirkemedlemmer og i øvrigt altid, når landskirkens bygninger blev benyttet. Til gengæld ønskede man at være frit stillet m.h.t. benyttelse af begge sprog både ved gudstjenester og embedshandlinger.

Sprogloven 1955

De danske præster sprogkrav gjorde på forhånd al videre samtale overflødig. Sagen flød. Det nyttede heller ikke, da der fra dansk side i foråret 1955 blev udtrykt ønske om at få kirkespørgsmålene gjort til en del af forhandlingerne om Bonn-København-erklæringen. Fra både forbundsregeringen og landsregeringen blev straks anført, at landskirken var fri af staten, og at kirkelige spørgsmål derfor ikke kunne komme med i forhandlinger om mindretallenes rettigheder.¹³⁹

Kort efter fremlagde landskirken et forsøg på at etablere en fast orden. Den 13. maj 1955 vedtog landssynoden den såkaldte sproglov. Den var et tysk forsøg på at afklare problemerne. Den gav regler for dansksproget kirkebetjening af landskirkemedlemmer. Det blev forordnet, at et tysk menighedsråd havde pligt til at overlade kirkerne til dansksprogede gudstjenester, enten ved en præst i landskirken eller en anden præst, når 15 landskirkemedlemmer ønskede det. Ekstragebyrer

Gudstjenesterne kunne foregå under ret improviserede former, her i Karby skole i Årnæs-distriktet o. 1954. Der er ikke nogen egentlig altervæg, og knæfaldet virker »hjemmelavet«. Alterbilledet kom fra Skelund kirke i Nordvestjylland, lysstagen fra en embedsmand på Amalienborg slot.

for benyttelsen måtte ikke opkræves (de høje gebyrer i Nordslesvig var i mellemtiden blevet afskaffet). Men der var betingelser: Dansk var eneste tilladte sprog. Kun ved de kirkelige handlinger kunne også det tyske sprog benyttes, hvis følget var uensartet i sproglig henseende. Det var muligt at benytte en dansk folkekirkepræst, men forinden skulle han anerkendes af kirkeledelsen. Biskoppen skulle i en samtale fastslå, om præsten var villig til at overholde landskirkens ordninger. I øvrigt bortfaldt reglerne om overladelse af kirkerum til dansk gudstjeneste eller kirkelige handlinger, hvor en kirke eller et andet særligt lokale stod til rådighed. Sprogloven var tænkt som en imødekommelse. Set med tyske øjne blev der givet danskerne alle muligheder for at holde danske gudstjenester i kirkerne, og i egne lokaler kunne mindretallet holde tyske eller danske gudstjenester efter frit valg. Loven gav på kirkeområdet rammer, som levede op til de samtidige København-Bonnerklæringer.¹⁴⁰

Sådan blev sagen dog ikke opfattet på dansk side. Hånden var nok strakt frem, men på landskirkens betingelser. Svaret blev en kategorisk afvisning. Kravet om udelukkende dansk som gudstjenestesprog og om at præsterne skulle møde til hvad der kunne opfattes som en eksamen hos biskoppen var uantageligt. Loven blev opfattet som uforenelig med dansk frihedstradition – og fra dansk side blev der ikke gjort brug af

den. I Nordslesvig kunne det tyske mindretal selv bestemme sit kirkesprog, der krævedes ikke tilladelse til at tale dansk i sognekirkerne. Også derfor blev sprogkravet opfattet som ganske urimeligt.

Tyske og danske præster fortsatte hver for sig. Den af landskirken ønskede orden blev ikke oprettet. De to parter talte forbi hinanden, hver ud fra sine forudsætninger. Det danske mindretal søgte ind i de nyindrettede kirkesale, hvor der ikke var sprogkrav og gebyrbetaling. I sognekirkerne kom de i stadig mindre omfang. De to kirker var som to mennesker, der passerer hinanden på hver sit fortov. De holdt øje med hinanden, men ænsede næppe hinanden. Pastor A. Pontoppidan Thysen i Harreslev udtrykte det i 1954: »Den tyske landskirke har jeg ikke haft noget med at gøre, vi er fordrevne fra kirkerne, og vi ved, at man ser på os med uvilje i de tyske præstegårde, men i øvrigt lægges der ikke i det daglige nogen hindring i vejen for os, og møder man disse amtsbrøder, har jeg kun mærket en korrekt, men lidt kølig tone. Vi mødes undertiden hos de gamle, og det er altid lidt pinligt«. ¹⁴¹

I pressen herskede den uforsonlige tone. I de danske medier fyldte hyppige anklager mod biskop Wester og landskirken mange spalter. På tysk side hæftede man sig ved, at danskerne ganske negligerede landskirkens berettigede ønsker om at holde orden i sit hus, og at grænsepoltiske målsætninger stadig overtonede det kirkelige. Ånden i København-Bonn-erklæringerne kom knap nok til orde på det kirkelige område.

1949-59: Hverdagen melder sig

Begejstringen slut

Fra 1947 og nogle år frem sendte pastor Buur i Sdr. Brarup hvert år en duplikeret beretning til »vore gode venner i Danmark«, dvs. de kredse, som med penge og naturalier var med til at muliggøre det daglige menighedsarbejde. Hæfterne fortæller om præstens mange arbejdsopgaver, og de antyder, hvordan stemningen skiftede.

I juli 1949 indledte pastor Buur sin beretning med disse ord: »Det første eventyr er endt, de bedste vintre er gået. Begyndelsesiveren, som gjorde de første par års arbejde til den helt store oplevelse, er taget noget af. Men eventyret går nu over i en virkelighedsskildring, som både er alvorlig og som kræver forståelse. Nu må det liv, som blussede så stærkt op i 1945-46, føres ind i rolige og faste baner med en fremadskridende og blivende karakter«. ¹⁴²

Sdr. Brarup-præstens kolleger gjorde samme erfaring. Mens folk i 1946 var strømmet til, bare der lød dansk tale (som de alligevel ikke forstod altfor meget af), umiddelbart grebne af det danske, var begejstringen borte i 1950. Nu mærkede man tilbagegangen. De store antal kirkegængere hørte tidligere år til. Barsedåb, velsignelse af ægteskab eller begravelse forekom sjældnere. Kun konfirmationerne var endnu talrige. Her var præsten skolens forlængede arm. Men det var en flygtig kontakt. Mange konfirmander og deres forældre genså præsterne aldrig siden. På vestkysten klagede Husum og Nibøl-præsterne samstemmende over tilbagegang og over ringe kirkelighed. Et menigheds*liv* var endnu ikke vokset frem, der var kun tale om et kirkeligt *arbejde* – med gudstjenester og fåtallige kirkelige handlinger. Menighederne var slet ikke organiserede, medlemsbidragene var usselig små. Enhver tanke om at kunne stå på egne ben som frikirke måtte opgives som farlig fantasi. ¹⁴³

Hvis præsten var kommet til Sydslesvig med den forventning, at opslutningen om kirken ville holde sig på det niveau, som den politiske bevægelse viste, da han besluttede sig at drage syd for grænsen, blev han alvorligt skuffet. I 1948 klagede pastor Jens Nielsen i St. Solt/Havetoft sin nød. Hovedparten af Sydslesvigsk Forenings medlemmer gik ikke til dansk gudstjeneste. De brugte ikke den danske præst, men gik til den tyske sognepræst med barsedåb, vielser og

Pastor Jens Nielsen blev præst for mindretallet i Havetoft-Ølsby-Boglund, Store og Lille Solt i 1946. Da han 1950 rejste tilbage til Danmark, fik han det skudsmaal, at han havde virket »stille og beskedne. Det var aldrig de store ord, der kom fra hans mund. Han havde storst betydning for de små kredse. For de gamle i sine sogne gjorde han et stort, påskønnelsesværdigt arbejde«. Han stod Indre Missions nær, men blev skuffet, da han ikke fandt »de helliges« i Sydslesvig.

især begravelser. På alle folkelige, sproglige og kulturelle områder var de stadig tyske. Efter hans skøn havde dansk sprog, dansk kultur, dansk folkeliv og dansk kirkeliv ingen interesse for dem. Han fandt det ret fortvivlende at skulle opbygge et dansk kirke- og menighedslev, hvor befolkningen ikke kunne dansk. Er det overhovedet muligt? spurgte han. »Nu skal disse mennesker, der ikke forstår dansk, til at gå til dansk gudstjeneste. De får stukket en dansk salmebog i hånden og forstår ikke et ord af, hvad der bliver sunget. De hører en prædiken, som de heller intet forstår af. Ganske vist taler jeg lidt på tysk, men selv om de forstår, hvad der bliver sagt fem minutter af en gudstjeneste, så er det jo ikke meget ... Kan disse mennesker virkelig gennem en dansk gudstjeneste få noget, der kan mætte deres sjæl og give dem noget at leve på?«. Uden en kristelig vækkelse og en politisk strømændring var arbejdet udsigtsløst. Præsten måtte være ærlig. Det var ikke nok blot at fortælle de solstrålefortællinger, som blev fortalt i foredrag eller aviser i Danmark. Nej, tidens egentlige vanskelighed var ikke forholdet til den tyske kirke, »men derimod vore egne folks ligegyldighed og modstand«. ¹⁴⁴

Her talte en mand af Indre Missions præg. Alle tyske angreb mod politiserende præster må tie her. De tyske kolleger kunne også bekræfte Niensens vurdering, at hovedparten af de »nydanske« holdt sig til sognepræsterne. Det var jo beroligende – landskirken behøvede ikke at være så skræmt som i den allerførste tid efter 1945.

Omvendt mærkede den danske kirke virkningerne af den gradvise stabilisering af det tyske samfund. I de første år havde tilhængerne endnu kunnet drømme om at Sydslesvig politisk ville komme til Danmark – nu var denne politiske drøm blegnet, og kirken, som var født i dens kølvand, led derunder.

Selvransagelsen meldte sig for mange præster. Det mærkedes, at udviklingen efter 1945 ikke havde været udtryk for en kirkelig vækkelse, og at tilslutningen til det danske havde været stærkest i socialt og kirkeligt svage kredse. Derfor mærkedes frafaldet stærkt, da opbruddets politiske bevægelse tabte kraft. Tallene blev mindre. Mange veg tilbage for at vise deres tilslutning til mindretallet så åbent som f.eks. ved at lade sig vie af den danske præst. Kun konfirmanderne fyldte endnu side op og side ned i kirkebøgerne. Men var det muligt at holde kontakten til de unge, når de havde forladt skolen og den danske konfirmationsforbedelse? Mangen præst genså først sine konfirmander, når de dukkede op for at få en konfirmationsattest – til brug ved vielsen hos den tyske

sognepræst! Det var et faresignal, som understregede, at det var bydende nødvendigt at tænke på et veludbygget ungdomsarbejde gennem KFUM og KFUK.

Man klamrede sig til tal, der skulle vise, at tabene var til at bære. Hvad var årsagen? Hvad skulle man gøre? Præsterne måtte knibe sig i armen, som pastor Martin Nørgaard gjorde det først på året 1951: »Jeg mødte for nylig en mand, der spurgte, om jeg nu også var helt sikker på, at vi havde handlet ret ved så beredvilligt at imødekomme sydslesvigernes ønske om dansk kirkelig betjening. Jeg svarede ham med et tydeligt ja – men, føjede jeg til – dette ja gælder kun, når vi fremover vil følge arbejdet op«. ¹⁴⁵ Spørgsmålet røber, at der var et problem, og svaret antyder, hvor man så løsningen. Der skulle arbejdes i dybden.

Folk faldt fra – og det kunne give spændinger. En episode fra Arnæs viser, at spændingerne lurede. I 1950 døde et mangeårigt medlem af Arnæs Kirchenvorstand. Siden 1945 havde han og konen været medlemmer af SSF, men med årene kølnedes begejstringen, som hos så mange andre. Manden røbede sine bekymringer overfor den tyske sognepræst, og da han var død, valgte familien en tysk begravelse. I sin begravelsestale foran alteret søgte præsten at give et oprigtigt billede af afdøde. Han referede, at afdøde havde talt om »seine Not, die darin bestehe, daß er nach dem deutschen Zusammenbruch zu den Dänen gegangen sei. Er habe es getan, um seine Familie vor Hunger und Verelendung zu bewahren«. Men han fortrode, »so sehr im besonderen das in seiner Stube ihm ständig vor Augen stehende Bild seines lieben Sohnes, welcher in treuer Pflichterfüllung für sein Vaterland zum Krüppel geschossen sei, ihm sein Leben lang eine heimliche Anklage sein werde«. Præsten føjede til: »So stehen wir am Sarge eines Mannes, der wie vielleicht so mancher andere auch, die ganze Bitterkeit hat erfahren müssen, die in der Erkenntnis liegt, daß man sein Vaterland wohl verlassen, niemals aber ein neues irdisches Vaterland gewinnen kann«.

Talen fik SSF i Arnæs til at fare i flint. Tre uger efter blev enken skriftligt ekskluderet af foreningen på grund af »gröbliche Verletzung« af foreningens bestemmelser og interesser. Det gav dønninger i pressen – typisk for den spændte stemning. Det var med til at vanskeliggøre et godt samarbejde mellem danske og tyske præster. ¹⁴⁶

Julesalmer

Dagligdagen

Gudstjenester og kirkelige handlinger var en selvfølgelig del af præstens arbejde. Men der var meget andet. Hverken DKU eller førstepræsten afstak faste rammer. Søndagsskole, børne- og ungdomsarbejde var almindeligt. De mange funktionærer nordfra var det også naturligt at opsøge. I Slesvig åbnede pastor Rommerdahl en gang om måneden sit hjem for de mange unge rigsdanske lærere og lærerinder, »som sidder og kukkelurer på deres ensomme værelser i byen. Den idé har vi haft megen glæde af. Der kommer ca. 20 hver gang, som ser ud til at nyde det meget at være i et rigtigt hjem. Der bliver holdt foredrag, diskuteret, drukket te, sunget, og ellers er samværet frit. Man kan vel sige, at det er DKU-arbejde i mere egentlig forstand (kirkeligt arbejde blandt udvandrede danske)«. ¹⁴⁷

390 Være velkommen, Herrens Aar, og velkommen her hid! Julenat, da vor Herre blev fød, Da tændte sig Lyset i Mørkets Skød. Velkommen Nytaar og velkommen her!

2. Paaskemorgen, da Herren opstod, Da Livstræet fæsted i Graven Rod.

3. Pinsedag, da Guds Aand kom her ned, Da nedsteg Guds Kraft til vor Skrøbelighed.

4. Herrens Aar med vor Guds Velbehag Nu bringer os Glæde hver Herrens Dag.

S. N. DO 243. 3378/2000. 12. 47. Kl. A.

Hæfte med danske julesalmer trykt af menigheden i Sønder Brarup 1947.

Dag for dag arbejdede præsterne videre. Omkring 100 steder ud over Sydslesvig blev der holdt gudstjenester omend ofte for små kredse. Langsomt satte mødetrætheden ind, og pionergenerationen kunne ikke helt følge med længere. I årsberetning efter årsberetning udtryktes håbet om, at folk vågnede til personligt ansvar for det kirkelige, så det ikke blot var præstens arbejde, men menighedens. Det var overgangens år, hvor menighederne var svage og uden økonomisk kraft.

Det viste sig bl.a i et beskedent antal vielser og begravelser. Mange fandt det lidt fattigt, at disse vigtige begivenheder i den enkeltes og i landsbyens liv skulle finde sted i en skolesal og ikke i fædrenes kirke. Ofte gik folk derfor til den tyske præst, selv om de regnede sig til mindretallet.

Mangen præst måtte føle, at han var havnet i en befolkning endnu mere ukirkeleg end i Danmark. Havde præsterne måske endda selv bidraget til at verdsliggøre landsdelen – ved først at lede sydslesvigerne bort fra landskirken, og da de nye bånd til den danske kirke ikke holdt, da at efterlade dem uden nogen form for kirkeligt fællesskab? Tankerne kunne være mange: Men de fleste præster holdt ud – med dagligdagens konfirmandundervisning, husbesøg, sociale opgaver, kulturelt arbejde – og søndagenes højmesser.

H. F. Petersens afskedigelse

Da arbejdet voksede så voldsomt i omfang efter 1945, var H. F. Petersen fra 1. marts 1946 blevet udpeget som »førstepræst« for DKU's

arbejde i Sydslesvig. Som sådan fungerede han i den vanskelige opbrudstid. Nu blev der stillet langt større krav til førsteprestens ordenssans og administrative evner end før krigen. Måske var dette medvirkende til, at H. F. Petersen kun kom til at sidde fem år i stillingen.

Konventionel var HF ikke. Allerede i 1941 havde det været på tale, at han skulle søge bort fra Sydslesvig. I 1947 kom menighedsrådet i Flensborg i direkte konflikt med DKU om H. F. Petersen. Førsteprestens ægteskab forliste, og det var dengang en alvorlig sag for en præst. Et lille flertal i menighedsrådet ønskede ham bort. DKU reagerede først ved at henstille til førstepresten, at han søgte bort fra Flensborg til et andet præsteembede i Sydslesvig. Da han ikke godtog dette, valgte bestyrelsen at beskytte en mand, som havde betydet så meget for kirken i Sydslesvig. Flensborg-menighedsrådet skulle lige så lidt som menighedsrådene i Danmark have mulighed for at afskedige deres præst.¹⁴⁸

Umiddelbart derefter kom der en ny konflikt med menighedsrådet. DKU afviste menighedsrådets kandidat til en ny præstestilling. I fornærmelse gik menighedsrådet af i protest mod hvad man opfattede som DKU's formynderskab eller »Vi alene vide-holdning«.¹⁴⁹

Efter nogen tid lagde uroen sig. Men i 1949 kom der nyt konfliktstof. Siden 1946 havde Indre Mission og DKU i fællesskab lønnet indremissionær Georg P. Knudsen. Han virkede med stor energi i Flensborg, samlede hundredvis af børn til gudstjeneste og fik indgang blandt ganske jævne folk. Da han imidlertid søgte skilsmisse fra sin kone, sagde Indre Mission farvel til sin medarbejder. Formanden Christian Bartholdy argumenterede: »Som de moralske forhold er nu, er sådan en fraskilt mand et lovligt bytte for enhver ugift kvinde over 30. Jeg synes vi taber ansigtet over for tyskerne, hvis både kirke og IM sender dem sådanne arbejdere«. HF søgte at intervenere hos DKU, men heller ikke det lykkedes: DKU mente, at man var nødt til at afskedige Knudsen. Biskop Noack, som altid blev spurgt til råds i de sydslesvigske personsager, vurderede, at DKU ikke kunne tage flere skilsmisser. Det var nok, at man havde måttet bære over med HF's skilsmisse.

Knudsen måtte derfor falde, selv om han fik bred opbakning fra kirkeligt interesserede og søndagsskole-arbejdere i Flensborg. Han fortsatte imidlertid sit arbejde med støtte fra private venner i Danmark, og samlede især kræfterne om børnegudstjenester, som kaldte mange børn i kirke. Den fordomsfri H. F. Petersen fandt det helt acceptabelt, selvom det kunne opfattes som et konkurrenceforetagende i forhold til DKU. Ovenikøbet tillod han sig den 5. marts 1950 ved en gudstjeneste

Biskop Noack og H. F. Petersen i Lille Solt kirke ved indsættelsen af HF som præst i Satrup og omegns menigheder den 17. december 1950. Der er ikke de helt store smil fremme.

i Helligåndskirken på egen hånd at indvi Knudsen som kateket (her: præst for børnegudstjenesterne) helt uden forudgående tilladelse fra DKU. Det gav ballade. En sådan selvtægt kunne DKU ikke tolerere. Førstepræsten blev beordret til møde i bestyrelsen i København og måtte stå skoleret. Hos biskop Noack blev der indhentet et votum, og det endte med, at førstepræsten blev bedt om at søge sin afsked. I stedet blev han tilbudt embede i Ekernførde eller i Satrup. Samtidig blev det gennem Ritzaus bureau kundgjort, at DKU havde udtalt sin alvorligste misbilligelse.

Fremgangsmåden vakte undren i Flensborg. Fra både dele af menighedsrådet, fra lægfolk og fra præstekolleger kom der indsigelser mod den ublide behandling af HF. De ønskede at beholde ham i Flensborg og fremhævede hans utrættelige initiativ, varme hjertelag og hjælpsomhed. »Hvor har vi beundret hans trofasthed imod os under de vanskelige kår under nazismen og krigen, hvor har vi glædet os over hans udvidelse af arbejdet og hvor har vi følt os opbyggede af hans forkyndelse ved gudstjenester og dåb, konfirmation, bryllup og begravelser og opmuntret ved hans friske færd!«¹⁵⁰

Intet nyttede de smukke ord. DKU gik på jagt efter en afløser til den

vigtige stilling som førstepræst. Først forespurgte bestyrelsen hos biskop Noack, om han kunne tænke sig at nedlægge sit embede for at tage fat igen i Sydslesvig. Da det blev et nej, tog DKU kontakt til provst Westergaard-Jacobsen i Rødding. Han var opvokset i Flensborg og var student fra byens latinskole. Heldigvis sagde han ja. Udgangen af det hele blev, at Westergaard-Jacobsen blev valgt til førstepræst – til nogen misfornøjelse for menighedsrådet i Flensborg, som var såret over, at DKU igen havde handlet på egen hånd.

H. F. Petersen blev »forvist« til Satrup og indsattes den 17. december 1950 i det nye embede i Satrup – med en meget direkte tale fra biskop Noack. Til pastor Petersen udtalte biskoppen: »Du har været ude for forskellig behandling i forskellige situationer, som både har bragt dig glæde og smerte. Men jeg tror, at når den første glæde over rosen eller den første smerte har sat sig, så vil du kunne sige: »Det kan være ligemeget, hvordan folk dømmer mig, for jeg ved, at Herren selv er min dommer, og han alene har ret til at dømme mig.« Sådan har du sagt, og sådan vil du fremdeles sige.

Det er mig en stor glæde at indføre dig i præstegerningen i disse sogne. Jeg har tillid til dine evner og din gode vilje til at fylde gerningen med alt det bedste. Foren friskhed med overlæg, umiddelbarhed med betænksomhed, foretagsomhed med samling ... Hermed ønsker jeg dig til lykke og Guds velsignelse over dit arbejde«. ¹⁵¹Da HF i januar året efter havde 25 års jubilæum, sendte DKU en gave og søgte at hele sårene med venlige ord: »Vi er alle klare over, at Deres indsats har været af en afgørende betydning, og at uden Deres indsigt og forståelse af de særlige forhold i Sydslesvig var DKU ikke nået så langt frem, som det er sket.« Man erkendte, at ikke alt havde ligget i solskin for HF i de henrundne dage, men man udtalte ønsket om, at han ville finde glæde og resultater på det nye sted. ¹⁵²

Året 1950 var ubehageligt for H. F. Petersen. Det gjaldt også missionær Knudsen. Trods signalerne fra DKU fortsatte han dog en tid sit arbejde. Folk fra menigheden i Flensborg sluttede op bag ham, og sidst på året 1950 tog de kontakt til landskirken i et forsøg på at få oprettet en egentlig frimenighed. ¹⁵³ Forsøget løb ud i sandet. De danske præster fik påbud om at unnlade ethvert samarbejde med den genstridige missionær. DKU holdt tøjlerne fast i hånden – ikke mindst når det gjaldt besættelse af præstestillingerne.

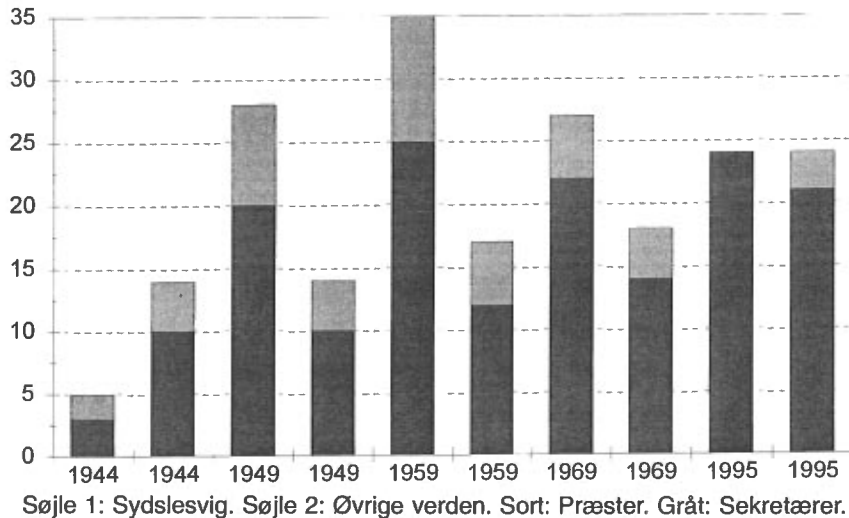
Fortsat udbygning 1950-56

Det er nævnt, at mange præster efter de første hektiske år klagede over afmatning. Den første tids mange kirkegængere udeblev, og der blev langt mellem de kirkelige handlinger. Alligevel er der ikke tvivl om, at mange præster var overbebyrdede. Distrikterne var så store, at flere præster måtte holde op til fire gudstjenester pr. søndag. De måtte farte fra det ene til det andet og tage sig af alt på én gang. Kontakten i dybden, med det enkelte medlem og den enkelte kirkegænger, kunne svigte, når præsten ikke boede i sit distrikt. Eller som det hed, da der i 1951 blev søgt om penge i DKU til en præstebolig i Harreslev: »Den tyske sognepræst i Harreslev taler udmærket dansk. Det vil blive umuligt i det lange løb at konkurrere med ham, når den danske præst ikke må bo midt blandt sit folk«. ¹⁵⁴

Løsenet lød fra alle egne af Sydslesvig: Vi må arbejde i dybden, søge bedre kontakt med vort bagland. Husbesøg må sættes i centrum – og det forudsætter mindre distrikter, altså flere præster. Det gjaldt om at fastholde, hvad allerede var vundet. Positionerne skulle sikres. Bordet fangede.

I indlæg efter indlæg fremsattes ønsket om at få de store præstedi-

DKU-ansatte 1944-1995 Sydslesvig og øvrige verden

DKU-ansatte i Sydslesvig og i den øvrige verden fra 1944 til i dag. Indtil 1945 var de ansatte i Sydslesvig i mindretal. Efter krigen dominerede Sydslesvig helt. Forst i 1995 er der atter ligevegt.

striker opdelt i mindre. Kun ved at opdyrke en bedre kontakt til menigheden kunne man fastholde stillingen og sikre en varig forkyndelse af evangeliet på dansk. En intensivering var nødvendig, også fordi man følte, at de tyske kolleger nu optrådte med større selvbevidsthed og mod.

I DKU var lydigheden stor, og i 1953 lykkedes det at få staten til fuldt ud at betale præstelønningerne. Netop i årene frem mod 1956, hvor der for alvor mærkedes stilstand eller tilbagegang efter euforiens første år, blev antallet af præster øget mærkbart frem mod det endelige antal 24. Trin for trin blev de store distrikter opdelt:

1950: 2 nye præster. Aventoft udskilles fra Læk, Ugle herred udskilles (1951) fra landdistrikterne vest for Flensborg.

1952: 2 nye præster. Nyt embede i Flensborg Nord. Harreslev udskilles fra landdistrikterne vest for Flensborg.

1953: 1 ny præst. Sild udskilles fra Nibøl.

1954: 1 ny præst. Egernførde udskilles fra Rendsborg/Slesvig.

1955/56. 1 ny præst. Frederiksstad udskilles fra Husum.

Dermed havde kirkelandskabet stort set fundet sin endelige skikkelse. Flere embeder blev ikke oprettet de næste 30 år. Kappel-Arnæs blev sammenlagt i 1969, Nibøl blev nedlagt i 1973, mens et nyt embede for Helligåndskirken/Flensborg Sporskifte blev oprettet 1987.

Guttorm Pedersens alterbillede i den danske kirkesal i Egernførde danske skole blev indviet 1955. Også Bredsted skole og Tyraskolen i Ste-desand fik en kirkevæg af denne kunstner.

Økonomi

I årene fra 1945 og frem til 1956 voksede arbejdsstyrken i det danske kirkearbejde i imponerende grad. Fra tre præster og to sekretærer i 1945 til 20 præster og 10 ungdomsledere i 1951. I 1956 var det blevet til 24 præster. Hvorfra kom pengene til denne fantastiske udvikling?

Svaret kan gives ganske kort: Nordfra. Sydslesvig selv evnede i de første år intet at yde. I stedet påtog DKU sig at sørge for det nødvendige. I 1950'erne androg Sydslesvig-arbejdet normalt ca. 60% af DKU's samlede udgifter (1949-50: udgifter i alt kr. 860.000 – heraf Sydslesvig 501.966; 1956/57 udgifter i alt kr. 1.547.826, heraf Sydslesvig 924.668).

DKU-regnskab i kroner

	gaver	statstilskud	Alle Helgens Kollekt	årsregnskab
1944/45	186.189		69.294	
1945/46	229.533		74.447	
1946/47	297.156		98.616	-28.930
1947/48	345.695	64.900	94.469	-101.141
1948/49	309.910	124.900		-101.042
1949/50	310.079	124.900		-316.461
1950/51	468.668	424.900	61.197	63.452
1951/52	527.615	571.900		-44.326
1956/57	821.286	693.034		-33.000
1959/60	946.519	931.662	105.782	-40.000
1968/69	1.842.032	2.418.772	166.204	

Hovedparten af DKU's indtægter kom fra de op mod 24.000 medlemmer, fra en årlig kollekt Alle Helgens Dag i landets kirker, basarer, lodseddelsalg og gaver af forskellig art. Statsstøtten udgjorde kun en mindre del – i 1947/48 ca. 65.000 kr. Disse indtægter skulle dække den daglige drift, herunder præstelønninger. De sikre og kendte indtægter var kun beskedne i forhold til de opgaver, som DKU kastede sig ud i. En forbløffende dristighed rådede. Man påtog sig at virkeliggøre de mange ønsker fra Sydslesvig og bandt sig for udgifter til lønninger og boliger osv. uden at have fuld sikkerhed for, at pengene var i kassen. Det skete ud fra en fortrøstning, som biskop Noack formulerede på det

vigtige repræsentantskabsmøde den 30. januar 1946: »Gud har hidtil givet DKU dagligt brød, og vi har den tillid til Gud, at åndeligt arbejde bliver der sørget for«. ¹⁵⁵ Resultatet blev foruroligende underskud i flere år sidst i 1940'erne. Der var i høj grad brug for nye indtægter.

Heldigvis var lydhørheden stor i det danske kirkefolk. Der blev startet landsindsamlinger. I 1948 og 1949 indsamledes den første store »Folkegave til Sydslesvig«. Girokort blev udsendt til alle landets husstande. Første år gav det over 150.000 kr., næste år ca. 100.000. I 1952 blev det ændret til en husstandsindsamling med listebærere over hele landet. Resultat blev næsten 600.000 kr. Husindsamlinger og jubilæumsindsamlinger blev gentaget gang på gang i de følgende år.

Disse landsindsamlinger blev fra 1948 understøttet af indsamlinger organiseret af amtskomiteer i de fleste af landets amter. De fik til opgave at stabilisere DKU's indsamlingsarbejde og at sørge for basarer, kreds- og mødearbejde og lokale indsamlinger med henblik på særlige opgaver i Sydslesvig. Ad denne vej lykkedes det at samle store beløb, i 1948 hele 400.000 kr. Det muliggjorde, at der kunne opføres 7 præsteboliger samt indrettes kirkebarak i Rendsborg og kirkesal i Kappel.

De betydelige beløb, som blev fremskaffet i disse år til at dække DKU's udgifter, var udtryk for en bred folkelig støtte. Det danske kirkefolk, ikke statskassen eller fondsmidler, trak det tungeste læs. Uden denne offervillighed havde kirkearbejdet aldrig kunnet udvikle sig som det gjorde. Det blev understøttet af utallige møder, hvor præsterne fra Sydslesvig fortalte om deres arbejde, eller hvor der vistest film om DKU's arbejde i Sydslesvig.

Det brede folkelige indsamlingsarbejde gav resultater. Alligevel slog det ikke til. Underskuddet voksede til bekymrende højder – i 1949/50 over 300.000 kr. I DKU's bestyrelse vakte det naturligvis bekymring og irritation, at Sydslesvig ikke selv bidrog til at bære byrderne. Menighederne blev kraftigt opfordret til selv at yde noget – men det var for tidligt. Endnu var skuldrene for svage. Menighederne levede i en slags umyndighedstilstand – Danmark sørgede for dem. Pastor Schjørring i Rendsborg advarede i 1949 mod denne tendens: Menighederne havde brug for opdragelse. Man »måtte ikke tro, at D.K.U. var en knap, man blot behøvede at trykke på, så kom der penge; men så vel D.K.U. som Danmark i det hele taget havde påtaget sig så store forpligtelser over for Sydslesvig, at der skulle passes på; og jeg synes, der kan være nogen grund til at være lidt forsigtig med, at blot man siger Danmark, så får man, hvad man vil have«. ¹⁵⁶

Hans Ulrich Parmann, dansk præst i Slesvig 1956-1994. Han var den første af den nye generation af sydslesvigere, som fik præsteembedet i hjenstavnen.

Omkring 1950 var tanken om større selvfinansiering fra menighederne dog helt urealistisk. Regningen måtte sendes nordpå.

Endnu vejede det folkelige engagement tungest. Også præstelønningerne blev for en stor del afholdt af DKU's kasse. Endnu i begyndelsen af 1950'erne var præsterne ikke direkte på finansloven, men lønnedes delvis af DKU's overskud fra de mange indsamlinger, gaver, lodsedler og andre indtægtskilder. Det forklarer, at præsterne måtte bruge så megen tid på at rejse land og rige rundt for at fortælle om deres arbejde, og at de til stadighed skrev artikler i DKU's blad og i dagspressen for at skabe opbakning til arbejdet. Det var en ganske opslidende gerning – og en usikker position for DKU.

I det lange løb gjaldt det om at skaffe flere midler fra den danske statskasse. Trinvis voksede statens engagement, fra ca. 65.000 kr. i 1947 til over 400.000 kr. i 1951. I 1952 indledtes forhandlinger om at staten skulle overtage præstelønningerne. Det blev gennemført fra 1. april 1953, og fra 1959/60 frem til 1962/63 kom der store ekstrabevillinger til byggearbejder samt tilsagn om statstilskud på 2/3 af drifts- og vedligeholdelsesudgifter for DKU's ejendomme i Sydslesvig. Lidt efter lidt kom den danske kirke i Sydslesvig på finansloven. I 1968/69 bar staten 85% af DKU's udgifter til arbejdet i Sydslesvig.¹⁵⁷

Kirkesale og menighedshuse

I løbet af 1950'erne ændredes rammerne omkring det danske kirkearbejde. I de første pionerår havde der været stor forskel fra sted til sted. Nogle steder var sognekirkerne rammen omkring de danske gudstjenester, andre steder havde man benyttet kroer og måske dagligstuer. Hvor en dansk skole blev oprettet, søgte man derhen, hvis der ikke var mulighed for at benytte kirken. De mange forskellige løsninger havde dog kun foreløbig karakter. Man håbede endnu på, at der kunne opnås faste og rimelige aftaler om at benytte sognekirkerne.

Men det trak ud, og de midlertidige rammer kunne nok vække bekymring. For nogle kirkegængere var de måske udtryk for hygge, højtid og fortrolighed. For de fleste var de udtryk for, at den danske kirke knap var så god som landskirken. Sognekirken var fædrenes og sognets kirke. Småfolk kunne vel finde vej til en interimistisk skolekirke. Men bønderne? En barnedåb var heller ikke rigtig i et sådant lokale, og mange foretrak derfor at holde fast i den gamle tradition for hjemme-dåb, eller de valgte at benytte landskirkens præst til de kirkelige hand-

Gennem denne triste bygning i Angelbogade 75 gik kirkevejen for menigheden i St. Hans i Flensborg i årene 1948-49. Menigheden holdt til i bagbygningen. Salen havde ikke meget af et kirkerums højtid over sig. »Til gengæld var der noget andet, udefinerligt, i bedste forstand et menighedsfælleskab«, huskede pastor Poul Jørgensen bagefter, da menigheden ved adventstid 1949 havde fået gode lokaler i Kappelgade.

linger. Ved bryllup og begravelse kom skolen så godt som ikke på tale. Det var heller ikke let at opbygge et fast og værdigt menighedsliv så længe »alting flød«. Der var kort sagt mange grunde til at håbe på bedre lokaler.

I takt med, at man ikke kunne opfylde de betingelser, som landskirken opstillede for at give adgang til sognekirkerne, blev det klart, at de permanente rammer skulle skabes uden for sognekirkerne, altså i egne lokaler. Resultatet blev indrettelse af separate kirkebarakker, kirkesale og egentlige kirker. Bevægelsen startede sidst i 1940'erne, og det gik for alvor stærkt efter 1952.

Det begyndte i Rendsborg i 1948. Landskirken havde hårdnakket nægtet adgang til byens kirker, og da der endnu ikke fandtes en dansk skole, svarede DKU med opførelse af en selvstændig kirkebarak, som blev indviet 19. december 1948. Her skete noget helt atypisk: Kirken fik sit hus før skolen. Skolearbejdet voksede ud af kirkens konfirmandundervisning. Først et år efter at kirken havde fået sin barak, kom skolen i gang, og den fik til huse hos kirken – en naturlig sag, når man tænker på, at skolen ellers over resten af Sydslesvig var den tålmodige husvært for kirken.

Året efter fik menigheden i Kappel sit eget lokale, en stor kirkesal

St. Jørgen kirke og menighedshus i Flensborg – et af de tre menighedshuse, som blev bygget i årene 1949-52 for midler fra amtsindsamlinger i Danmark. Foto 1987.

bygget i tilslutning til skolen. Kristeligt Dagblad havde organiseret indsamling, så indretningen kunne foretages pænt og godt.¹⁵⁸

Også i Flensborg var der problemer med at få adgang til kirkerne. I St. Hans kirke mødte pastor Jørgensen en lukket dør, og i St. Jørgens kirke fik man kun adgang én gang om måneden. Det var ikke nok, og begge steder drømte man om egne lokaler. DKU's amtsindsamlinger kom til hjælp, og i 1949 kunne St. Hans indvie et gedigent byggeri med menigheds- og kirkesal og præstebolig. St. Jørgens menighed i Flensborg fik sit menighedshus efter samme mønster i 1952. I Slesvig var der allerede i 1946 taget de første skridt til at indsamle midler til et menighedshus. Målet blev nået i 1950, da der blev indviet et smukt menighedshus med kirkesal og præstebolig, bygget for midler fra amtsindsamlingerne i Danmark. Gennem disse byggerier skabtes der ikke blot rum til gudstjenester og menighedsmøder, men præsterne fik gode boliger i en landsdel, som stadig var plaget af voldsom boligmangel.

Baggrunden og ideologien bag indretningen af de nye selvstændige mødelokaler fandt udtryk i et lille digt af provst Andreas Petersen fra St. Jørgens menighed. Digtet blev indsat i en niche i altervæggen i St. Jørgen kirkesal i Flensborg i 1952¹⁵⁹:

Da i vor egen stavn
langs Dannevirke
vi ej fandt ly
i fædres kirke,
vi flytted' ind
hvor lavt er tag
med bøn i sind
om atterdag.

Trods odelsret på Sydslesvigs danske jord var menigheden holdt ude af de kirker, som fædrene havde bygget. De danske efterkommere havde måttet søge tilflugt »hvor lavt er tag« – men i bønnen fastholdt de håbet om, at bedre tider atter en dag kunne oprinde for deres kirkeliv i hjemstavnen.

Endnu en afgørende impuls til at indrette egne, permanente kirkelokaler kom med landskirkens gebyrordning fra 1952. Ikke alle kirker valgte at følge de høje takster. Men hvor det skete, var gebyret på 30-50 DM pr. kirkebenyttelse ud over godtgørelse for lys, varme og rengøring en byrde for de svage menigheders formåen. Mange steder rådede de jo næsten ikke over egne indtægter. Mindretallet måtte give afkald på at benytte sognekirken. En opgørelse fra november 1953 viste, at der til 11 kirker var adgang mod et lille gebyr til rengøring, lys o. lign, 22 kirker fulgte det store gebyr, og 23 kirker var lukket af principielle grunde.

Sdr. Brarup kan tjene som eksempel. Da sognekirken fra den 1. april 1952 krævede et gebyr på 40 DM pr. gudstjeneste, gik mindretallet sine egne veje. Heldigvis stod Skoleforeningen rede som en særdeles velvillig partner. Menigheden holdt herefter sine gudstjenester i et klasseværelse i skolebarakken, og da skolen flyttede til en nybygning af sten, overtog menigheden skolebarakken som sin egen. Den 2. marts 1958 blev den indviet som St. Johannes kirke.¹⁶⁰

De fleste steder forblev skole og kirke dog under samme tag. Netop i disse år gik et sandt byggeboom over Sydslesvig. De midlertidige skolebarakker havde udtjent og blev erstattet af huse af sten. Her blev der indrettet permanente lokaler til kirken. Der blev indrettet såkaldte »altervægge«: en skolestue blev forlænget noget, mod gavlvæggen blev anbragt et alterbord, som kunne slås ned, døbefont, knæfald, som kunne skilles ad, og prædikestol. Alt blev skjult bag en foldedør eller lignen-

Alteret i St. Vi danske skole blev indviet 14. oktober 1957. I sammenklappet stand dannede alteret et skab på hjul. Altersranken kunne skilles ad. Lignende altre blev udført til skolerne i Læk og Frorup og forsamlingshuset i Jybæk.

de på skoledagene og kunne på få minutter anbringes på plads og tages i brug om søndagen. Nogle steder stod det ene klasseværelse med en skydedør i forbindelse med klassen ved siden af, så der kunne dannes et rigtig stort forsamlingslokale.

Altervæggen kunne også være transportabel. I 1957 udviklede arkitekt Glahn i København sammen med lærer Holt Jensen i Esbjerg og snedkermester Werner Beeck i Skovbølhus en sindrig model. I sammenklappet tilstand var alteret blot et skab, som gav plads til prædikestol og døbefont. Det havde hjul og kunne således let køres hen til en væg. Når det blev klappet ud og indholdet – prædikestol og døbefont – var stillet på plads havde man en komplet altervæg – en genial løsning til de skoler, hvor en stor og kostbar fast altervæg ikke kunne realiseres.¹⁶¹

Kirkesale – både de faste og de flytbare – blev indrettet i skole efter skole fra begyndelsen af 1950'erne. I 1963 var man nået op på ca. 50 kirkesale. Hvad det betød for kirken, udtrykte førstepresten i 1963 ved at spørge: »Hvad skulle kirken have gjort i hele lokalespørgsmålet, om skolen og lærerne havde været kontrære i stedet for som nu imødekomme? I sandhed: Vi havde været ilde farne«. ¹⁶²

Indretningen blev som regel betalt af gode venner i Danmark, og udstyret blev stykket sammen af mange forskellige brikker. Typisk er forholdene på Sild. Her gav pastor Larsen i 1953 denne oversigt over

de mange gaver til altervægge og skolekirker: »I List lystestager med lys og en dejlig alterdug, syet af en dame i Holstebro, i Rantum et kors til alteret fra Vorbasse og løfte om en alterdug. I Keitum har den danske lærer stillet lystestager til rådighed. Det hjælper til at give kirkepræg over skolestuerne. Til brug ved barnedåb over hele øen har en kreds af damer i Aalestrup syet og skænket en kostbar dåbskjole, og fra en F.D.F. kreds i Randers har vi fået en nyttig gave i form af en stor kasse brugte salmebøger, der afhjælper et savn og fritager mig for at medbringe så mange hver gang til de forskellige gudstjenester«. ¹⁶³

Ved gaver kunne der også knyttes forbindelse tilbage til frimenighedstraditioner i Danmark. Typisk er indretningen af kirkesalen i digeskolen i Welt-Vollerwiek syd for Garding. Indvielsen skete den 10. juni 1951. Krucifiks, alterstager og døbefont til kirkesalen stammede fra den nedlagte frimenighed i Forballum i Nordslesvig tilligemed kalk og disk, som Ballum-menigheden selv havde modtaget i 1881 fra kongerigske frimenigheder. Altersranken kom fra Askov højskole. På den måde knyttedes en tråd tilbage til traditionen fra de nordslesvigske frimenigheder i Ballum og Rødding, ja helt til »det gamle land«. ¹⁶⁴

Digeskolen blev efterlignet ud over Sydslesvig i de kommende år. I skole efter skole blev der indrettet kirkesale med altervægge. Det var en samlende arbejdsopgave for både den enkelte menighedskreds i Sydslesvig og de mange støttekredse i Danmark.

Altervæggene myldrede frem: 1953-54: Satrup, Vesterland, Kisby, Arnæs, Stenfelt. 1955: Ekernførde, Bredsted, Kappel, Hatlund, Stedsand. Københavner-kunstneren Guttorm Pedersens altertavler satte præg på flere af disse altervægge.

Som regel var flere forskellige kræfter med til at skabe resultatet. I Langballe skole klarede man sig længe med det forhåndenværende inventar. I 1963 blev der indviet en egentlig kirkesal. Fra fadderskabet i Nørresundby kom en alterkalk. Lærer Leif Dahl, Brebøl, malede alterbilledet, og lærer Hans Egon Jonassen fremstillede knæfald, døbefontsfod og prædikestol med tilskud fra Brdr. Brovst's legat. Døbefonten stammede fra Clausholm ved Randers. ¹⁶⁵

Skolekirkerne blev en fortrolig ramme for mange i deres gudstjenesteliv. Enkelte steder stræbte man længere. Målet blev at få en rigtig og selvstændig dansk kirke i sten. Første gang det lykkedes var i Lyksborg i 1954. Andre fulgte efter – men emnet hører hjemme i et senere kapitel.

»Den danske Kirke i Sydslesvig e.V.« 1959

Sprogloven af 1955 var et vendepunkt. Forhandlingsfasen var endt. I de følgende 10 år lå samtalerne mellem landskirke og dansk kirke ret så stille. Hver for sig arbejdede de to kirker i stedet med egne problemer.

På dansk side svingede vægtskålen ned til fordel for en frikirkeordning. Selv provst Westergaard-Jacobsen blev overbevist om, at målet på langt sigt måtte være at søge en status uden for landskirken, dvs. at slå ind på den kurs, som landskirken havde foreslået i 1950. I 1956 nedsattes en kommission med førstepræsten, pastor Kvist fra Valsbøl og lederen af Kirkekontoret Erik Matthiesen til at arbejde videre med sagen. Året efter blev kommissionens arbejde fremskyndet, nu med førstepræsten, forretningsføreren og pastor Poul Jørgensen som medlemmer.

Mange spørgsmål trængte sig på. Hidtil havde den danske kirke arbejdet næsten uden organisation. Der var skabt kirkedag, kirkeråd og kirkekontor, og der fandtes en menighed i Flensborg. Uden for byen kom man ikke ret langt i retning af at organisere menigheder, og en egentlig sammenslutning fandtes ikke. Menighedskredsene havde ingen juridisk status, og medlemsbidragene var små. Langt de fleste danske kirkegængere var fortsat medlemmer af landskirken og betalte skat dér. De hang ved landskirken.

På kirkedagen i 1958 fik kirkerådet stillet den opgave at undersøge muligheden for dannelse af en selvstændig dansk folkekirke, dvs. en frikirke i Sydslesvig. Den skulle søge statsanerkendelse, hvilket ville indebære retten til gennem Finanzamt at opkræve kirkeskat af sine medlemmer ligesom landskirken af sine. På den måde ville man opnå, at kirkeskatten tilfaldt det danske kirkearbejde og ikke landskirken. Det forudsatte naturligvis, at dobbeltmedlemskaberne ophørte – medlemmerne af den danske menighed skulle træde ud af landskirken.

Den vej viste sig dog ikke farbar. Af to grunde: 1) Da man spurgte hos landsregeringen om muligheden for at opnå statsanerkendelse, lød svaret: Statsanerkendelse som kirke forudsætter, at vedkommende religionssamfund gennem sin forfatning og sit medlemstal gennem en længere periode har bevist sin levedygtighed i det offentlige liv. Disse betingelser kunne den danske kirke ikke opfylde – en fast organisation eksisterede jo ikke.

2) Medlemmerne var stadig ikke motiverede til at forlade landskirken, og man havde ikke råd til at lave en kirkeorganisation, som ville støde de fleste bort, dvs. sende dem over i landskirken. I almindelighed

Biografdirektor Iver Callo i Egerndorferde (født i Haderslev 1888) var en af de faste støtter for den lokale menighed fra starten og til sin død i 1972.

De danske præster samlet til arbejdsmode forud for oprettelsen af Den danske Kirke i Sydslesvig e.V. 1959.

var stemningen for en frikirkeløsning størst, hvor forholdet til landskirken var dårligst – vel mest længst mod syd og sydøst.

I stedet valgtes en overgangsløsning, som på én gang bevarede muligheden for at være medlem i både den danske og den tyske kirke, og som samtidig gav den danske kirke ny styrke. Der var brug for en fastere organisation, så folk dog kunne vide, hvad de var medlemmer af. Når folk talte om, at de gerne ville slutte sig til den danske kirke, forudsatte det en kirkeorganisation, som de kunne melde sig ind i. Organisationen måtte også have godkendelse som »juridisk person«, så at den kunne eje fast ejendom. Det blev til virkelighed, og barnet blev døbt »Den danske kirke i Sydslesvig e.V.« på kirkedagen den 7. maj 1959. Konstruktionen var tænkt som en overgangsordning, indtil tiden var moden for en egentlig frikirke.

Den første paragraf i vedtægterne lød sådan: »Den danske kirke i Sydslesvig er et forbund af Sydslesvigs danske menigheder. Forbundet optages i foreningsregistret, hvorefter dets navn bliver »Den danske kirke i Sydslesvig e.V.«. For at blive optaget i »Den danske kirke i Sydslesvig« måtte en menighed have konstitueret sig med medlemsliste, medlemsbidrag, menighedsvedtægter, menighedsråd, og den måtte betale et årsbidrag til Den danske kirke i Sydslesvig.

Netop disse regler kom til at lægge programmet for arbejdet i de næstfølgende år. Nu skulle den enkelte menighed organisere sig med medlemsliste, medlemsbidrag og vedtægter og menighedsråd. Det var en opfordring til sydslesvigerne om at tage et selvstændigt ansvar og at lægge vilje og DM bag kirkeønskerne.

Overfor landskirken bragte den nye organisation ikke større klarhed. Den danske part turde fortsat ikke tage skridt til et direkte brud. I stedet søgte man at styrke sin egen organisation for på den måde at skabe et bedre udgangspunkt, når tiden var inde til den endelige afklaring.¹⁶⁶

Pastor Tappe og tre konfirmander i Vyk på Før 1981. Dansk kirkeliv og konfirmation havde svært ved at slå rod på den frisiske ø. Selv om der var dansk skole siden 1948, frabad man sig i 1953 direkte at få dansk konfirmation. Den ville isolere de unge fra det lokale fællesskabs traditioner. Sidst i 1960'erne holdt pastor Henneke dansk-frisiske gudstjenester. Efter lang pause tog pastor Tappe fat igen – pigerne er her smykket med den lokale festdragt.

Normaliseringens år 1959-69

De svage menigheder

Vedtægterne for Dansk Kirke i Sydslesvig af 1959 var udtryk for en overgangsløsning. Menighederne skulle organiseres, uden dermed at tage skridt ud af landskirken. Det gjaldt om at give menighederne fast struktur med vedtægter, medlemskreds, faste medlemsbidrag, menighedsråd osv. Disse forudsætninger skulle være opfyldt, før en menighed kunne godkendes som sådan af kirkerådet og derefter blive tilsluttet DKS.

Overalt i Sydslesvig tog præsterne fat på at skabe ordnede forhold. I 1959 blev optaget 7 menigheder, i 1961 var tallet halvtreds passeret. Derefter lå tallet af organiserede menigheder ret konstant.

<i>Organiserede menigheder</i>	<i>Bidragydende medlemmer</i>
1959	7
1961	52
1964	55
1969	56
1976	51
1993	43
1994	43

Disse tal er dog ikke udtryk for kirkearbejdets samlede omfang. Også uden for de organiserede menigheder var der dansk kirkeliv. En del steder holdt de danske præster gudstjenester eller menighedsmøder uden at der fandtes en organiseret menighed, og uden at der betaltes medlemsbidrag. Der var blot en kreds af mennesker, som ønskede gudstjeneste ved den danske præst. Disse kredse var knap så permanente. De kunne sove ind – og vågne igen efter en tid. Det samlede antal prædikesteder var større end menighedernes antal:

Prædikesteder

1958	106
1961	103
1964	97
1969	84
1985	60
1993	60

De uorganiserede kredse var hyppigt meget små. I Hostrup og Damholm i Angel blev der f.eks. sidst i 1960'erne holdt én månedlig gudstjeneste hvert sted. Deltagelsen bestod gerne af en ældre kone, meget sjældent var der to kirkegængere, kun ved dåbsgudstjenester og i julen var der flere. Så små tal omtaltes hyppigt i præsternes årsberetninger. Det var formentlig den slags forhold provst Kvist havde i tankerne, da han i 1963 i sin årsberetning nævnte, at lyden fra nogle kredse kunne være lidt søvndrukken. Han ønskede, at de måtte vågne igen eller i hvert fald slutte sig til en anden dansk menighed. Det blev faktisk tendensen. I årenes løb reduceredes både antallet af menigheder og af prædikesteder. Tidens tendens til centralisering, som den viste sig på skoleområdet, satte også sine spor i kirkens arbejde. Gudstjenester lod sig vanskeligt opretholde i de helt små kredse.

I de organiserede menigheder skulle der betales medlemsbidrag, men langt de fleste var fortsat medlemmer af landskirken, og betalte skat dér. De danske præster havde hidtil været meget tilbageholdende med at opfordre til udmeldelse, og det lå udenfor dagsordenen at søge kirkeskatten overført til den danske kirke. Det satte snævre grænser for de danske menigheders virksomhed. De utilstrækkelige indtægter medvirkede til, at den danske kirke blev den billige kirke. Dens kirkesale var beskedne i forhold til landskirkens kirkebygninger, dens status var i manges øjne frikirkens – eller sektkirkens – i forhold til den traditionsrige landskirke. Derfor kunne man heller ikke stille de store økonomiske krav til medlemmerne. Det var en ond cirkel. Større krav kunne først stilles, når medlemmerne var kommet til den overbevisning, at den danske kirke var uundværlig for dem, så de ville bryde båndet til landskirken og selv bære deres danske kirke. Endnu måtte langt det meste økonomisk set bæres af moderlandet – staten, DKU og private kredse.

I 1960'erne var mindstebidraget på 2 DM årligt. I forhold til landskirkens kirkeskat var det et latterligt lille beløb. En arbejder betalte i disse år vel 200 DM til landskirken. Mange steder søgte menighederne at få beløbet forhøjet, men det stødte ikke umiddelbart på forståelse. »Vi vil da gerne være med i en dansk kirkeorganisation, hvis det ikke koster for meget«, sagde nogle. Omvendt kunne det lave bidrag have uheldige virkninger for anseelsen. Det betalte sig at stå i den danske kirke, for dér kunne man jo spare en masse i kirkeskat, hvis man samtidig tog springet ud af landskirken. »Mitgliedschaft der dänischen Kirche bedeutet ja eine große steuermässige Begünstigung – für mich jedenfalls«, erkendte et medlem i Sct. Hans-Adelby ganske ærligt.¹

Erik Matthiesen (1911-92). Som forretningsfører for Dansk Kirke i Sydslesvig, dvs. leder af Kirkekontoret 1947-76, ydede han en stor indsats ved opbygningen af det danske kirkeliv efter krigen.

Alt i alt gav det utilstrækkelige indtægter, især i landdistrikternes små menigheder. Der kom let ebbe i menighedskassen til de daglige udgifter. Fadderskaber i Danmark, eller måske præsten selv, måtte så lægge det nødvendige til. Provsten sagde det ganske klart på kirkedagen i 1963. »Virk for større medlemstilgang, sæt mindstebidraget op, få vore af Landskirken utrådte medlemmer til at betale fuld kirkeskat til os. Apellen herfra i fjor burde have givet mange gange større resultat.«

Opfordringen til at styrke medlemskredsen og fremtrylle større medlemsbidrag kom igen som et fast punkt i de følgende år. I 1969 var man nået et stykke vej frem. Enkeltmedlemmernes samlede bidrag til menighederne androg nu ca. 100.000 mark – en stor fremgang, omend kun lidt i forhold til lønnings- og bygningsregnskabet på 2,5 mill. kr.

På finansloven

Den svage økonomi i Sydslesvig lagde selvfølgelig byrden over på vennerne mod nord. Det folkelige bagland var ikke længere nok. Staten måtte træde til. På kirkedagen i 1956 rettede provst Westergaard-Jacobsen en varm tak til finansministeriet og kirkeministeriet og DKU for at Sydslesvig nu var dækket med danske præster. Fra 1. april 1953 havde staten som nævnt overtaget den fulde finansiering af præstelønningerne og dermed givet DKU en livsvigtig aflastning. Det var et vigtigt skridt i retning af at gøre staten til den afgørende i finansieringen af kirkearbejdet i Sydslesvig.

Derefter pressede bygningsudgifterne på. I de første år var præsteboliger og kirkesale skaffet til veje af DKU og gennem folkeindsamlinger. Det var en usikker kilde. I 1950'erne fortsatte folkeindsamlingerne, men der kom også flere gange statsstøtte til at dække udgifterne til altervægge, menighedshuse og kirkesale. En permanent ordning var dog ønskelig i takt med, at Sydslesvig-højkonjunkturen ebbede ud. Det pressede på, bl.a. fordi de finske træhuse fra de første efterkrigsår trængte til fornyelse. Der måtte skabes mere tidsvarende boliger til præsterne.

»Nye præsteboliger« blev hovedkravet overfor kirkeministeren sidst i 1950'erne. Der blev opstillet lister over nødvendige byggerier på ca. 2,2 mill. kr., og der blev forhandlet. På DKU's repræsentantskabsmøde i 1960 pegede Westergaard-Jacobsen på de fine biblioteker, skoler og sportspladser, som blev bygget i Sydslesvig for statspenge. »Jeg vil have mig frabedt, at det jeg her siger, bliver optaget som misundelse, for det

*Anton Westergaard-Jacobsen,
førstepræst i Sydslesvig 1950-61.
Fra sin tid i Rodding havde han
også provstetitel.*

er det ikke. Jeg er stolt af vort bibliotek i Flensborg, og jeg er taknemmelig for vore smukke skoler; men hvorfor i alverden må vi ikke nogenlunde holde trit i det kirkelige arbejde? Hvorfor skal vi hele tiden bare se til, at andre får? ... Der må på en eller anden måde ske noget. Ellers ender det med, at både den ene og den anden af vore bedste folk rejser.« Kirken blev sjoflet, og de offentlige midler gik til alle mulige institutioner, som ikke samlede en eneste øre ind ad frivillig vej, modsat DKU. Staten havde svigtet. »Vi kan ikke blive ved med at finde os i det«, sluttede provsten.

Det var klare ord – virkelig en anden tone, end den der havde lydt i pionerårene. Resultatet blev en resolution

»Til regering og folketing!

I tillid til tidligere tilsagn om afhjælpning af de katastrofale bolig- og lokaleforhold for det kirkelige arbejde i Sydslesvig, anmoder DKU's repræsentantskab om, at de fornødne midler nu må blive stillet til rådighed.

Repræsentantskabet udtaler sin forbavselse over, at disse arbejder ikke tilskudsmæssigt har kunnet nyde samme fremme som det øvrige arbejde syd for grænsen.«²

I de følgende år blev der fundet udveje. Gennem statens Sydslesvig-udvalg kom der i 1961 en bevilling på 411.000 kr. til byggeri, så det blev muligt at tage fat på flere præstegårde. I 1963 kom der en bevilling på 1,7 mill. til byggearbejder over fire år. Det muliggjorde bl.a. bygning af den nye kirke og præstebolig i Rendsborg. Folketinget indførte en fast bevillingspraksis, så staten over finansloven dækkede 2/3 af anlægs- og driftsudgifterne. Ikke mindst det statslige udvalg for Sydslesvig-bevillingerne havde medvirket til det gode resultat. Endelig i 1969 overtog staten de samlede drifts- og vedligeholdelsesudgifter ved præsteboligerne. DKU beholdt herefter kun udgifterne til sekretærløn, embedstelefoner og nogle mindre ting.

En lang udvikling var ved at være nået til sin afslutning: langt om længe var den danske kirke kommet på finansloven og havde fået økonomisk sikkerhed for en meget væsentlig del af sine udgifter.³ »De glade 60'erne« var nået frem til kirken i Sydslesvig. DKU fik herefter i højere grad en administrativ rolle som et gennemgangsled mellem Dansk Kirke i Sydslesvig og de danske myndigheder, dvs. Kirkeministeriet og Folketingets 5-mandsudvalg, som skulle give sin accept forud for gen-

Lyksborg kirke opført 1954, den første selvstændige danske stenkirke i Sydslesvig.

opslag ved embedsstedighed. DKU's private midler og den folkelige basis i det danske kirkefolk havde ikke længere samme betydning som i de første år efter krigen. Omvendt voksede de danske menigheders selvstændighed og selvydelse markant i de følgende år.

De faste bevillinger omfattede dog kun driftsudgifterne, ikke nye projekter og byggerier. De skulle fortsat finansieres ad anden vej. Det blev en spore til sydslesvigernes eget selvstændige initiativ.

Byggeri – præstegårde og kirker

Efter 1950'erne var præstefamilierne ved at vokse ud af den første tids finske træhuse. Andre steder var boligerne uhensigtsmæssige, og i de nye præstedistrikter skulle der etableres helt nye boliger. I 1950'erne var indsamlingerne i Danmark afgørende for investeringerne. I Vesterland købtes 1953 en gammel frisergård, i Aventoft blev der snart efter bygget en helt ny bolig. I Tarp blev der bygget præstebolig med konfirmandstue på grundlag af indsamlinger i Fyns stift og Viborg amt. Lyksborg fik en helt ny og meget fin præstegård i 1961.

Statsbevillingerne i 1960'erne gav forøgede muligheder. I Rendsborg

*Ansgar kirken i Flensborg Nord,
indviet 1968.*

kunne der bygges både ny stenkirke og præstebolig, som blev indviet i 1965, og i Slesvig indrettedes Ansgar kirkesal i 1968 til aflastning af den kolde Gottorp slotskirke. Indretning af kirkesale og altervægge kaldte stadig på virkelysten rundt omkring i Sydslesvig. Nyt var derimod indretningen af de første egentlige danske kirker. Det begyndte i Lyksborg, hvor en dansk stenkirke blev indviet 2. søndag i advent 1954, nøjagtig på 24 års-dagen for H. F. Petersens første gudstjeneste i den gamle hertugflække. Et langt forarbejde var gået forud – indsamling lokalt og indsamling i de sønderjyske amter. 160 siddepladser rummede kirken, som var tegnet af den kendte kirkearkitekt H. Mundt fra Sønderborg og opført i samarbejde med arkitekterne Jens Dall, Aabenraa og Ebbe Clemmensen, København.⁴

Rendsborg fulgte efter i 1965 takket være statens bevilling. Senere kom der flere, dog ikke på grundlag af statspenge og heller ikke med støtte i folkeindsamlinger i Danmark. Det blev i stedet lokale initiativer i Sydslesvig og især støtte fra gavmilde mæcener, som skabte nyt. Mest markant var bygningen af Ansgar kirke til den store Flensborg Nord menighed i årene 1966-68. Gennem flere år var der lokalt arbejdet for at skaffe penge til en tidsvarende kirke i dette distrikt, som rummede

1/4 af alle medlemmer i den danske kirke. Resultaterne havde været små, indtil A. P. Møller trådte til som den reddende mæcen. Helt tilbage i 20'erne havde skibsrederen i København vist sin interesse for det danske kirkearbejde i Sydslesvig. Nu skænkede han en hel kirke med præstegård og menighedssal og alt inventar, opført i de bedste materialer med professor Kay Fisker som arkitekt sammen med arkitekterne Duelund Mortensen og Svend Høgsbro. Den smukke og store kirke var skabt med sønderjysk inspiration, tårnet inspireret af Notmark kirke på Als med det karakteristiske massive tårn og det indre præget af den nærliggende Ketting kirke.

Andre steder kom initiativer fra sydslesvigerne selv. I Læk startede pastor Tappe i 1966 indsamling til en kirke. I 1970 blev den indviet sammen med menighedshus og konfirmandsal. I Jaruplund tog menigheden på samme tid et kirkerum i brug. Det var muliggjort af midler fra arven efter den dansksindede gårdejer Meta Röh fra gården Röhsminde.

Sådan fik menighed efter menighed med årene egne rammer. Kirken var ved at gøre sig selvstændig – også i bygningsmæssig henseende. Indirekte betød det nye opgaver til menighederne, og dermed en impuls til fortsat organisering.

Afspænding fra nedens

Året 1955 indtager en særlig plads i grænselandets historie. Det er Bonn-København-erklæringernes år – vendepunktet frem mod et bedre og mere afslappet forhold mellem dansk og tysk. Erklæringerne ændrede dog ikke hverdagen fra den ene dag til den anden. På det kirkelige område skabte 1955 i alt fald ikke epoke.

I 1955 havde landskirken udstedt sin sproglov. Den var tænkt som en endelig løsning af problemerne mellem de to kirker. Landskirken mente, at den svarede til ånden i Bonn-København-erklæringerne, selvom det blev betonet, at disse erklæring ikke på nogen måde vedrørte kirkens anliggender. I virkeligheden blev loven dog indledning til flere års tavshed mellem landskirken og den danske kirke.

Stille stod tiden imidlertid ikke. I stedet banede nogte nyt sig frem fra nedens. På lokalt plan, ude i menighederne i Sydslesvig, mellem de enkelte danske og tyske præster, begyndte en udvikling, som snart skulle vise sig at bære fremad. Ganske tøvende sidst i 1950'erne og mere tydeligt i begyndelsen af næste årti skiftede tonen mellem danske og

Med sine stilrene byggerier satte arkitekt Jens Dall i 1960'erne og 70'erne sit præg på rammerne omkring den danske kirkes arbejde. Her en vinkel fra den danske kirke i Læk, som blev indviet 1970.

tyske kirkemænd. Nogle eksempler fra de danske præsters årsberetninger kan dokumentere de holdningsskift, som langsomt gjorde sig gældende.

I St. Hans menighed i Flensborg havde der gennem et årti været kold luft mellem den danske præst og de tyske kolleger. Kirkedøren blev holdt lukket. I 1956 mærkedes de første forårstegn. »I anledning af et tilbud fra Generalsekretariatet om en koncert, som krævede orgel, gik jeg til pastor Westendorf ved Johanniskirke om at få kirken til koncerten«, skriver pastor Poul Jørgensen. »Det var ejendommeligt igen at sidde i sognepræstens kontor, hvorfra jeg netop 10 år inden var blevet smidt ud, da jeg kom for at præsentere mig. Nu var der kommet en ny præst og dermed var tonen blevet en anden. Han bød mig den bedste lænestol og en god cigar. Enden på samtalen blev, at han lovede at henstille til sit menighedsråd gratis at stille kirken til rådighed mod at vi inviterede den tyske menighed med til koncerten. Menighedsråd og

provst godkendte denne aftale og dermed havde vi danske for første gang lejlighed til at komme i sognekirken«. I 1958 deltog provsten i Flensborg Wilhelm Knuth i 25-års jubilæet for den første danske gudstjeneste i Adelby kirke. Med tilfredshed og glæde påhørtes hans hilsen: »I dag vil vi glæde os over, at her i Adelby kirke har den danske og tyske menighed kunnet mødes i fred og fordragelighed gennem et kvart århundrede. Vi tror på Jeres tro. 25 årsdagen vidner om stor troskab fra den danske menigheds side. I fællesskab skal vi tale om vort fællesanliggende, som er Gud Herren«. ⁵

Det var afspændingens år – mest mellem de to nationaliteter i almindelighed, mindst mellem de to kirker. Her var der stadig en latent spænding. På fællessynoden bremsede de holstenske delegerede for en opblødning af fronterne. Alligevel var tendensen ikke til at tage fejl af. »Vi er ved at komme dertil, at en dansk præsts virke føles ret og rimeligt, først og fremmest af de dansksindede, men langsomt også af de tysksindede. De tyske præster i Valsbøl, Medelby og Nr. Haksted gør alt hvad forlanges kan for at deres danske kollega kan få de embedshandlinger, der naturligt tilkommer ham. Præsten i St. Vi er endnu ikke kommet så vidt, men vi har tid at vente på ham«, skrev Hans Kvist fra Valsbøl i 1961. ⁶ I Harreslev glædede pastor Pontoppidan Thyssen sig i 1965 over en kostbar tysk Luther-bibel skænket til Flensborg-Sporskifte nye kirkesal af den tyske præst. I Harreslev udtalte den tyske sognepræst ofte sin anerkendelse af det danske kirkearbejdes evangeliske kvalitet. En hjertelig omfavelse var det dog ikke. Den økumeniske linje var anerkendt fra begge sider, med et vist forbehold, men et egentlig forhold parterne imellem var der ikke. Man levede side om side og erkendte den andens eksistens. Den tyske præst i Hanved udtrykte det meget dækkende: »Efter krigen var vi meget vrede på den danske kirke, som var ved at ødelægge vor kirke, men det er vi kommet over, og jeg har ikke noget mod Deres arbejde«. ⁷

Mønstret genfindes ud over Sydslesvig. I Vesterland blev kirken langt om længe åbnet for mindretallet i 1964. Eller følgende hændelse i Adventoft samme år: Fisker Theodor Andersens hustru Line var død hos sønnen på Jaruplund højskole. I hendes hjem havde Maren Sørensen og en række præster holdt danske gudstjenester fra først i 20'erne. Nu kom hendes kiste til Adventoft svøbt i Dannebrog. Den tyske sognepræst hjalp til med at bære ind i kirken. Hele begravelsen blev holdt på dansk, og det samme gjaldt kaffebordet bagefter i kroen. Den tyske præst var med til det hele – selvom han ikke forstod dansk. ⁸

Kirken i Rendsborg blev opført i 1966 i arkitekt Jens Dalls karske streg. Kirken blev finansieret for en statsbevilling.

De indbyrdes holdninger var i skred. Fordomme havde hersket på begge sider. Nu var fronterne ved at gå i opløsning: »Vi danske præster er i dag ikke meget forskellige fra vore tyske kolleger i teologisk henseende (ca. 3 års ugentligt exegesearbejde har overbevist mig om det). Men vi arbejder ud fra folkekirkelig tradition. Vi kan ikke komme med vor folkekirkelige arbejds metode og -syn og presse disse ting ned over den danske befolkning i Sydslesvig. Men vi kan arbejde ud fra dette syn i frihed og med mest mulig hensyntagen til sted og traditioner. Landet her har teologer, som er kendt og læst viden om. Det er en rigdom at delagtiggøres i deres tanker i fællesskab med tyske teologer«, skrev Martin Salomonsen fra Valsbøl i 1968 – det var nye toner på dansk side.⁹

Nye toner blandt kirkemænd

Flensborg indtog en særstilling. Her var den danske menighed gammel, stor og velorganiseret og havde mest karakter af frimenighed. De tyske kolleger havde aldrig kunnet tvivle om ægtheden i de danske kirkeønsker i Flensborg. Her havde landskirken også mest behov for at fastholde forbindelsen til mindretallet. Hvis alle dansksindede meldte sig ud af landskirken, ville det betyde en gevaldig økonomisk lussing. I årene

1945-53 havde ca. 3.500 personer i Flensborg provsti meldt sig ud af landskirken og ind i den danske kirke. Det havde betydet et tab i skatteindtægter på årligt ca. 150.000 DM.¹⁰ Landskirken havde interesse i at fastholde mindretallet inden for sine rækker.

Det gav grobund for samtaler, som begyndte omkring 1959. Den pensionerede pastor Johannes Tonnesen (1882-1971) fra tysk side og pastor Martin Nørgaard fra dansk side tog initiativ til et dansk-tysk præstekonvent. En kreds af præster begyndte at holde møder med henblik på fælles bibeleksegese, men naturligvis blev også det indbyrdes forhold berørt, når man mødtes. Både den tyske provst Wilhelm Knuth og den danske førstepræst Westergaard-Jacobsen deltog.

Møderne havde ikke til opgave at drøfte kirkeordningen. De afspejlede blot et ønske om at bløde op på de gamle modsætninger. Som sådan var møderne et tydeligt tegn på den begyndende afspænding. Fra tysk side var det vel også hensigten gennem personlig forståelse og fælles eksegese at bidrage til at fastholde de dansksindede menighedsmedlemmer i landskirken.

Alligevel var biskop Wester skræmt, da han hørte om møderne og fik dem præsenteret som et udtryk for »tøbrud« mellem kirkerne. Han bad straks om en forklaring fra provst Knuth. Svaret fra Flensborg beroligede ham ikke. Den 21. maj 1959 replicerede biskoppen til Knuth, »daß Eure gute Absicht, in geistlicher Hinsicht zueinander zu finden, von dänischer Seite kirchenpolitisch mißbraucht wird.« Danskerne havde ikke grund til at håbe, at et tøbrud skulle brede sig fra Flensborg og ud over stiftet. »Daß sie trotzdem so tun als ob, gehört zu den unerfreulichen Dingen, die wir nun aber sattsam kennen.« Til slut formanede han provsten om, at det gjaldt om, »daß wir in den grundsätzlichen Entscheidungen beieinander bleiben.«¹¹ Man mærker klart Westers frygt for, at der var noget i gære i Flensborg. Den indgroede skepsis overfor de danske præster levede fortsat.

Der *var* noget i gære. I 1958 skrev og talte redaktør Jacob Kronika om, at de gamle modsætninger mellem kirkerne i Sydslesvig harmonerede dårligt med de tanker om et europæisk kirkesamarbejde, som blev fremsat fra Kirkernes Verdensråd og fra kendte tyske kirkemænd. Landskirken og mindretalskirken burde finde frem til et samarbejde i ligeværdighed.¹²

Den 3. december 1961 fik Dansk Kirke i Sydslesvig en ny første-
mand. Pastor Hans Kvist fra Valsbøl blev indsat som førstepræst – den 23. maj 1963 fik han formelt titel af provst.

Ansgar kirkesal i Slesvig, et af arkitekt Jens Dalls mange arbejder i Sydslesvig. Foto o. 1968.

Skiftet viste sig straks i en ændret tone i de årlige beretninger til kirkedagen. Et på én gang selvbevidst og tydeligt budskab med en fremstrakt hånd uden spor af gammelt nag lød hvert år fra talerstolen. Dansk Kirke i Sydslesvig vil *være kirke*, fremhævede Kvist i 1962. »Som kirke har vor kirke ingen skjulte bevæggrunde. Lige så lidt har den falske bevæggrunde. Den forkynder kun det grundkristelige evangelium. Der sker ikke vold på selve evangeliet. Forkyndelsen sker blot på dansk vis og så vidt muligt på det danske sprog. Hvor det anses for nødvendigt og forsvarligt, benyttes også tysk – hvem lider skade derved?« spurgte Kvist. »... Det folkelige er ikke det samme som det kristelige; men de to ting hører sammen!«

Ordene var tydeligt rettet til landskirken. Al gammel snak om at den danske kirke var ude i politisk ærinde måtte ophøre. *Vi vil være kirke*, lød budskabet. Førstepræsten sagde det med overbevisning, for ude i menighederne mødte han syndere, »der er taget til nåde af Gud for Jesu skyld, ikke fordi de er medlemmer af SSF. Jeg føler mig fuldkommen overbevist om, at der aldrig bliver forkyndt noget andet navn til frelse end Jesu Kristi navn. Kirken er kirke, ikke missionsanstalt. Som kirke vil vi have lov at leve vort eget folkelige liv ved siden af landskir-

Den formidlende tyske provst blandt danske kolleger: Provst Wilhelm Knuth (1905-74) og Westergaard-Jacobsen fotograferet 1958 ved 25-års jubilæet for den første danske gudstjeneste i Adelby kirke.

ken«. Skader det nogen? spurgte han. Tværtimod – Guds ord nåede på den måde ud til flere end ellers, til nogle af dem, som landskirken havde mistet forbindelse med. Landskirken kunne ikke have eneret på at være kirke i landsdelen. Der måtte være plads til begge parter. Det måtte være muligt bevidst at arbejde henimod gensidig forståelse og respekt både på det folkelige og det kirkelige område. Der var tegn på, at mindretallene på begge sider af grænsen, både det danske mindretal i Sydslesvig og det tyske mindretal i Nordslesvig og deres respektive fædrelande og kirker kunne arbejde sammen. Der var brug for åbenhed, åbning over for den tidligere modpart.

Overfor landskirken citerede han det fælles lutherske bekendelses-skrift fra 1530 om kirken, at »til kirkens sande enhed er det tilstrækkeligt, at man stemmer overens om evangeliets lære og sakramenternes forvaltning. Derimod er det ikke nødvendigt, at man overalt har de samme menneskelige overleveringer eller kirkeskikke«. Landskirkens »Ordnung« og folkekirkens frihedssyn skulle ikke være nogen hindring for at begge kunne være kirke sammen.¹³

Her skitseres programmet for de kommende år – en samarbejdspolitik, hvor de to mindretalskirker nord og syd for grænsen gik hånd i hånd til fælles bedste, og hvor målet var samarbejde mellem landskirke/folkekirke og mindretalskirke.

Kirkeledere på talefod

I den danske presse måtte biskop Wester i Slesvig atter og atter stå for skud som den store skurk, den uforsonlige modstander af berettigede danske kirkeønsker i Sydslesvig. Helt så enkelt var det nu ikke. Kort efter at Hans Kvist var tiltrådt, mærkedes de første forårstegn. Den 22. januar 1962 skrev biskop Beyer fra Haderslev til Wester: »Om det, efter at der er kommet en ny dansk førsteprest i Flensborg, er muligt og nyttigt at få en ny tysk-dansk samtale om kirkeforholdene, ved jeg ikke. Måske er det vigtigste også, at der breder sig en forsonlig stemning blandt vore præster og menigheder. Men jeg vil i hvert fald være glad, om der engang igen bliver lejlighed til at vi kan mødes; og De skal vide, at De er velkommen her, hvis Deres vej en dag falder gennem Haderslev«. ¹⁴

Svaret var venligt. Wester forholdt sig 7. februar afventende. Han spurgte sig selv, om Kvists overtagelse af førstepresteembedet ville betyde, at »eine neue Gesprächssituation gegeben ist. Einstweilen bin ich

froh darüber, daß wir friedlich miteinander umgehen, und Sie werden mir zugeben müssen, daß ich von mir aus alles tue, um keine unfreundliche Atmosphäre aufkommen zu lassen. Auch gelegentliche Äußerungen der Tagespresse haben mich nicht dazu veranlassen können, diese Haltung aufzugeben«.

Året efter blev der knyttet direkte kontakt mellem biskoppen og førstepræsten. Kvist aflagde visit hos Wester og denne kom på genvisit. Kvist takkede og udtrykte sin overbevisning om, at det ville være muligt at nå frem til »ein echt kirchliches Gespräch. ... Ich weiss, daß für uns beide Kirche wirklich Kirche ist und sein soll, und es würde mir eine Freude sein, das so geführte Gespräch mit Ihnen in dieser Weise fortsetzen zu können ... Jetzt handelt es sich ja um die wesentlichen Dinge... «

Kvist indbød Wester til at deltage i sin indsættelse i provsteembedet den 23. maj 1963. Svaret var et afbud, da Wester samme dag skulle foretage en præsteindsættelse ved årsfesten i Nordschleswigsche Gemeinde. Bortrejsen betød, at præsidenten for DKU, biskop Fuglsang-Damgaard, gik forgæves, da han netop denne dag prøvede at træffe sin kollega i Slesvig. Men Wester reagerede straks dagen efter, den 24. maj, med en skriftlig hilsen til Fuglsang-Damgaard og fremhævede, »daß mich die bisherigen Begegnungen mit Herrn Propst Kvist sehr erfreut haben. Wir haben sachlich und brüderlich miteinander reden können und sind um eine Würdigung der gegenseitigen Positionen bemüht. Das war früher nicht immer so möglich und hat mich oft geschmerzt.«

Det var de indledende samtalers epoke. Den 22. juni 1964 gav Wester i et afskedsbrev til biskop Frode Beyer, som netop var gået på pension, sin vurdering af udviklingen de seneste år. Ikke alle ønsker var opfyldt, »aber ich meine doch, daß das Klima besser geworden ist, in dem wir miteinander verkehren, und führe das nicht zuletzt darauf zurück, daß wir es gelernt haben, nicht mehr voneinander zu erwarten, als einer dem anderen mit gutem Gewissen geben kann... Im ganzen wächst doch ein Stück ökumenischer Gemeinschaft unter uns, die sicherlich auch hier im Schleswiger Sprengel nicht überall mit gleicher Intensität begrüßt, aber doch überall bejaht wird«. Nogle ville gerne gå længere, især i sprogpørgsmålet. »Aber das entspricht nicht der Gesamtlage südlich der Grenze und würde auch unter uns Kräfte wachrufen, die dann auch dem nun eingetretenen ökumenischen Frieden mißtrauen und ihm absagen würden. Und das würde dann weniger bedeuten als das jetzt Erreichte«, betonedede den aldrende biskop.¹⁵

Det var den erfarne kirkeleders realistiske vurdering. Foreløbig skulle man holde sig til det økumeniske fællesskabs »Aufgeschlossenheit für einander«. Det fandt udtryk i stiftskonventer i Slesvig med fælles altergang og med foredrag også af danske teologer. De danske præster var indbudt 1963-64 og følgende år og blev venligt modtaget. Provst Kvist fremhævede, at de danske præster glædede sig til at blive optaget som det vi ønsker at være: Dansk *kirke* i Udlandet.

Præstesamtaler

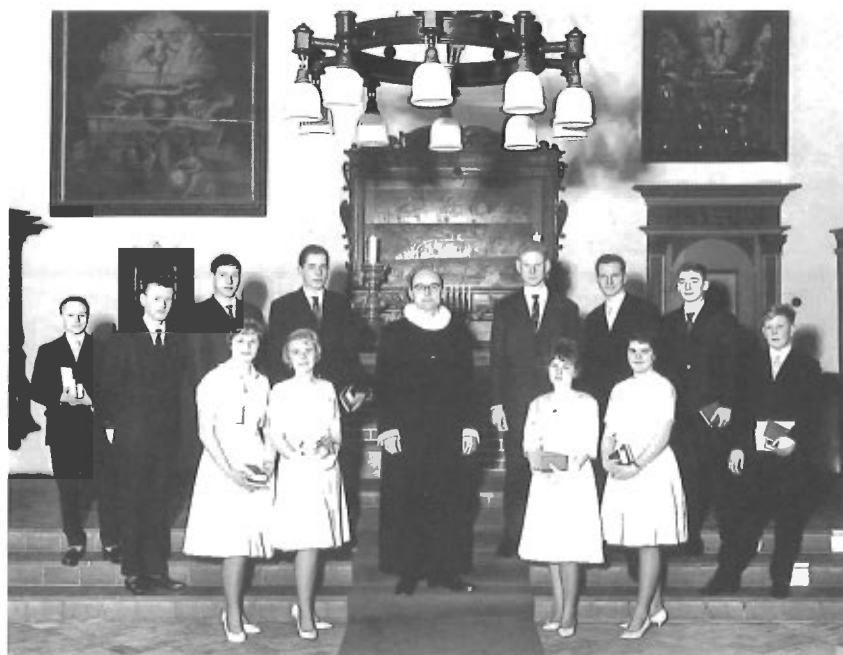
Wester forholdt sig afventende. I Flensborg gik hans præster længere. Trin for trin voksede samarbejdstonen i styrke. Den tyske provst i Flensborg Wilhelm Knuth var en af de mest aktive fortalere for denne nyorientering. I 1932 havde han været blandt underskriverne af den såkaldte »Altonaer Bekenntnis«, den gejstlige protest mod nazismens ideologi og kirkepolitik, og han var blevet sat på pension ligesom Hans Asmussen (se s. 186). Efter krigen fulgte han ikke sine gamle allierede, da de fastlagde den håndfaste kurs overfor de danske kolleger. Han lagde afstand til landskirkens syn på den danske kirke og udtalte sin protest mod biskop Halfmanns karakteristik af de danske præster som »krybskytter«. Derfor ønskede han sig egentlig ikke at blive præst i centrum for dette problemkompleks. Ikke desto mindre kom han til Flensborg som provst i 1954.¹⁶

Den 3. december 1961 deltog Knuth i indsættelsen af Hans Kvist som førstepræst og udtalte ved den efterfølgende middag i Borgerforeningen: »Vi præster i Flensborg synes, at vi hører sammen. ... jeg forstår, at vi ingen vanskeligheder havde ved at blive enige om at lægge nyt tag på Helligåndskirken. Kan vi ikke tage dette som et varsel om et arbejde under samme tag?«¹⁷

I 1963 skrev den tyske pastor Tonnesen en artikel i Præsteforeningens Blad. Han spurgte: Er det ikke på tide at vi præster bryder med den tradition, at »vi har så let ved at undvære hinanden?« Skylder vi ikke hinanden som kristne mere end et gensidigt forhold, der er præget af høflig tolerance, »men lad os holde afstand fra hinanden«? Der var brug for en åndelig enhed i Kristus med de bestående ejendommeligheder og forskelligheder i behold.¹⁸

På samme linje lå pastor Friedrich Jessen fra Nordschleswigsche Gemeinde i Tinglev. I sin egenskab af »senior« i Nordschleswigsche Gemeindes præstekonvent kom han til at spille en fremtrædende rolle i

Klosterkirken i Husum tilhorte ikke landskirken, men den selvstændige institution »Gasthaus zum Ritter St. Jürgen«. Fra 1947 dannede klosterkirken ramme om de danske gudstjenester. I 1950 blev rummet restaureret for danske midler. Det gav menigheden mødeforhold, som de fleste andre danske menigheder dengang kunne være helt misundelige overfor. Her er pastor Troels Nissen og konfirmanderne fotograferet 1963.

det kirkelige samarbejde hen over grænsen. I mellemkrigsårene havde han gennem 8 år været præst i Oversø, og havde dengang virket for at give det danske mindretal og dermed pastor Noack adgang til landskirkens bygninger. Flertalskirker og mindretalskirker havde samme formål: at bringe evangeliet ud til flest mulige. Derfor burde de arbejde sammen, ikke mod hinanden. Flertallets kirke som sådan måtte være interesseret i, at mindretallet blev bedst muligt kirkeligt betjent – og det kunne den ikke klare uden mindretallets hjælp. I 1950 blev han tysk frimenighedspræst i Nordslesvig, og kom atter i kontakt med Noack, nu som biskop. Jessen aflagde visit hos en dansk embedsbroder og blev mødt med ordene: »Wenn Sie, Pastor Jessen, es fertig bringen, daß die Deutschen in meiner Gemeinde in die Kirche kommen, dann will ich Ihnen dazu jede Unterstützung geben, die ich Ihnen geben kann, denn zu mir kommen sie nicht«. ¹⁹

Denne tankegang bragte han med ind i 1960'erne: Den tyske frimenighed i Nordslesvig havde fundet sin plads i samarbejde med folkekirken. Den havde kun få uopfyldte ønsker. Det samme burde blive tilfældet i Sydslesvig. Både mindretalskirke og flertalskirke havde evange-

liets udbredelse som mål. De burde være allierede, så evangeliet kunne nå flest mulige. Der var brug for en løsning, især syd for grænsen. Det ville også gøre det lettere nord for grænsen at få de sidste krav opfyldt. På den måde blev pastor Jessen og Nordschleswigsche Gemeinde inddraget i kirkeforhandlingerne syd for grænsen.

Heri blev de støttet fra civil side. Den tidligere tyske konsul Kolb i Aabenraa gjorde rent ud kirkens ansvarlige opmærksom på, at i spørgsmålet om at opnå et godt klima i landsdelen var den tyske kirke den store anstødssten. Kun på kirkens område var det endnu ikke lykkedes at opnå et bedre samarbejds-klima.

Der var brug for et dagligdags samarbejde mellem præsterne, som indledning til, at samtalen derefter kunne komme i gang opefter. I Flensborg arbejdede provst Knuth ivrigt i denne retning. Han tog initiativ til fælleskirkelige, økumeniske gudstjenester med deltagelse fra danske og tyske menigheder. Pastor Jessen fra Tinglev fremhævede, at de to mindretal burde hjælpe hinanden. De der udstedte kirkelovene, kendte kun forholdene ovenfra. »Vi andre ved bedre hvad der er rigtigt og hvad der er forkert«. Derfor tog Jessen initiativ til møder mellem tyske præster fra Nordslesvig og danske fra Sydslesvig. De mødtes første gang til uformel samtale på Dansk Centralbibliotek i Flensborg den 21. november 1966 for at orientere hinanden om deres arbejde og problemer. Konklusionen var, at begge parter havde samme problemer.²⁰

Kirkeloven forberedes 1967-68

Ganske stille var der ved at brede sig en ny stemning. Først i befolkningen, så mellem præsterne i dagligdagen og til sidst i ledelsen. I december 1967 skete der også et skifte på bispestolen. Biskop Wester var ganske vist opvokset i landsdelen men havde måske lidt svært ved at opfatte problemerne i det slesvigske med samme finfølelse som landets egne børn. Hans grundlæggende opfattelser var lagt fast i kirkekampens år mellem 1933 og 1945 og i den nationalt bevægede tid efter 1945. Efterfølgeren, biskop Alfred Petersen, var i højere grad forsoningens eller kompromissets mand. Med familiebaggrund i Nordslesvig forstod han bedre, at så mange i landsdelen følte sig i en valgsituation mellem nord og syd.

Det store spørgsmål stod stadig på dagsordenen: Skal de danske menigheder finde en valgmenighedslignende lovfæstet stilling i tilknytning til landskirken, eller skal de etablere sig som selvstændig frikirke?

Fra 1967 kom sagen i skred. På kirkedagen rettede provst Kvist en indtrængende opfordring til landskirken om at acceptere det danske kirkearbejde som ligeberettiget faktor.²¹ Såvel de tyske menigheder i Nordslesvig som de danske i Sydslesvig havde mulighed for at nå ud til mennesker, som ellers ville stå kirken fjernt. Derfor burde landskirken betragte den danske kirke som en allieret, ikke som en truende fare. Den 6. juni referede Flensborg Avis pastor Jessen i Tinglev for at sige: »Dansk Kirke i Sydslesvig bør stille større krav til landskirken. Kirkerne bør stilles til rådighed uden at landskirken vil kontrollere under hvilken form gudstjenesten holdes«.

Samtidig begyndte der samtaler mellem provst Knuth, pastor Jessen i Tinglev og provst Kvist om muligheden for et fremtidigt samarbejde mellem kirkerne i grænselandet. Derfor kom en artikel i august i det halvofficielle tyske kirkeblad Kirche der Heimat meget ubejligt, da den påstod, at den danske kirke ville etablere sig som selvstændig frikirke og samtidig kræve andel i landskirkeskatten. Det fremkaldte en indsigelse fra provst Knuth. Han udtalte sin anerkendelse af den danske kirkes arbejde. De danske menigheder burde anerkendes som personalmenigheder inden for landskirken på grundlag af en ny kirkelov af 1965 om militærpræsters virkeområde og arbejdsforhold.

I oktober blev disse tanker drøftet på et fælles dansk-tysk præstekonvent. Efter private samtaler mellem Kvist, Knuth og pastor Jessen fra Tinglev blev der nedsat et arbejdsudvalg med lige mange deltagere fra tysk, dansk og tysk-nordslesvigsk side under provst Knuths formandskab. Resultatet blev et udkast til en »for begge parter tilfredsstillende retlig ordning mellem den tyske landskirke og den danske kirke i Sydslesvig«, som den 9. januar 1968 blev sendt til den tyske kirkeledelse.²²

Det var en helt ny fremgangsmåde – et fælles udvalg, hvor tyske kirkemænd fra begge sider af grænsen og den danske kirke sad sammen. Også i den tyske kirkeledelse var stemningen blevet en anden. I 1967 udtalte formanden, biskop Dr. Hübner, at tiden var kommet til at tage forholdet til den danske kirke op til fornyet overvejelse.

Udgangspunktet for lovudkastet af 9. januar 1968 var det faktum, at langt de fleste af de danske i Sydslesvig fortsat ønskede at forblive medlemmer af landskirken. Omvendt havde landskirken ikke interesse i at presse mindretallet ud i frikirken. En ny landskirkelov af 1965 gav mulighed for oprettelse af »personalmenigheder« betjent af en militærpræst. I analogi hermed kunne tænkes oprettet personalmenigheder bestående af landskirkemedlemmer, der samtidig var indtegnede med-

lemmer af Dansk Kirke i Sydslesvig. Forslaget mindede om den valgmenighedsordning, de danske kirkefolk havde ønsket i begyndelsen af 1950'erne, men som ikke havde været mulig dengang. Sognekirkerne skulle stilles til rådighed, og sproget skulle være frit. Endelig skulle DKS om muligt have en refusion for de skatter, som dens menighedsmedlemmer betalte til landskirken.

Forslaget blev drøftet på den danske kirkedag 23. maj 1968. Der tegnede sig den gamle modsætning mellem dem, der lagde størst vægt på friheden og evt. ville kappe båndene til landskirken, og dem der indså, at det fortsat var nødvendigt at finde en ordning med en vis tilknytning til landskirken. Der blev samlet enstemmig tilslutning til at fortsætte forhandlingerne med landskirken – kun to undlod at stemme.²³

I Landeskirchenamt viste det sig imidlertid, at forslaget næppe kunne gennemføres. Et nyt blev udarbejdet, og sommeren 1968 gik med drøftelser, først blandt stiftets provster, derefter i et udvalg af repræsentanter for landskirken i Syd- og Nordslesvig og provst Kvist og pastor Martin Nørgaard. DKU var repræsenteret gennem præsidenten, biskop Fuglsang-Damgaard.

Samarbejdsloven 1968

Resultatet blev et forslag til »Kirchengesetz zur Regelung der Zusammenarbeit mit der »Dänischen Kirche in Südschleswig e.V.«.²⁴ Lovteksten udtrykte, at landskirken affandt sig med, at den danske kirke var kommet for at blive – den ville ikke give op og præsterne ville ikke blive trukket tilbage. Derfor kunne det ikke længere accepteres, at de danske præsters arbejde blandt landskirkens medlemmer foregik uden retslig ordning. Landskirken kunne ikke blot resignere. Det var nødvendigt at samarbejde. Netop i ordet samarbejde lå lovens kerne.

For første gang nogensinde optrådte Dansk Kirke i Sydslesvig her som partner ved siden af landskirken. De danske præster blev anerkendt og erklæret for berettiget til at foretage gudstjenester og embedshandlinger efter en forudgående præsentation for biskoppen. Gudstjenester kunne afholdes, når mindst fem familier på stedet ønskede det, og kirkerne skulle stilles til deres rådighed. Præsterne kunne frit benytte den danske folkekirkes alterbog, ritualbog og salmebog. Spørgsmålet om sproget blev betragtet som uinteressant: det var slet ikke nævnt i loven. Dermed var sprogloven af 1955 ophævet.

Desuden blev der tilsikret DKS en fremtidig årlig ydelse fra landskirken svarende til fire præstelønninger. Det var en slags betaling for betjeningen af landskirkemedlemmer og for deres skat til landskirken. Forbilledet lå i Nordslesvig, hvor folkekirken lønner de fire tyske sognepræster i købstæderne. Det var, hed det i begrundelsen, »eine freundliche Geste. Sie hat auch den Sinn, weitergehende Vorstellungen der Dänen, an den Kirchensteuern beteiligt zu werden, die ihre deutschen Freunde, die Glieder der Landeskirche sind, an ihre Ortskirchengemeinde abführen, abzufangen«. ²⁵ Denne løsning blev valgt, da det viste sig umuligt at lade en del af de tyske kirkeskattemidler gå til DKS via Finanzamt.

Samtidig fastholdt landskirken imidlertid den gamle betingelse, at dens »Ordnung« skulle anvendes ved embedshandlinger for dens medlemmer. Før embedshandlinger skulle der indhentes tilladelse og bagefter foretages tilbagemelding til den tyske kirkebog. Der skulle udarbejdes udførelsesbestemmelser, og loven ville først træde i kraft efter godkendelse i DKS. Især sidstnævnte bestemmelse viste, at loven ikke var et ensidigt diktat, som sprogloven fra 1955, men en overenskomst i fællesskab. ²⁶

Lovforslaget var et forsøg på at løse problemet med en beslægtet kirke, hvor hovedparten af medlemmerne fortsat ville forblive i landskirken. Landskirken anerkendte den danske kirke som partner og gav den en vis økonomisk kompensation for de skattebetalinger, som den modtog fra dens medlemmer. Kirkerne blev erklæret for åbne. Det lokale Kirchenvorstand blev dermed berøvet muligheden for at sige nej. To væsentlige krav fra dansk side gennem årtier var opfyldt. Men betingelserne var i nogles øjne hårde: Det blev krævet, at præsterne skulle tage hensyn til (»beachten«) Landskirkens Ordnung, når det gjaldt medlemmer af landskirken.

Flere danske præster frygtede, at det ville sætte deres samvittighed under tvang. Det var tilsyneladende en fastholden af gamle positioner. Selv tyske præster fandt det betænkeligt. Det gjaldt især i det tyske præstekonvent i Flensborg. Bl.a. provst Knuth og andre præster fra Flensborg ville gå videre end kirkeledelsen og fandt det urimeligt at ville binde de danske præster i forhold til landskirkens orden. De fandt, at landskirken uden noget forbehold burde have anerkendt folkekirkens præster og deres virksomhed. Den burde anerkende, at der i den danske folkekirke gjaldt andre regler for embedshandlinger end i landskirken. Ej heller kravet om, at de danske præsters embedshandlinger for

landskirkemedlemmer skulle indføres under nummer i de tyske kirkebøger fandt disse kritikere rimeligt.²⁷

Ved behandlingen i synoden i november 1968 lød der selvfølgelig enkelte kritiske røster i stilen fra årene forud. Provst Johannes Diederichsen fra Rendsborg opfattede loven som en samling tyske løfter og ydelser. Han vidste derimod ikke, om der ville komme tilsvarende modydelser. Det forbløffede ham, at de politiske spørgsmål, som loven bragte på bane, slet ikke var taget op til drøftelse, og han fortsatte: »Wir müssen doch einfach sehen, daß es immer noch eine dänische Kulturoffensive in Nordschleswig (sic!) gibt. Es ist das Ziel der Dänen, verlorenes Land wiederzugewinnen. Wir müssen klar sehen, daß hier wieder eine Kirche auch unter kulturellem und politischem Vorzeichen arbeitet.« Fra sin tid i Flensborg efter 1945 kunne han berette om de mange, som var trådt ud af landskirken for at spare skat som medlemmer i den danske kirke. »Sie wurden also kirchlich versorgt, ohne an den Lasten teilzunehmen«. Hvis der igen kom en økonomisk krise, kunne man frygte, at mange på landet ville unddrage sig kirkeskattepligten til deres egen kirke og træde ind i den danske. »Es hängt meines Erachtens viel davon ab, ob die Dänen bereit sind, ihre Mitglieder genauso zu besteuern, wie wir es bei uns tun«, sluttede han sit indlæg.

Det var forsåvidt modige ord. De passede ikke med hvad der var »god tone« i disse forsoningens år. Men de udtrykte sikkert opfattelsen i mange tyske præstegårde og menighedsråd. Biskop Alfred Petersen forstod at berolige de bekymrede. Han fandt det uberettiget at benytte ordet »Kulturoffensive« i en kirkelig sammenhæng. Ordet hørte hjemme indenfor SSW-SSF-virksomheden. I øvrigt havde han altid sagt til de danske præster: »Ihr müßt versuchen, den Eindruck zu vermeiden, daß man es bei euch billiger kriegen kann als in der Landeskirche. Ihr dürft also nicht beerdigen, wenn wir nicht beerdigen würden, nicht trauen, wenn wir nicht trauen würden, und nur dann konfirmieren, wenn ihr sicher seid, daß bei euch eine mindestens ebenso gründliche Vorbereitung auf die Konfirmation geschehen ist, wie sie bei uns geschehen wäre«. Die Antwort, die ich bekam war: »Diesen Eindruck wollen wir auf jeden Fall vermeiden«. At nogle var trådt ud af landskirken for at spare skat kunne nok være rigtigt – men det var kun enkelttilfælde, mente biskoppen. Han kunne endog få plads til lidt humor i sine svar. Da et medlem nævnte en dansk begravelse, hvor Dannebrog var bragt med ind i kirken og spurgte: »Wie sollen wir uns bei solchen Fällen verhalten«, lød det biskoppelige svar: »Lassen Sie die dänischen

Gemeindeglieder die Fahne ruhig mit in die Kirche nehmen. Sie nehmen sie sicher wieder mit nach Hause«.

En ægte liberal tone lød fra bispestolen. Den overbeviste. Synoden vedtog loven den 15. november 1968, idet kun ét medlem, den kritiske Diederichsen fra Rendsborg, undlod at stemme.

Dansk debat

Da Landskirkens synode havde vedtaget loven, var det afgørende for provst Kvist at få loven velbeholden gennem den danske kirkedag. Den var blevet til i et fælles tysk-dansk forarbejde. Derfor ville en dansk afvisning være et eklatant nederlag for Kvist.

Et fælles tysk-dansk udvalg gik i gang med at udforme udførelsesbestemmelserne, og 15. maj 1969 kom loven til drøftelse på den danske kirkedag. Provst Kvist anbefalede kraftigt at sige ja. Loven var et udtryk for det mulige. Spørgsmålet om ønskeligheden eller nødvendigheden af en selvstændig dansk frikirke i Sydslesvig blev ikke afgjort af loven. De »svage« formuleringer i loven lod også mange muligheder stå åbne.

Alligevel blev det et bevæget slag.²⁸ Bølgerne gik højt fra kl. 11.45 til 18.40. Ordstyreren Franz Wingender kom på en hård prøve. Der aftegnede sig nærmest en front mellem præster og lægfolk. Fra lægmands side blev direkte udtalt, at præsterne burde tænke lidt mere på deres menigheder end på sig selv. Pastor Jens Svendsen fra Slesvig var nok den hårdeste modstander. I samtidige presseindlæg fandt han, at den danske kirke prisgav sin frihed og blev lagt ind under landskirkens orden. Også tyske præster i Flensborg havde i øvrigt kritiseret, at loven bandt danske præster til at overholde tysk kirkeorden og melde tilbage til de tyske kirkebøger. Enkelte tyske kolleger havde sat det på spidsen med ordene »Ihr seid gar keine Kirche mehr«. Landskirken havde efter deres opfattelse vist manglende frisind.

Det blev nødvendigt at indlægge en pause i mødet for at finde frem til et forløsende kompromis. Resultatet blev, at loven blev godkendt i den foreliggende form med 76 stemmer for, 21 imod og to blanke stemmer. Hertil føjedes en resolution indbragt af pastor Hans Parmann fra Slesvig m.fl. med det formål at understrege, at de danske præster kun kunne overholde landskirkelige forskrifter i det omfang, som de ikke bragte dem i modsætningsforhold til deres forpligtelser over for den danske folkekirke. Begejstringen på dansk side, og især blandt præsterne, var således meget mådeholden.

Fra »festakten« i Slesvig den 9. juni 1969. Biskop Alfred Petersen taler, mens provst Hans Kvist ser smilende til.

Det kom dog ikke til at skabe problemer fra tysk side. Den 23. maj 1969 publicerede landskirken loven som gældende ret. Den 3. juni præciserede kirkerådet sin holdning vedr. det kontroversielle punkt på denne måde: »De i den evangelisk-lutherske landskirke i Slesvig-Holsten gældende bestemmelser i »Ordnung des kirchlichen Lebens« og »Rechtsordnung« om foretagelse af kirkelige handlinger bliver der taget hensyn (beachtet) til i den grad (in dem Maße), som det er foreneligt med de forpligtelser, som præsterne i Dansk Kirke i Sydslesvig har overfor den danske folkekirkes ordninger«.

Her tog man faktisk afstand fra formuleringer i loven. Det kunne ske, fordi dagligdagen på dette punkt faktisk allerede var indrettet mere liberalt end loven. Loven var forældet ved fremkomsten! Kirkedørene var jo forlængst blevet åbnet, og sprogtvungen hørte fortiden til. Adskillige danske præster arbejdede i 1969 under mere liberale forhold end loven forudså. De tyske præster førte ikke tilsyn med de danske præsters embedshandlinger og ønskede slet ikke en gennemførelse af reglerne om dimissoriale og tilbagemelding og indførelse i de tyske kirkebøger. Derfor kunne den liberale biskop Petersen til alle de danske betænkeligheder og forbehold erklære, at det var da »helt i orden«!

Loven var et mærkeligt produkt – indeholdt regler, som de danske præ-

ster næppe ville kunne overholde, og som var mod den ligeberettigelses ånd, som i øvrigt lå bag loven. De var medtaget for at få loven godkendt også af kritikerne. Nogle ville vel sige, at afgørelsen var tromlet igennem. Loven var et kompromis og egentlig meget lidt nyskabende. Det samarbejde, som den skrev med store bogstaver, var allerede forberedt i dagligdagens virkelighed. I virkeligheden indeholdt den vel kun én reel ny ting: Landskirken påtog sig en økonomisk ydelse til Den danske kirke. Uden betydning for den gensidige anerkendelse var lovfæstelsen af samarbejdet dog ikke. Den gjorde det officielt, at ånden fra Bonn-København-erklæringerne var godtaget på kirkens område. Der var ingen vej tilbage – kun en vej fremad, mod bedre forhold.

Den 9. juni blev loven holdt over dåben. Talrige af landsdelens danske og tyske præster mødtes med deres »kolleger« til altergangsgudstjeneste i Slesvig domkirke. I sidste øjeblik havde mødet været ved at gå i vasken, men det lykkedes dog at holde sammen på de kritiske folk på dansk side. Biskop Alfred Petersen og DKU's præsident biskop H. Fuglsang-Damgaard prædikede. Ved en påfølgende sammenkomst forestillede provst Kvist de danske præster for landskirkens biskop. Han overrakte dem kirkeloven, et eksemplar af Rechtsordnung der Ev. Luth. Landeskirche Schleswig-Holsteins og af Ordnung des Kirchlichen Lebens. Dem skulle præsterne »beachte«, når de betjente medlemmer af landskirken. Til slut mødtes man til middag i Hotel Waldschlößchen. Det samarbejde, som reelt var begyndt på menighedsniveau, var nu lyst i kuld og køn. De diplomatiske ledere på begge sider havde fået trukket de fleste præster med. Nogle enkelte lod sig ikke bøje og saboterede »festakten« – men det kunne kirkepolitikere roligt se hen over i den almindelige feststemning.

Sidegevinst til Nordschleswigsche Gemeinde

Herefter manglede kun ét led i lovkomplekset. Den danske kirke i Sydslesvig blev betragtet analogt med den tyske menighed i Nordslesvig. Nordschleswigsche Gemeinde havde deltaget i alle faser, og undervejs gav landskirken udtryk for, at den ventede, at den danske folkekirke, når lovene i Sydslesvig var trådt i kraft, ville »gøre sin indflydelse gældende til fordel for opfyldelse af visse ønsker vedrørende de tyske frimegheder i Nordslesvig«. Gensidighedsprincippet viste sig igen! Det blev brugt til at tage ordet ud af munden på kritikere inden for landskirkens egne rækker.

Allerede da lovudkastet blev sendt til Kirkeministeriet i København blev det fremhævet, at landskirken ventede en imødekommende behandling af de resterende ønsker fra Nordschleswigsche Gemeinde. Under behandlingen i synoden fik udkastet en varm anbefaling fra den tyske pastor Klaus Thomsen fra Gråsten. Der var tale om »eine Regelung für Südschleswig unter Beachtung der nordschleswigschen Verhältnisse und Erfahrungen«.

Forventningen blev opfyldt samme år. Den 16. juni 1969 mødtes parterne i Løgumkloster. De tyske frimenighedspræster fik løfte om at kunne foretage vielser på lige fod med folkekirkens præster med borgerlig-retlig gyldighed, og der blev givet adgang for præster fra Tyskland til uden særtilladelse i hvert enkelt tilfælde at prædike for de tyske menigheder i Nordslesvig.

Ikke kun kirken som sådan blev mere »synlig« fra 1970'erne og fremefter – det gjaldt også menighedsrådene. Her taler formanden for Harreslev menighedsråd, Lone Anker Jakobsen, ved rejssegildet på Harreslev kirke august 1993. Bagest biskop Olav C. Lindegaard og pastor Ib Wolfhagen. Foto: Michael Mauter.

Den synlige kirke 1969-96

Opdragelse til selvansvar

Samarbejdsloven af 1969 indebar som nævnt et tilskud fra landskirken svarende til fire præstelønninger. I DKS havde man regnet med, at det rare beløb ville tilfalde kirken i Sydslesvig direkte og således bidrage til at styrke den svage økonomi. Men dér blev man for en kort tid skuffet. Beløbet skulle gå i den danske statskasse som aflastning af kontoen til betaling af præstelønninger og altså ikke til DKS. Skuffelsen blev dog kun kortvarig. Staten bevilgede DKS et tilsvarende beløb for løn til organister, kirkesangere og kirketjenere, telefon samt rengøring og varme, så DKS ikke gik glip af noget. DKU's betydning for den danske kirke i Sydslesvig blev beskåret endnu engang.

Det var tiden for de første sparekrav. Fra september 1972 kunne ledige stillinger ikke opslås uden tilladelse fra Udvalget vedr. danske kulturelle Anliggender i Sydslesvig. Det førte til nedlæggelse af embedet i Nibøl og sammenlægning af Kappel og Arnæs. Også præstegårdene var et ømt punkt. Staten ydede en stor del af udgifterne til drift og vedligeholdelse, men der var brug for nybyggeri og udvidelser. DKS satte sin lid til staten, som jo havde hjulpet i en del år. Men signalerne ændredes. Fra 1974 lød budskabet, at anlægsudgifter fremover skulle dækkes af egne midler. Det skabte misundelse overfor de øvrige danske organisationer i Sydslesvig, som fik årlige bevillinger til anlægsarbejder. Låget var slået i: Fra 1977/78 hørte statslige anlægsbevillinger til præstegårde i princippet fortiden til. I 1980 lykkedes det ganske vist at få en bevilling til en præstegård i Husum. Derefter blev princippet: ingen statstilskud til præstegårdsbyggeri.

De nye signaler krævede en ny politik i Sydslesvig. Der blev brug for øget selvfinansiering, økonomisk selvformåen. Der måtte skaffes midler lokalt til vedligeholdelse af kirkebygningerne og driften i øvrigt. Skulle DKS udvikle sig, måtte man bort fra den totale afhængighed af hjælpen nordfra, som havde hersket siden 1945, ja reelt siden 1921. Langt om længe måtte menighederne til selv at yde en skærv til kirkearbejdet syd for Skelbækken. Selvfinansiering supplereret af fondsstøtte blev løsenet. Eller som en menigheds årsberetning udtrykte det i 1981: »Danmark har altid gjort sit til, at vi i Sydslesvig fik de penge, som er nødvendige for, at ingen skal sættes

i ekstraudgift og spændes hårdere for end sin tyske nabo, blot fordi han er dansk og ønsker at leve på dansk. Sådant også på Kirkens område takket være DKU og den danske stat. Men støtten blev ikke givet, for at vi skulle slippe billigere fra det end andre, eller fordi vi skulle være folk, man ikke kan stille de samme fordringer til som til folkekirkemedlemmer i Danmark eller til tyske naboer«.

Samme toner lød i Rendsborg i 1980. Præsten provokerede menighedens medlemmer ved at fremhæve, at den danske stat hvert år betalte 1.000 kr. pr. hoved i menigheden for at der kunne være dansk kirke på stedet. Det burde forpligtige menigheden til at yde sin andel – stigende i takt med et øget ansvar for egne opgaver.²⁹

Stillet over for risikoen for, at de hidtidige tilskud kunne blive beskåret, måtte kirken i Sydslesvig tænke i nye baner. Den måtte yde et modspil for at bevare sin position. Mange af de initiativer, som blev taget fra 1980'erne kan sikkert ses som udtryk for dette behov. Hidtil havde DKS været en »præstekirke«. Alt hang på præsten. Nu var der behov for opgaver til menighederne. Det gjaldt om at give dem selvstændighed og økonomisk styrke, også fordi støtten fra Danmark lettere kunne bevares, når de bevilgende myndigheder var overbevist om, at støtten gik til en organisation, som havde indre liv og styrke.

Det var ligeledes nødvendigt at beskytte præsteembederne mod »tilfældige« besparelser i tilfælde af embedsledighed. De første beskæringer havde man oplevet i 1970'erne. Det gjaldt derfor om at opstille en strukturplan, som gjorde det mindre nærliggende at pille et enkelt led ud af kæden, når der skulle skæres. En sådan plan blev udarbejdet midt i 80'erne. Tilsyneladende virkede den efter hensigten. Foreløbig lykkedes det at fastholde de én gang oprettede embeder.

Endelig ville en større synliggørelse af kirken være til gavn. Det gjaldt om at lade kirken fremstå tydeligt for både politikere og menigmand. Netop fra 1980'erne kom der mange konkrete tiltag – nye kirker blev bygget, publikationer blev udgivet, en salmebog blev skabt. Det var sikkert til gavn, ikke blot lokalt, men også når kirkens sag blev drøftet blandt menigmand og hos politikere. Flere af de initiativer, som prægede årene fra omkring 1980 og fremefter, kan således tolkes som led i bestræbelsen for at sikre det fortsatte fundament for den danske kirkes arbejde i Sydslesvig.³⁰ Det var programmet i provst Karstofts periode fra 1979 til 1993.

Provst Christian B. Karstoft svinger murskeen ved rejsegildet på Harreslev danske kirke i august 1993. I Karstofts embedsperiode fik Dansk Kirke i Sydslesvig flere markante nybygninger. »Synliggørelsen« går som en rød tråd gennem disse år. Det var en politik, som satte meget håndgribelige spor. Foto Michael Mauter.

Medlemshvervning og medlemsbidrag

Fra 1945 og helt frem til begyndelsen af 1970'erne var dobbeltmedlemskabet det almindelige. I Ekernførde udtaltes det udtrykkeligt til de kommende konfirmander i årene efter 1947, at man forventede, at de deltog i dansk sprogundervisning og sluttede sig til menigheden og brugte dens »indretninger«. Derimod blev udtræden af landskirken hverken forlangt eller ønsket.³¹

Sådan forblev det i mange år fremover. Menighederne agiterede ikke for udmeldelse af landskirken. Først fra 1970'erne ændredes budskabet gradvist. For nogen blev målet på langt sigt oprettelse af en kirke på samme juridiske grundlag som den tyske landskirke, således at den tyske og den danske kirke i Sydslesvig kunne række hinanden hånden som ligestillede partnere.³² Det måtte på langt sigt indbefatte en betaling af betragtelige medlemsbidrag. Kun fra de relativt få, som havde besluttet sig for at bryde med landskirken og holde sig til den danske kirke alene, kunne man håbe på medlemsbidrag af en sådan højde, at de virkelige kunne bidrage til den selvfinansiering, som nu var nødvendig.

Menighederne begyndte at hverve medlemmer. Medlemstallet skulle øges og flere burde vælge at holde sig til den danske kirke alene og betale et betragteligt medlemsbidrag. Loyaliteten overfor landskirken krævede, at folk ikke blev fristet til at vælge den danske kirke, fordi der her kun blev forlangt en »drikkeskilling« i bidrag.

Kirkedagen i 1972 stillede forslag om medlemsbidragenes højde: »Medlemmerne betaler et årligt bidrag fastsat af den lokale menighed. Hvis de ikke tillige er medlem af et andet kirkesamfund, forventes det, at deres ydelse svarer til 5% af deres løn- resp. indkomstskat«. De 5% var væsentligt mindre end landskirkens 9%, men forskellen blev begrundet med, at den danske kirke ikke drev et diakonisk arbejde som landskirken – satsen var i øvrigt fastsat med skelen til den rigsdanske kirkeskatteprocent på 1% af den skattepligtige indtægt. De der samtidig var medlem af landskirken skulle betale et bidrag, som varierede fra menighed til menighed.

Samtidig blev udgivet den første af en række foldere, som gav oplysninger om DKS og orientering om betaling af 5% bidraget. Folderen blev i flere menigheder udsendt til alle dansksindede. Kirken søgte at styrke sin medlemskreds. I Harreslev udsendtes til alle medlemmer breve, som præciserede betalingsreglerne: Rentemodtagere skulle betale årligt DM 3,00, medlemmer som også tilhørte landskirken skulle betale

Salmer på dansk og tysk

Uddrag af
Den Danske Salmebog
med tilsvarende
tyske vers

*Auszug aus dem
Dänischen Gesangbuch
mit entsprechenden
deutschen Strophen*

2. udgave

Det Kgl. Vajsenhus' Forlag
København 1995

Behovet for at dansk- og tysk-sprogede i fællesskab kunne synge de samme salmer førte til salmebøger på dansk og tysk. Første udgave med ca. 50 salmer kom i 1974, anden udgave med ca. 140 salmer i 1995.

årligt DM 5,00, begge beløb pro persona og som mindstebeløb. De der ikke var medlem af landskirken skulle betale 5% af deres løn- resp. indkomstskat. De blev opfordret til at give deres pengeinstitut ordre om fast overførsel af beløbet til menigheden.

Det var en vanskelig overgang at vænne medlemmerne til de mere tidsvarende og ansvarsbevidste betalingsordninger. Problemet var bl.a., at opkrævningen ikke var »automatiseret«. Det krævede den enkeltes selvstændige beslutning og handling at melde sig ud af landskirken og ind i den danske kirke, og betalingen her kørte ikke automatisk. Den enkelte skulle selvangive sit bidrag. Det blev ikke pålignet sådan som landskirkens kirkeskat. Pastor Jens Svendsen i Slesvig udtrykte det meget klart i 1975: »Fundamentet for menighedens økonomi er de medlemmer, som ikke er medlemmer af den tyske kirke, og som altså ikke betaler kirkeskat til denne, men – frivilligt – udreder deres kirkeskat til den danske kirke. Vi kan ikke være tjent med i den danske kirke at have medlemmer, som har meldt sig ud af den tyske kirke og ind i den danske for at spare på kirkeskatten. Jeg har på fornemmelsen, at vi må holde tankerne klare på det punkt i fremtiden, hvor højst sandsynligt flere og flere unge og yngre lønmodtagere vil melde sig ud af den tyske kirke. Vil de så være medlemmer hos os, må vi holde fast ved, at de skal betale de 5% af løn- eller indkomstskatten. ... Vi må have tænkt det igennem, før problemet er der, så vi ikke kommer ud i »flensborgske« tilstande, hvor mange gode danske borgere igennem mange år har sparet tusinde af mark i kirkeskat ved at melde sig ud af den tyske kirke og betale et beskednere bidrag til den danske«. ³³

Frivilligheden var det store problem. Det ville være løst, hvis DKS blev registreret på lønskattekortene, så der automatisk og via Finanzamt kunne ske opkrævning af kirkeskat hos medlemmerne sammen med den øvrige skat, således som tilfældet var for kirkeskatten til landskirken. I 70'erne måtte tanken opgives, da landskirken fandt, at en sådan ordning stred mod tilskudsordningen i samarbejdsaftalen. I 1981 genoptog man den flere gange strandede tanke om at gøre DKS til et »öffentlich-rechtliche Religionsgemeinschaft« med ret til betaling af kirkeskat til DKS over Finanzamt, dvs. ligestilling med landskirken. Det viste sig dog, at der ville være tilknyttet negative aspekter, bl.a. overopsyn af statslige myndigheder og økonomisk centralisering. Det var også problematisk i forhold til den tyske kirke, at denne havde en skatteprocent på 9, mens den danske kirke opererede med 5%. Sagen blev derfor henlagt.

Uheldigt var det, at mange kom til at betale skat til landskirken mod deres inderste hensigter, fordi Dansk kirke i Sydslesvig ikke var anført på nogen af de officielle papirer, hvor skattebetalingen blev fastlagt. På de officielle papirer, således lønskattkort og anmeldelsesformularer på folkeregistrene, var der ingen mulighed for at angive tilhørsforhold til den danske kirke. Der var kun en rubrik for »ev.luth.«. Dermed kom folk automatisk til at betale tysk kirkeskat, selvom de var både døbt og konfirmeret i den danske kirke. Målet var, at papirerne blev indrettet, så folk kunne sætte et kryds, som markerede ønske om at de var medlem af en DKS-menighed.

Det første gennembrud kom i 1986. Først lykkedes det i et enkelttilfælde. En ung kvinde, som »administrativt« var blevet inkorporeret i den tyske landskirke, og som gennem syv år havde betalt kirkeskat, krævede pengene tilbage. Ved hjælp af bl.a. medlemsbevis fra den danske menighed fik hun pengene retur. Dermed fik DKS for første gang i en enkeltsag bevis for, at den i praksis er anerkendt som selvstændig kirke forskellig fra landskirken.

Umiddelbart derefter blev problemet taget op på generelt plan. I 1988-89 blev der ført forhandlinger med de involverede ministerier, og der blev udformet en anmeldelsesblanket til folkeregistret (Meldeformular), hvor der kunne sættes kryds ved »Dän. Kirche«. Formularen skulle anvendes i området nord for Ejderen. Den blev taget i anvendelse fra 1. juni 1991. Ved tilflytning og flytning i Sydslesvig kunne der herefter på folkeregistret sættes kryds ved Dansk Kirke i Sydslesvig. Dermed blev forhindret, at sydslesvigeren på grund af »uagtsomhed« kom til at betale skat til landskirken. For første gang blev det muligt officielt at tilkendegive tilhørsforhold til DKS over for de tyske myndigheder. Dog blev der ikke indført en automatisk indberetning fra folkeregistret til den danske kirke. Det krævede fortsat et personligt initiativ fra den enkelte at blive optaget som medlem i den danske kirke, og bidraget dér skulle fortsat selvangives – det blev ikke pålignet som skatten til landskirken.

Det gik kun langsomt fremad med medlemstallet. 5%-bidraget fra de landskirkeudtrådte slog ikke igennem fra det ene år til det andet. Der var brug for en lang »opdragelse«, før man kom ud af den tilstand, hvor »SSF-medlemmer med den største selvfølge lader alle kirkelige handlinger udføre af den danske præst og så alligevel er medlemmer og skatteborgere alene i den tyske kirke, som de ingen forbindelse har til«.

Udsnit af meldeformular benyttet på folkeregistrene (Einwohnermeldeamt) i Sydslesvig siden 1991. Skemaet udtrykker en anerkendelse af den danske kirke i praksis. På blanketten kan borgeren sætte kryds i rubrikken »dän. Kirche in Südschl. e.V.« og derved markere tilhørsforhold til Dansk Kirke i Sydslesvig. Rubrikken bidrager til at hindre, at nogen »uforvarende« bliver optaget på landskirkens medlemsliste. Da den danske kirke ikke har offentligretlig status på samme måde som landskirken, videregiver Einwohnermeldeamt dog normalt ikke oplysningen til det danske kirkekontor. Den enkelte skal selv tilmelde sig på kirkekontoret og sørge for betaling af medlemsbidrag.

Familienname, akademische Grade		1	
Geburtsname			
Vornamen (Rufnamen unterstreichen)		☐ männlich ☐ weiblich	
Tag der Geburt	Geburtsort / Kreis / Land		
Familienstand			
☐ ledig ☐ verheiratet ☐ verwitwet ☐ geschieden			
☐ ev.(-luth.) ☐ ev.-freik. ☐ röm.-kath. ☐ keine Sonst. Religionszugeh.			
☐ ev.-ref. ☐ dän. Kirche in Südschl. e.V. ☐ altkath.			
Staatsangehörigkeit		sonstige (ggf. mehrere)	Erwerbstätig
☐ deutsch		Staatsangehörigkeitschlüssel ☐ ☐ ☐	☐ Ja ☐ Nein

Af stor principiel betydning var et initiativ i 1985. Tre menigheder i Harreslev distrikt og året efter menighederne i Slesvig-Frederiksberg og Ugle herred besluttede, at kun sådanne fremover skulle kunne blive medlem af den danske menighed, som ikke samtidig var medlem af en anden menighed. Det traditionelle dobbeltmedlemskab skulle ophøre, foreløbig som forsøgsordning. Det var virkelig et brud med traditionen. Endelig i 1992 lød budskabet fra provsten: Det er ikke naturligt at forblive i den tyske kirke med et dansk tilhørsforhold.³⁴

Det var en såre vigtig udmelding: Langt om længe erklærede ledelsen af DKS, at den anså det for rigtigt at bryde med landskirken, hvis tilknytningen til det danske skulle være konsekvent. Det var et udtryk for, at tiden var ved at løbe fra de provisoriske løsninger, som var opbygget i 1947, i 1959 og i 1969. Det gav forskydninger i medlemskredsens sammensætning. I 70'erne udgjorde dobbeltmedlemmerne ca. 3/4, først derefter faldt deres andel noget. I 1995 er billedet vendt om. Nu skønnes omkring 3/4 udelukkende at være medlemmer af DKS.

Medlemmer

1962	5.500	1980	5.765
1963	5.700	1981	5.780
1964	5.900	1982	5.948 (2000 ej i landskirken)
1965	6.200	1983	6.150
1966	6.200	1984	6.387 (2600 ej i landskirken)
1967	6.200 (700 ej i landskirken)	1985	6.435
1969	6.000	1986	6.458
1970	5.440 (betalende)	1987	6.469
1971	5.452	1988	6.355
1972	5.512 (1400 ej i landskirken)	1989	6.490
1973	5.632	1990	6.684
1974	5.564	1991	6.703
1975	5.454	1992	6.806
1976	5.537	1993	6.917
1977	5.647	1994	6.936 (4000 ej i landskirken)
1978	5.645		
1979	5.673 (1423 ej i landskirken)		

Alt i alt kunne kirken stabilisere, ja styrke sin medlemsbasis, i en tid, hvor den nordelbiske kirke (NEK) måtte opleve et fald i medlemstallet. Men dette kaldte på ekstra forsigtighed fra dansk side. Bidraget her var jo fortsat mindre end den tyske kirkeskat. Man måtte lægge afstand til folk fra flertalsbefolkningen, som bare ville have en »billigere« løsning på deres forhold til en kirke. Derfor blev holdningen, at udtrådte af NEK, uden berøring med mindretallet i øvrigt, ikke burde optages som medlemmer. Det kunne ikke være kirkens opgave at konkurrere med den tyske evangelisk-lutherske kirke.

Tendenser i kirkelivet

De danske menigheder levede i tidens strøm. Det gjaldt i 1970'erne, det gælder i dag. I stigende grad var gamle kirkelige traditioner under opløsning. Den danske kirke var ikke mere en ny oplevelse med et skær af eventyr og ny horisont over sig. Den havde fundet sin plads i rækken af danske institutioner. Til gengæld fængede den måske ikke så meget mere.

Præsternes årsberetninger giver mange glimt fra daglidagen og af de

Medlemsbidrag

DM	
1974	150.000
1978	214.995
1983	340.000
1987	431.823
1990	530.416
1994	672.778

»Brugerbetalingen« i de danske menigheder har gennem en lang årrække været i gradvis vækst. Ingen andre dele af det danske mindretal kan opvise lignende tal. I 1995 udgjorde Sydslesvigsk Forenings samlede medlemsindtægter således i alt 358.280 DM.

I 1974 udtrykte provst Inge-mann Christensen kirkenes opfattelse på denne måde: »Vi kan kun være interesseret i, at det bliver kendt, at vi ikke er en billig kirke, især for folk med stor skat, men at vi, som enhver anden kirke, må have vor økonomi klaret ...«.

overvejelser, som den enkelte gjorde sig. Nogle præster græmmedes over en ringe kirkegang.³⁵ I St. Hans-Adelby skrev præsten i 1978: »For en (for)travl(et) storbypræst kan tallene måske tage sig latterligt små ud. Fra mit eget virke ved jeg, at tallene for kirkegængere, altergæster og dåb ved en enkelt tjeneste svarer til tallene for et helt år her! Tal siger nu ikke så forfærdelig meget. Måske kun dette, at det er ret beskedent, hvad der foregår her«. Mange kolleger bekræftede denne vurdering. I Flensborg Nord måtte præsten i 1980 trøste sig med, at de gamle koner endnu holdt fast i gudstjenester og møder. »De bliver, selv om tiderne skifter. Hvis ikke, kunne man nok tvivle om vores fremtid som dansk kirke i Sydslesvig. Men så længe de gamle koner oftest indtager deres faste pladser i kirkebænkene søndag efter søndag, er der håb for, at kirken også i fremtiden vil høre med i billedet af dansk folkeliv i Sydslesvig«. ³⁶ Nogle præster blev skuffet over at der var for lidt at gøre netop som præst – og drog hjem igen efter få år.

I alt fald var der forskel på at være præst i Sydslesvig og i kongeriget. Alene i sproglig henseende blev mange nyankomne præster stadig lidt overrasket. Især mod syd kunne de ikke se bort fra det tyske sprog. Det gjaldt selv om der siden 1945 var vokset en hel generation op med dansk skolegang, og selv om der nu generelt var flere end nogensinde, som kunne dansk. F.eks. i Husum kom præsten ikke langt med det danske sprog alene. Det kunne volde kvaler i en virksomhed, hvor sproget jo er det vigtigste værktøj. Præsterne måtte lempe sig frem, således som præsten beskrev det i Ekernførde i 1987: »Af hensyn til de mange ældre medlemmer af menigheden, der ikke forstår meget dansk, må en væsentlig del af prædikenen foregå på tysk. De synger gerne – og højt – på dansk, men i mange tilfælde nok uden nævneværdig forståelse af indholdet af salmerne. Liturgien kan de også følge på dansk, men det er mit indtryk, at de er glade for, at der også bliver prædikeret på tysk«.

Det var en broget menighed, præsterne blev stillet overfor. Landsdelens omtumlede historie efter 1945 kastede lange skygger. Oplevelser fra konfirmandbesøg kaldte på præstens eftertanke: »... man ringer på og sidder et øjeblik efter måske og taler med en mor, der stammer fra Pommern – og man spørger sig selv bagefter: Hvad har hun med det danske at gøre? Så må man se at finde ud af trådene. Drengen går i hvert fald i dansk skole og kan tale og forstå dansk – men underligt er det alligevel. Et andet sted er det faderen, som er »fremmed«. Han kommer fra de katolske egne og er katolsk, men har ladet konen bestemme børnenes opdragelse. Forholdene i et dansk landsogn ligner

dette ikke – men hvad vi oplever, er nok resultatet af folkeforvirringen i vor gamle danske landsdel omkring 1945«. ³⁷ En sådan menighed gav store udfordringer, når det gjaldt om at fastholde kontakten til konfirmanderne fra de danske skoler. Derfor besluttede DKS i 1987 at oprette en stilling som konsulent for det kirkelige børne- og ungdomsarbejde. Behovet var stort – ikke mindst efter at den sidste af de før så mange sekretærer i tilknytning til KFUM og K var fratrådt i 1986.

Pionertidens særlige udfordringer var til ende og holdninger og prioriteringer var blevet andre end i den første efterkrigstid. Dengang kom præsterne uden at kere sig om arbejdstid og ydre forhold. Senere blev der talt mere om embedsboligernes standard og reglernes overholdelse. Et gennemgribende generationsskifte i 1980'erne medvirkede hertil. Præstekollegiet blev næsten udskiftet. I årene 1980-86 kom der i alt 12 nye præster, alene 1987-88 var der 11 præsteskitter.

Tidens tendenser i kirkelivet var ikke alle lige glædelige, hverken i Sydslesvig eller andre steder. Barsedåb og kirkelig vielse var ikke længere en selvfølge. Mange unge forældre fandt det ikke rigtigt at træffe bestemmelse om barnets dåb. Barsedåb (babydåb) gik tilbage, og det forekom hyppigt, at størsteparten af de døbte var vordende konfirmander, hvis forældre ikke havde kunnet tage sig sammen til at få børnene døbt, da de var små, eller de hyldede den opfattelse, at dåben skulle udsættes til børnene selv kunne tage stilling. En lignende mængde dåbsbørn med årgammel fødselsattest havde man oplevet i de første år efter 1945, hvor der var meget at indhente fra tiden forud. De kirkelige vielser var også trængt af tidens ukirkelighed.

Størst var det problem, at mange trods fast tilknytning til det danske stadig valgte at benytte landskirken. Af hensyn til pårørende og bekendte blev den tyske præst foretrukket til vielse og især begravelse. Flere præster funderede over årsagen – det syntes, som om en tysk kirke og tysk sprog var det naturlige, når mennesker stod overfor døden. Kun i forbindelse med konfirmationen fik den danske kirke karakter af en »folkekirke« for den danske folkedel. Konfirmationen fulgte jo næsten automatisk af den danske skolegang. Til gengæld vandede flere præster sig over de unge menneskers manglende interesse og disciplin, og konfirmationen skabte sjældent en nærmere kontakt mellem hjem og kirke. Konfirmationsfesten vejede tungere end det kirkelige moment! Alt i alt viste tallene årligt et mindre antal kirkelige handlinger.

Gudstjenesterne var måske det ømmeste punkt. Det var svært at samle folk til møder, nemmere at samle de gamle til Altenkaffee, svæ-

Ingemann Christensen, dansk præst i Egemforde 1956-70 og førstepræst/provst 1970-79, Foto ca. 1956.

rest at samle til højmesse. Men relativt set var vilkårene vel som i Danmark og i landskirken.

Der foregik i disse år en vis koncentration af det kirkelige arbejde. Menigheder og prædikesteder blev lagt sammen, fra 106 prædikesteder i 1959 til højst 60 i 1993. Samtidig blev kredsen af organiserede menigheder reduceret fra ca. 55 i midten af 1960'erne til ca. 43 i 1993. Det var en udvikling ganske parallel med tendensen på skoleområdet og på mange andre områder i denne »effektiviseringens« tid. De større krav til økonomi og organisering medførte i sig selv et krav om større enheder og bedre kirkelokaler. Præsten var næppe heller begejstret for gudstjenester med blot et par kirkegængere. Det kunne være svært at gøre gudstjenestens fest helt så nærværende som i en større kreds. Fællesskabet manglede på de allermindste gudstjenestesteder.

Endelig var menighederne selvfølgelig afhængige af udviklingstendenser i mindretallet som sådan. SSF- og SSW-medlemmerne var menighedernes naturlige arbejdsmark. Klager over, at kun en begrænset del af mindretallet sluttede sig til menighederne lød uden ophør. Problemet fik særlig karakter, hvor mindretallet oplevede en betydelig tilgang af folk, som kom uden særlig dansk eller lokal baggrund. Det kunne være folk, som sympatiserede med dansk demokratisk tradition eller var fascineret af det »skandinaviske«. De ønskede deres børn i dansk børnehave og dansk skole og meldte sig derfor til SSF eller SSW. Men var den danske kirke også »folkekirke« for sådanne folk? Skulle præsten regne dem til sin menighed, og hvordan kunne han i givet fald få dem i tale? Burde han snarest opsøge dem sammen med de tyske kolleger? Den stadigt foranderlige gruppe af tysksprogede voksne, der knyttede forbindelse til mindretallet, var en særlig udfordring for præsterne.

Landskirke og Dansk Kirke

I forhold til landskirken – efter 1977 Nordelbische Evangelisch-Lutherische Kirche (NEK) – var de fleste problemer ryddet bort i 1960'erne. Fælleskirkelige (økkumeniske) gudstjenester med deltagelse af danske præster forekom stadig – et tilløbsstykke af danske kirkegængere var de nu ikke. Præsterne blev indbudt til stiftskonvent for Slesvig stift, og nye præster blev præsenteret for biskoppen, hvor de fik overrakt landskirkens ordning »til gennemsyn«.

I det daglige levede man i harmonisk sameksistens. De danske præster kunne berette om venlig åbenhed og gæstfrihed hos deres tyske

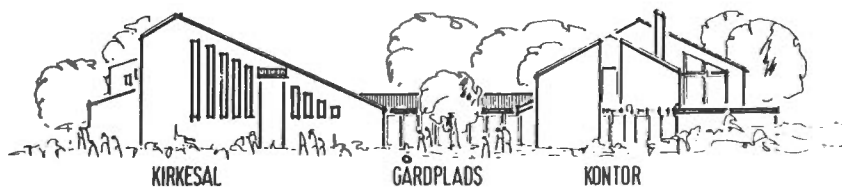
kolleger. Vanskeligheder med at benytte landskirkens bygninger til konfirmation, vielse eller begravelse var nu ganske ukendte. Lokale tyske præstekonventer fandt nogle steder vej til den danske præstegård. Gnidninger var sjældne – på den anden side blev kontakten kun dyrket i begrænset omfang, slet ikke overdrevet. Landskirken lod så vidt muligt den danske kirke leve i frihed – som den ønskede det. Kun i sjældne tilfælde hændte det, at det friere danske kirkesyn gav konflikter i forhold til landskirkens regler.

Det skete især, hvis den danske præst af en eller anden grund foretog embedshandlinger for folk, som havde udmeldt sig af landskirken/NEK og ikke samtidig havde meldt sig til den danske kirke. Især i forbindelse med begravelse kunne det give anledning til problemer. Den danske præst fik måske henvendelse om at begrave en person, som den tyske præst havde nægtet at begrave, fordi den pågældende havde meldt sig ud af landskirken. Selv om begravelsen ikke var tilladelig ifølge landskirkens regler, og selv om den afdøde ikke stod som medlem af DKS, kunne den danske præst i den situation føle sig forpligtet til at foretage begravelsen – de pårørende var jo i nød og havde bedt om Guds ord. Her kunne præstens forpligtelser i forhold til det danske præsteløfte og samvittigheden komme i konflikt med hans forpligtelser i forhold til samarbejdsloven af 1968. Han havde lovet at »beachte« landskirkens Lebensordnung, og havde selv fået teksten overdraget af biskoppen.

I sådanne tilfælde kom der venlige men bestemte påmindelser fra biskoppen om at reglerne og løfterne i forhold til samarbejdsloven *skulle* overholdes. I 1971 hed det f.eks. fra biskop Petersen til en af de danske præster: »Wenn es auch richtig ist, daß Sie Pastor der dänischen Volkskirche sind, so ist doch nicht zu übersehen, daß Sie Ihren Dienst als dänischer Pastor für die DKS im Bereich der Ev.-Luth. Landeskirche ausüben. Deshalb sind Sie nicht nur den Ordnungen der dänischen Volkskirche unterstellt, sondern – solange Sie in Schleswig-Holstein für die DKS Dienst tun – auch den Ordnungen unserer Landeskirche. Gerade dieses war der Sinn des Gesetzes über die Zusammenarbeit vom November 1968. ... Für Sie gilt außer den Bestimmungen der dänischen Volkskirche auch die Rechts- und Lebensordnung unserer Landeskirche ....«.³⁸

Problemet havde tilmed en økonomisk side. Pastor Jens Svendsen i Slesvig redegjorde for sagen i 1979: »Jeg er et par gange blevet bedt om at begrave folk, som er udtrådt af kirken og ikke medlem hos os. Begrundelsen har begge gange været, at de engang har haft forbindelse

Skitseprojekt til Egernforde danske kirke 1984.

med det danske, været medlem af SSF, gået i skole, dansk viet osv. ... Jeg mener, at vi ikke kan være bekendt, hverken over for os selv eller vor tyske nabokirke at forrette begravelser eller andre kirkelige handlinger, hvor de der anmoder om sådanne handlinger for at spare penge har meldt sig ud af kirken. Vi har aldrig skelet til, om folk var medlemmer af den danske kirke, når de ønskede vor hjælp, hvis ellers de var medlemmer af den tyske ... Vor kirke skal stå åben for enhver, der vil benytte den, men melder man sig ud af kirken – hvad enten det er den ene eller den anden – så må man også vide, hvad man gør. ... Vi har endnu mennesker blandt os, som tror, at bare man er medlem af SSF eller SIF eller har børn i dansk skole, så har man automatisk krav på den danske kirkes hjælp, selv om man har meldt sig ud af den tyske kirke for at spare kirkeskatten. Det kan ikke være rigtigt ...«. ³⁹ Her lå som nævnt en væsentlig opdragende opgave for de danske præster og menigheder. Dette arbejde var begyndt, og det fortsatte i de kommende år.

Alt i alt var der ro mellem kirkerne. I det stille styrkede den danske kirke sin position. Kirkeloven af 1968 var som en beskyttende glasklokke. Under dens skærmende dække kunne menighederne udvikle sig – og vente på den dag, hvor klokken ville blive taget bort, og de skulle klare sig selv. Menighederne voksede i egenstyrke, stadig flere medlemmer valgte at bryde forbindelsen til den tyske kirke og at betale et ansvarligt beløb til den danske kirke, og der blev bygget selvstændige kirker. I 1989 markerede den nytiltrådte danske præst i Tønning sin selvstændighed på meget markant måde. Han gav den tyske provst meddelelse om, at han ville »følge praksis fra resten af Sydslesvig og fra 1. januar 1990 ikke agter at tilbagemelde »Amtshandlingen« til indførelse i den tyske kirkebog, men nøjes med at indføre dem, hvor de ifølge sagens natur hører hjemme, i den danske kirkebog«. ⁴⁰ Det var i realiteten en provokation, en afstandtagen fra samarbejdsloven fra 1968. Men der kom ingen reaktion. Måske udtrykker det mere end noget andet, at den danske kirke nu var ved at finde sin rolle som

selvstændig kirke – og at dette blev accepteret fra NEK's side. Afklaret var forholdet ikke. Men det var signaleret, at tiden var ved at løbe fra reglerne fra 1968. Der var ikke længere brug for dem. Glasklokken var ved at lette.

En bevidst afklaring af forholdene lod vente på sig. Alligevel kunne provst Karstoft i 1989 udtale, at man var nået til »et punkt, hvor man kan hævde, at det er sandhedens time for os. Vil vi være dansk kirke, med de konsekvenser, det har af mange slags, bygninger, personalebehov, medlemskab, solidaritet og fodslag mellem menighederne?«.⁴¹ Ordene udtrykte, at DKS var på vej til større selvstændighed, både over for NEK og DKU.

Kirkebyggeri

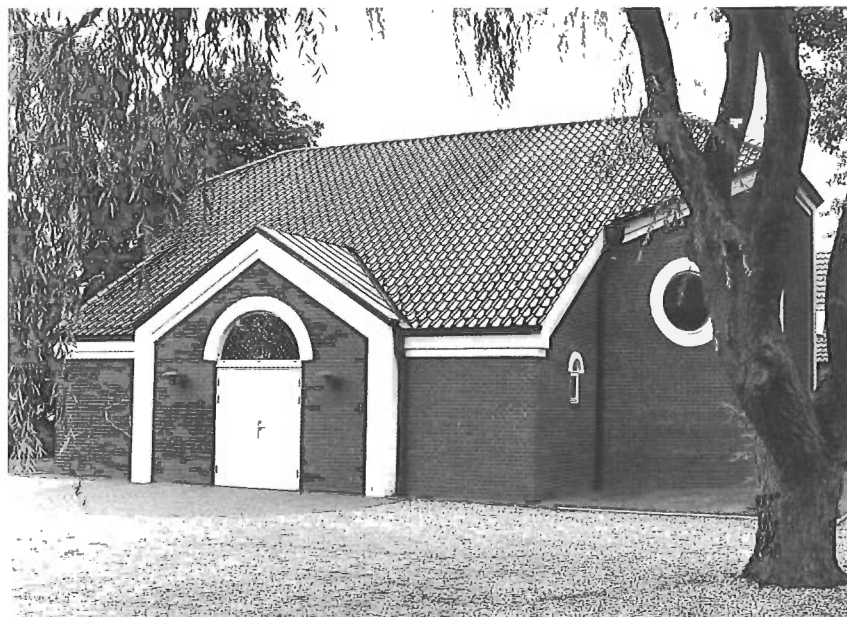
Den større selvstændighed og de øgede kræfter i menighederne fandt bla. udtryk i byggeprojekter. I pionertiden efter 1945 havde det været muligt at indrette sig i midlertidige og ret så primitive lokaler. De afbalancerede og stabile vilkår nogle årtier senere gjorde det både nødvendigt og muligt at stræbe efter egentlige kirkerum. Derfor oplevede man det ene byggeprojekt efter det andet.

Forudsætningen var tilvejebringelse af de nødvendige økonomiske midler. I Ugle herreds præstedistrikt oprettede man i 1974 en fælles kirkekasse, hvortil alle sådanne menighedsmedlemmer, som ikke også var medlem af landskirken, betalte deres 5%-kirkeskat. Kassen skulle finansiere fællesopgaver, som den enkelte menighed ikke magtede alene. Dertil kom større udgifter, således bl.a. til byggerier, også i de enkelte menigheder. Eksemplet blev kopieret på landsdelsplan i 1985, da der oprettedes en fællesfond til finansiering af opgaver, som den enkelte menighed ikke kunne klare. Den fik bl.a. overladt et beløb for hvert medlem – men blev af retslige grunde atter ophævet i 1992.

Fælleskasserne var udtryk for et ønske om at muliggøre større selvfinansiering af nye projekter. Men de var ikke i sig selv nok, hvis store nybyggerier skulle virkeliggøres. Der måtte skaffes hjælp nordfra – ikke så meget fra staten eller brede folkelige kredse, snarere fra sponsorer. De blev afgørende for mange af de nye projekter. Endelig var det væsentligt, at også landet Slesvig-Holsten ydede en hånd. Fra 1982 trådte ministerpræsidentens dispositionsfond til med ikke uvæsentlige bidrag – et udtryk for det gode klima, som havde udviklet sig på officielt plan.

Én kilde svigtede i forhold til tidligere. Det brede folkelige initiativ i

Husum danske kirke, indviet 1991. Arkitekt Alan Havsteen-Mikkelsen. Over døren anses glasmosaikken af Sven Havsteen-Mikkelsen.

Danmark, som i tiden fra 1945 og frem i 1950'erne havde båret det meste af det danske arbejde i Sydslesvig, var nu næsten borte. Så meget mere kunne Dansk Kirke i Sydslesvig glæde sig over store gaver fra gavmilde sponsorer og mæcener i moderlandet. Gang på gang udsendte provsten og menighederne signaler til fonde og mulige mæcener: Hjælp var velkommen. Det lykkedes. De store fonde trådte i folkets sted.

Den danske stat satte grænser for sin indsats. I 1984 formidlede Kirkeministeriet ganske vist via stiftsmidlernes reservefond finansieringen af en ny præstegård i Ekernførde, men ellers var det slut med statsmidler til præstegårdsbyggeri. Kun lån som hjælp til selvhjælp var mulige fremover. Det betød, at DKS måtte opbygge et selvstændigt anlægsbudget for nye præstegårde.

På et par punkter littede kirken sin bygningskonto. Flere traditionsrige huse blev afhændet. Det gjaldt Valsbølhus, som 1981 blev afhændet til Skoleforeningen. Det traditionsrige Ansgar i Toosbüystraße 7 blev 1982 overdraget til SSF. Også Margrethe Gudme-hjemmet i Engelsby blev overdraget til Skoleforeningen i 1987.

Ad mange veje blev der skaffet basis for nybyggerier. Kirkesale blev

Pastor Ib Wolfhagen med model af kirkeprojektet i Harreslev. I baggrunden præstegården. Foto Michael Mauter, 1992.

stadig indrettet rundt omkring, men hertil kom nu egentlige kirkebyggerier, et tydeligt udtryk for menighedernes ambitioner. Det var menighedernes sag at finansiere de store ønsker.

Først kom *Tarp*. Her fremførte pastor Lars Skjødt-Jakobsen i 1982 ønsket om at få en kirke i forbindelse med præsteboligen. Med stor effektivitet blev en basis bygget op. Menighedens egne 5%-bidrag gav 170.000 DM, der blev skaffet fondsstøtte, og fra landsregeringen kom 30.000 DM til inventar. Budgettet nåede op på 300.000 DM. På det grundlag kunne menigheden allerede 2. påskedag 1985 indvie kirken, smukt beliggende sammen med præstegården i den idylliske Trenedal.

I *Ekernforde* måtte mange kræfter i gang, før kirken kom op at stå sammen med en ny præstegård. I 1984 lykkedes det at få kontakt med en mæcen, som lovede at yde den halve byggesum, hvis resten blev skaffet lokalt. Menigheden skaffede 150.000 DM, de øvrige menigheder sikrede en garantisum, og en »folkeindsamling« i Sydslesvig klarede

Den danske kirke i Harreslev fotografert 1995.

resten, så mæcenbeløbet kunne komme til udbetaling. Af midler til Zonenrandförderung kom 89.000 DM. Endelig den 25. august 1985 kunne kirken indvies af præsidenten for DKU, biskop Johs. W. Jacobsen, i overværelse af den danske kirkeminister Mette Madsen m.fl.

En rigtig successhistorie oplevede *Husum*. Gennem mange år havde menigheden haft gode forhold i Klosterkirken tilhørende »Gasthaus zum Ritter St. Jürgen«, og her havde man været godt tilfreds. Fra 1987 fandt man vilkårene utåleligt snærende, og da kontrakten udløb i 1990, gik man i gang med at finde nye rammer til kirkelivet. Først købtes en kvægstald ved siden af Husumhus med henblik på ombygning. Alle var dog klar over, at det ikke var den ideelle løsning. Da dukkede A. P. Møller og hustru Chastine McKinney Møllers Fond op som den reddende engel. I 1990 kom der en gave på 3.750.000 kr, senere forhøjet til 4,1 mill. Det betød, at menigheden kunne lade arkitekt Alan Havsteen-Mikkelsen bygge en helt ny kirke i tilknytning til den nye præstegård i Klaus Groth-Gade. Indvielsen fandt sted den 10. februar 1991. Prins Joachim og den gavmilde skibsreder Mærsk McKinney Møller, kirkeminister Torben Rechendorff og DKU's præsident, biskop Olav Christian Lindegaard, deltog – det blev en virkelig festdag. Tre dage efter lovede skibsrederen ovenikøbet at sørge for orgel til kirken. En storslået gestus blev udtrykt i denne Husum-sag.

I den anden ende af Sydslesvig lagde menighedsrådet sine egne kræfter bag ønskerne. Det var i *Harreslev*. Her fremkom allerede i 1983 planer om bygning af pensionistboliger, forsamlingshus og kirke i fællesskab med de danske foreninger. Planen måtte opgives, og menigheden gik så videre selv. Der blev startet indsamling, der blev skaffet store gavebeløb fra velgørere i Danmark. Endelig Kr. Himmelfartsdag 1994 var der indvielse af en helt ny og selvstændig kirke. Et stort projekt til 1,24 mill. DM – indsamlet takket være menighedsrådets stædige og behændige arbejde.

Netop denne sag illustrerede bedre end meget andet, at menighederne i Sydslesvig var ved at nå til skelsår og alder. I alt fald de større og bedst fungerende menigheder.

Epilog – Helligåndskirken – tema med variationer

Efter disse skitseagtige streger af de sidste års historie kan vi kaste blikket tilbage og genkalde beretningen om de foregående 75 år. Forskellene mellem før og nu falder i øjnene.

Indtrykket af forandring er selvfølgelig rigtigt – og dog er der tråde, som kan følges relativt uforandrede fra menighedens start og helt frem til i dag. De danner et mønster bag de flimrende ydre begivenheder. Netop disse tråde genfindes i et forløb, som har udspillet sig i de allersebeste år. Hovedrollen i dette skuespil indtages af Helligåndskirken.⁴²

Det begyndte i 1985. Klimaet mellem den danske menighed og kirken ejer St. Marie menighed var da blevet godt som næppe nogensinde før. De to parter hjalp hinanden på bedste vis. I efteråret 1984 var de tyske gudstjenester henlagt til Helligåndskirken, da Marie kirke var under restaurering. Den 10. februar 1985 fejrede de to menigheder ved en fælles tysk-dansk gudstjeneste i Marie kirke, at den store sognekirke havde 700 års jubilæum.

På den baggrund var det naturligt, at det gamle spørgsmål om ejerskabet til Helligåndskirken kom op til ny drøftelse. At blive ejer af den danske kirke havde jo altid været menighedens hedeste ønske. Et fællesudvalg mellem de to menigheder tog derfor igen fat på sagen. Marie kirkes Kirchenvorstand lod vide, at man var indstillet på at afhænde menighedshuset bag kirken til den danske menighed i sammenhæng med selve kirken.

Helligåndskirken efter den sidste store restaurering 1970-72 ved arkitekt Jens Dall. Kirkens lette og lyse karakter i forhold til tiden forud ses ved sammenligning med billedet side 78. Orglet blev indviet i julen 1975. Orgelfacadens opbygning skyldes hensyn til det gotiske vindue bagved.

På dansk side var man straks fyr og flamme. Efter aftale med det tyske menighedsråd anmodede den danske menighed derefter den 22. maj 1985 skriftligt om at få overladt kirken og om at få mulighed for at købe menigheds huset. Der blev skaffet sikkerhed for, at den formodede købssum kunne skaffes fra en privat fond. Alt tegnede godt.

Men der kom en slæde i vejen. Kirchenamt i Kiel lod melde, at det ikke kunne billige salget af menighedshuset. Under en forhandling i Kiel i december 1987 blev nævnt, at en overladelse af kirken ville fremkalde skarp modstand fra nationalt sindede tyske kredse i Flensborg. Kirken blev tillagt samme betydning som Istedløven. Ligesom løvens genopstilling i Flensborg kunne åbne grøfter, som ellers syntes tildækket, kunne kirkens overladelse fremkalde modreaktioner på tysk side, til skade for forholdet mellem mindretal og flertal. Tiden var endnu ikke moden til en sådan overdragelse af »tysk kulturgods«.

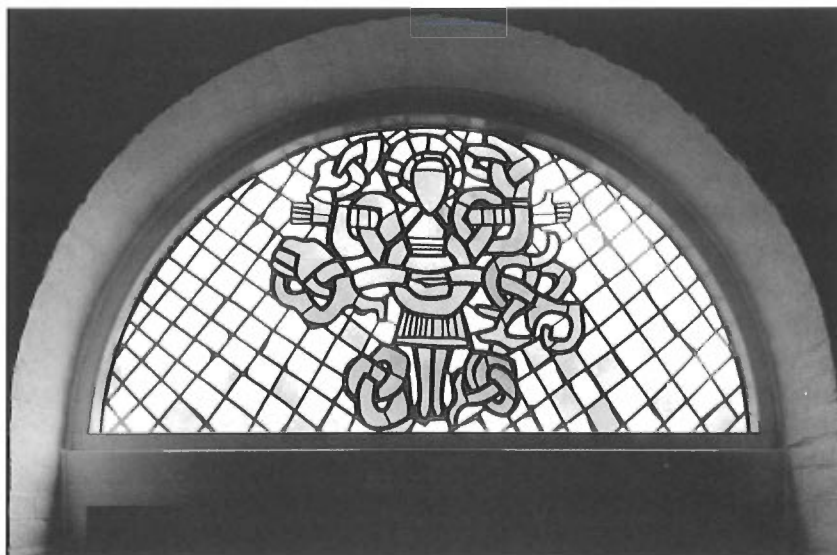
Denne vending fik sagen til at gå i hårdknude. På dansk side var fornærmelsen stor. Forhandlingerne havde givet ny kraft til drømmen om at blive ejer af den kirke, som var »dansk kirke« siden 1588. Dette håb var holdt i live helt siden 1905. Man ville ikke give op og fastholdt ønsket om at få kirken som ejendom. Fra 1989 kom sagen også frem i medierne, med et tonefald, som gav mindelser fra grænseskampens dage. I 1990 blev den danske landdagsmand sat på sagen. »Grotesk« blev den tyske kirkeledelses optræden kaldt på dansk side. Den danske provst holdt sig bestemt ikke til de diplomatiske vendinger.

Heri fandt han imidlertid gode allierede på tysk side. Landsregeringens Beauftragter für Minderheitenfragen lod sig engagere, først Kurt Hamer, og efter hans død efterfølgeren Kurt Schultz. De søgte at overvinde modstanden i den tyske kirkeledelse – en debat af denne slags harmonerede jo dårligt med glansbilledet af det perfekte dansk-tyske forhold i grænselandet. Også ministerpræsidenten i Kiel blev inddraget. Alle løb storm på kirkeledelsen. I den danske valgkamp forud for landdagsvalget 1996 dukkede sagen også op på en måde, som mindede om længst forsvundne, ubehagelige dage.

I foråret 1996 er en afslutning inden for synsvidde. Måske opfyldes de danske ønsker. Her er det ikke stedet at trænge nærmere ind i forløbet. Mere interessant er det at fremhæve, i hvor høj grad sagen minder om en gammelkendt historie. I 1925 og 1933 var den danske menighed en brik i et politisk spil. Den største modstand mod de danske præster lå gemt i den tyske kirke og i lokale, tysk-nationale kredse. Hos politikerne var det derimod pragmatiske politiske hensyn, som var afgørende. De vejede tungere end den folkeligt-nationale modstand. Ansvarlige politikere arbejdede ud fra overvejelser om, hvad der var bedst for Tyskland. Samtidig skelede de til, hvad der kunne gavne mindretallet på den anden side grænsen mest. Pragmatikerne var de stærkeste. De tvang kirkedørene op i Helligåndskirken og i Adelby.

Mon »skuespillet« i vore moderne tider er så meget anderledes? Rolfordelingen er naturligvis ikke den samme. Men dog antydes, at kirkerne frem til nyeste tid måske har været de nationale modsætnings sidste bastion. Atter en gang mærkes spillet mellem kirke og politik, mellem overordnet politisk præget »nyttetænkning« og snævrere lokale, nationalt prægede tænkemåder. Der har den tyske tanke om at forlange en modydelse til gavn for mindretallet på den anden side grænsen som betingelse for imødekommenhed sågar ikke manglet. Gensidighedstanken er ikke helt glemt i 1996. Måske afslører sagen også, at der endnu i borgerlige tyske kredse lever tvivl om ægtheden i det danske, en dybt rodfæstet skepsis – mens der på dansk side optræder en selvbevidst fremhævelse af forurettethed.

Debatten om Helligåndskirken i årene frem til 75-års jubilæet gentager således flere af de tråde, som har ligget som et mønster i beretningen på de foregående sider. Parallellen må dog ikke trækkes for langt. Meget er anderledes i dag. Uden tvivl er magtfordelingen i vore dage en helt anden end før. I dag er det muligt for den danske kirke at agere selvstændigt, selv at foretage et fremstød, og at udnytte det politiske klima til gavn for egne interesser. I dag har den danske kirke vinden i ryggen. Atmosfæren i grænselandet er grundlæggende ændret. Klimatet omkring den danske menighed er i jubilæumsåret 1996 bedre end ved nogen anden mærkedag gennem de sidste 75 år.

Sven Havsteen-Mikkelsens glasmosaik over indgangsdøren i Husum kirke. Foto Helge Krempin 1994.

Noter og henvisninger

1. Grænsevagten 1920-21 s. 212f.
2. Pastor Fibiger ved Ansgars indvielse 2. januar 1921: citeret efter Poul Erichsen, 1921 s. 122.
3. Johann Runge, 1984.
4. H.F.Petersen, SJyÅrb 1933 s. 128-135.
5. Det følgende bygger på Matthiesens visitatsberetninger 1913 og 1919, se StAFL XI Mar 5 Bd 7.
6. Dansk Spejderkorps Sydslesvig 1919. 10. august. 1969, Flensborg 1969 s. 12.
7. Vor Grænseungdom. Udg. af »Kristeligt Ungdomsarbejde syd for Grænsen« nr. 1, Februar 1929 s. 4.
8. Grænsevagten IVb 1922 s. 190.
9. Dansk Kirke i Udlandet 1919-69. 1969. Dansk Kirke i Udlandet 1919-1994. Dansk Kirkehilsen 1994 nr. 1.
10. RA DKU 10.053-14.
11. Skrivelsen gengivet i Poul Erichsen, 1921 s. 118f. Se desuden brev fra P.Thomsen til pastor Glahn: RA DKU 10.053-14, 8/9 1920.
12. Th. Matthiesen i 1913, se: visitatsberetning i StAFL XI Mar 5 Bd. 7.
13. Erichsens forhandlingsreferat 7/9 1920 i RA DKU 10.053-14.
14. Erichsens Memorandum af 7/9 1920: RA DKU 10.053-14.
15. RA DKU 10.053-14.
16. Se til det følgende generelt Johann Runge, 1984 s. 172-182 med anmærkninger.
17. Henrik Becker-Christensen: Det tyske Mindretal i Nordslesvig bd. 1, 1990, s. 221ff.
18. RA DKU 10.053-14.
19. RA DKU 10.053-14: Erichsen til Noack 15/11 1920, Noack til DKU 18/11 1920. Se også H.F.Petersen, 1933 s. 120-123.
20. Forhandlingsreferat i RA DKU 10.053-14.
21. Skrivelse af 5. febr. 1921, gengivet i Erichsen, 1921 s. 127f.
22. H.F. Petersen, 1933 s. 122. LASH Abt. 309 nr. 24232, udklip af Flensburger Nachrichten 24/3 1921. RA DKU 10.053-14, Kirkeligt Samfund til Kultusministeren 23/3 1921.
23. St A Fl XI Mar 5 Bd 7, Matthiesen til Kirkeligt Samfund 15/3 1921.
24. LASH Abt. 309 nr. 24232 udklip af Flensburger Nachrichten 17/5 1921. Poul Erichsen, 1921 s. 134.
25. Poul Erichsen, 1921 s. 134f. Fl. Avis 14/5 1921.
26. LASH Abt. 309 nr. 24232.
27. St A Fl XI Prop 284 Bd 3, Niese til konsistoriet 25/11 1921.
28. Lars N.Henningsen, 1993, s. 22.
29. DBL 3. udg. bd. 10, 1982 s. 535.
30. RA DKU 10.053-14. Erichsen til Noack 15/11 1920.
31. RA DKU 10.053-14, Thomsen til Glahn 20/12 1920.
32. RA DKU 10.053-15, 1925.
33. RA DKU 10.053-15, Noack til Fibiger 1926.

Noter til side 33-53

34. RA DKU 10.053-15, Noack-samtale med gen. sup. Petersen 27/4 1922. Jvfr. Kirkeliv i Sydslesvig gennem 50 år, 1971 s. 10-16.
35. C. W. Noack, 1936 s. 43f.
36. Grønsevagten III 1920-21 s. 498.
37. Overenskomst i provstearkivet, Flensborg.
38. K 5-67, notariatsregister 28/6 1921.
39. Ansgar Kirkeblad for Sydslesvig juni 1932. Grønsevagten 1925 s. 229.
40. Grønsevagten IVb 1922 s. 188. Den danske Menighed i Flensborg 1921-22 (trykt årsberetning), Flensborg 1922.
41. Noack, 1936 s. 47.
42. Grønsevagten, menighedens årsberetninger.
43. LASH Abt. 309 nr. 35288, Hermannsen indberetning 30/3 1925.
44. LASH Abt. 309 nr. 35283, 1/3 1927.
45. Grønsevagten 1931 s. 209. Den danske Menighed i Flensborg Tiaaret 1921-1931. 1931.
46. Grønsevagten VII 1925 s. 345; XIII 1931 s. 121. P 328 dagbog 1921.
47. Noack, 1936 s. 46.
48. Grønsevagten 1931 s. 245. Den danske Menighed i Flensborg. Tiaaret 1921-1931. Flensborg 1931.
49. Jens Svendsen: Et par glimt fra Sydslesvigs menighedshistorie i 20'erne, i: DKU 1972. Lars N. Henningsen og Jørgen Hamre, 1991 s. 46-48.
50. K 18-B 4. K 30-2a X 3 Slesvig.
51. Grønsevagten 1925 VII s. 324, 1929 XI s. 32, 1931 XIII s. 153 og 433. Valsbøl danske menighed 1923-1973, 1973 s. 6-29. Dansk Sundhedstjeneste for Sydslesvig 25 år 1945-1970. Flensborg 1970 s. 67-71.
52. K 30-31, DKU til Noack 27. jan. 1923. RA DKU 10.053-15, Noack-breve 18/12 1922 og 23/1 1923. Grønsevagten 1923-24 VI s. 231. 1925 VII s. 324.
53. RA DKU 10.053-49, årsmøde 10. og 11. okt. 1923.
54. K 30-31, Noack til Ostenfeld 9. juni 1931.
55. Valsbøl danske Menighed, 1973 passim. Dansk Sundhedstjeneste for Sydslesvig, 1970, s. 67-71.
56. LASH Abt. 309 nr. 35249, Niese til regeringspræsident 17/3 1924.
57. LASH Abt. 309 nr. 35249, Bericht 23/2 1924.
58. Kirkeliv i Sydslesvig gennem 50 år, 1971, s. 12.
59. RA DKU 10.053-50, 3/12 1925.
60. LASH Abt. 309 nr. 22993, febr. 1926, 26/4 1926, marts 1927, 7/6 1927.
61. DKU 1929 nr. 1 s. 3-6.
62. Jens Svendsen i DKU 1972 s. 13. K 30-1, Sommer til Ostenfeld 18/7 1923.
63. LASH Abt. 309 nr. 35286, regeringen i Slesvig til Sommer 2. aug. 1923 til Ministerium des Innern, Berlin 26/8 1923.
64. LASH Abt 309 nr. 35286. Jens Svendsen i DKU 1972.
65. St A Fl XI Prop 308 Bd. 9, protokol 4. dec. 1924 og Landeskirchenamt til provsterne 15. dec. 1924.
66. Lars N. Henningsen, 1993, s. 25f.
67. Grønsevagten VII 1925 s. 191.
68. LASH Abt. 309 nr. 22993, 1927 7/6.

Noter til side 53-70

69. LASH Abt. 309 nr. 35288, indbr. 1928 17/10.
70. LASH Abt. 309 nr. 22810, indbr. 16/10 1922.
71. LASH Abt. 309 nr. 22993, febr. 1926.
72. LASH Abt. 309 nr. 22810, indbr. 23/11 1922.
73. LASH Abt. 309 nr. 22810, indbr. 1922 16/10, 20/11; 1923 19/1.
74. LASH Abt. 309 nr. 35283, 1928 28/1.
75. LASH Abt. 309 nr. 22993, 1926 27/2 og 8/12.
76. LASH Abt. 309 nr. 35282, indbr. 1925 17/9, 9/12, 10/12.
77. LASH Abt. 309 nr. 35288, indbr. 1925 30/3.
78. ST A Fl XI Prop 308 Bd. 9, 1923 6. og 9. marts
79. LASH Abt. 309 nr. 35249.
80. LASH Abt. 309 nr. 35283. Om Tange se desuden Sydslesvigs Kirkekalender 1952 s. 83-86 og Nordelbisches Kirchenamt, Archiv, Personalakte Tange.
81. ST A Fl XI Prop 308 Bd 9, Tange til provsten 1927 9/3.
82. Nordelbisches Kirchenamt, Archiv, Personalakte Magaard. Brev fra Hans Jørgen Jepsen, Oksager til forf. 1995. Mundtlige oplysninger fra Dr. Klauspeter Reumann, Flensborg 1996.
83. St A Fl. KA XI Prop 397 Bd 1, Sievers til Hasselmann 13/6 1934, Hasselmann til Sievers 21/7 1934.
84. LASH Abt 301 nr. 5376, biskop Völkel til overpræsident marts 1926.
85. RA DKU 10.053-15, Wegeners brev. LASH Abt. 309 nr. 35283. Jens Svendsen i DKU 1972.
86. K 30-1 (E 1) A. Th. Jørgensen til Noack 10/2 1922; H. F. Petersen i SJy Årb 1933 s. 137f; C. Nyrop og O. Kayser til Jessen 1905 i Fl. Avis' arkiv pk. 10,1.
87. ST A Fl XI Prop 284 bd 3, Niese til konsistorium 1921 25/11 og 1922 18/1.
88. K 30-26, digt til genindvielsen af Helligåndskirken 28. august 1927.
89. St A Fl XI Prop 284 bd. 3, mødereferat 26. maj 1924 og brev fra provst Niese til Flbg. magistrat 1924 28/6.
90. Grænsevagten III 1920-21 s. 499.
91. K 30-2a, Fibiger til Noack 1924 15/9.
92. RA DKU 10.053-15 Wegener til Noack 26/12 1924 og 13/12 1925.
93. LASH Abt. 309 nr. 35288, beretning Hermannsen 2.4.1925.
94. K 30-2a, Fibiger til Noack 1925 23/5.
95. K 30-25, Uldall til Niese 18. sept. 1924.
96. Henrik Becker-Christensen: Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932, II, 1990 s. 100f.
97. LASH Abt. 309 nr. 35288 reg. i Slesvig til indenrigsmin. 1924 24. juni.
98. ST A Fl. XI Prop 284 Bd. 3 og 400 Bd. 2. K 30-25.
99. ST A Fl XI Prop 400 Bd 2, Schröder til Niese 3. nov. 1924.
100. RA DKU 10.053-15.
101. K 30-25, biskop Wegener til Noack 18., 21., 26. dec. 1924, 4. jan 1925 samt K 30-2a, forhandlinger Noack-Matthiesen.
102. RA DKU 10.053-49, FU-protokol 8/1 1925.
103. K 30-2a, Matthiesen til Noack 5/1 1925.
104. ST A Fl XI Prop 400 Bd. 2, Niese til Söderblom 4. dec. 1924.
105. ST A Fl XI Prop 284 Bd. 3, Kirchengemeinde-Verband St. Marien 31. marts 1925 til Noack. Ligeså K 30-25.

Noter til side 71-93

106. LASH Abt. 309 nr. 35238. Todsens til regeringspræsidiets 7/4 1925. Cit. efter Noack, 1989, II s. 334.
107. ST A Fl XI Prop 284 Bd 3, Nissen til Noack 1925 16/7.
108. K 30-25, Nissen til DKU 25/4 og 28/5 1925, Wegener til Noack 1/5 1925, Noack til Wegener 4/5 1925.
109. ST A Fl XI Prop 284 Bd. 3, J.M.Schmidt til Siemonsen og Marie sogn 12.-13. juli 1925. K 30-25, Nissen til Noack 16/4 1925.
110. Henrik Becker-Christensen 1990, II s. 94-98. Samme (red.): Grænsen i 75 år, 1995, s. 70.
111. Flensborg Avis 1925 30. august og 3. september.
112. St A Fl XI Prop 284 Bd. 3. Matthiesens notater 11. september 1925.
113. St A Fl XI Prop 284 Bd. 3, mødereferat 12. september 1925.
114. St A Fl XI Prop 284 Bd. 3, biskop Völkel til provst Siemonsen 15. sept. 1925.
115. St A Fl XI Prop 284 Bd. 3. Flensborg Avis 14. marts og 28. april 1926. Grænsevagten VIII 1926 s. 156 og 188. Original kontrakt: K 30-25.
116. Flensborg Avis 28.-30. august 1927. Jane Bossen og Helge Krempin: Helligåndskirken i Flensborg 1386-1986, 1986 s. 40ff.
117. K 30-26.
118. K 30-25, Flensburger Nachrichten 5. aug. 1935.
119. DKU 1. sept. 1937.
120. C.W. Noack: Flensborg i dag, i: DKU nr. 1 1929 s. 4.
121. Forslag fra pastor Jessen, Oversø 19/8 1931: Nordelbisches Kirchenamt, Bischof für Schleswig 310.
122. St A Fl XI Prop 400 Bd 2, referater 26. april 1926.
123. St A Fl KA XI Prop 397 bd. 1, Jessen indbr. 17/1 1934.
124. Nordelbisches Kirchenamt, Bischof für Schleswig 310, Antrag fra Oversø 19/8 1931.
125. St A Fl XI Prop 400 Bd. 2.
126. St A Fl XI Prop 400 Bd 2, Heintze Notitzen 29. sept. 1932.
127. St A Fl XI Prop 400 Bd. 2, Heintze Notitzen 29. sept. 1932.
128. St A Fl XI Prop 400 Bd. 2, Richtsätze 12. dec. 1932.
129. Referat ved Jens Munck Nordentoft i P 127, 18/7 1927.
130. K 30-5, H.F.Petersens optegnelser 1931 17/1.
131. K 30-5, Menigheden i Tarup.
132. K 30-5.
133. St A Fl XI Prop 400 Bd. 2 og 397 Bd 1.
134. K 30-5 og K 27 B 10, Kirchengvorstand til H. C. Møller 26. oktober 1932.
135. St A Fl XI 400 Bd 2, protokol 16. dec. 1932.
136. K 27 B 10.
137. Kirchl. Ges. u. V.Bl. s. 21. Ansgar Kirkeblad for Sydslesvig marts 1933. Grænsevagten XV 1933 s. 77.
138. K 27 B 10 og K 30-5, Kirchengvorstand til H. C. Møller 19. april 1933.
139. Grænsevagten 1933 s. 227-230.
140. K 27-B 10, brev til Landeskirchenamt 3. maj 1933.
141. St A Fl XI Prop 397 bd. 1, Schmidt-Wodder 16. maj 1933 til Siemonsen.
142. St A Fl XI Prop 397 Bd 1. Siemonsen til Landeskirchenamt 26/9 1933.
143. K 27-B 10. St A Fl XI Prop 397 Bd 1, Landeskirchenamt til H. C. Møller og Adelby 1/11 1933.

Noter til side 95-117

144. Grænsevagten 1933 s. 458.
145. K 30-5 og St A Fl XI Prop 397 Bd 1, Synodalausschuß til Landeskirchenamt 28. maj 1935.
146. P 56-2, Jordt Jørgensens optegnelser efter 10. dec. 1933.
147. RA DKU 10.053-16, ansøgning fra HFP til DKU 28/3 1933 og Noacks udtalelse 18/4 1933.
148. P 109, Poul Jørgensens erindringer 1973.
149. K 30-5.
150. RA DKU 10.053-16, H. F. Petersen til Nedermark 15/12 1930.
151. Grænsevagten 1931 s. 359, 1934 s. 355. K 30-5.
152. Grænsevagten 1932 s. 251, 1934 s. 280.
153. RA DKU 10.053-16, H. F. Petersen til sekretær Poulsen 2/11 1931.
154. RA DKU 10.053-16, HFP til DKU 4/3 1936.
155. Grænsevagten 1934 s. 177. Jvfr. Preben Kortnum Mogensen, i: Jul Ejdersted 1992 s. 17-23.
156. K 30-5, Jørgensen til H. F. Petersen 10. jan. 1933. Ansgar Kirkeblad for Sydslesvig febr. 1933.
157. K 30-5. DKU dec. 1935.
158. Jørgen Jørgensen i G. K. Brøndsted: Sydslesvig i dag, 1955-56 s. 236.
- 158a. Kopier af Gestapoindberetninger 1935-38 i D e 30.
159. Grænsevagten V 1923 s. 524. LASH Abt. 309 nr. 35286.
160. K 30-5, dagbog 17/1 1931 og 5/10 1934.
161. DKU årsberetning 1940-41, 1941 s. 6.
162. Lars N. Henningsen, 1993 s. 29.
163. K 30-5, Landeskirchenamt til H. F. Petersen 28/1 1936.
164. St A Fl KA XI Prop 397 Bd 1, breve 1934.
165. K 30-5, Landeskirchenamt til HFP 28/1 1936.
166. RA DKU 10.053-16, HF til DKU 4/3 1936.
167. St A Fl KA XI Prop 397 Bd 1, provst til Landeskirchenamt 21/7 1934.
168. RA DKU 10.053-51, 4/3 – 2/9 1937.
169. K 5 nr. 3-8.
170. K 30-2 (M 3) A. P. Møller til Uldall 26/3 1929.
171. M. S. Christensen, i: Ad kirkens veje blandt dansk ungdom i Sydslesvig. KFUK i Flensborg 1920-45. Haderslev 1945 s. 13f.
172. De Unges Blad 1920 15/11 s. 246-248. Grænsevagten IV b 1922 s. 190. V 1922-23 s. 478. KFUK-protokoller og beretninger: F 105-1.
173. Kirkeliv i Sydslesvig gennem 50 år, 1971 s. 12. Med Gud for Ungdommen. Flensborg KFUM 1923-1948, Haderslev 1948.
174. DKU dec. 1939 s. 3.
175. RA DKU 10.053-15, 1922. Kirkeliv i Sydslesvig gennem 50 år, 1971 s. 11.
176. LASH Abt. 309 nr. 22810, 16/10 1922.
177. Grænsevagten XIII 1931.
178. Vor Grænseungdom. Udgivet af »Kristeligt Ungdomsarbejde Syd for Grænsen« nr. 1, februar 1929. Med Gud for Ungdommen. Flensborg KFUM 1923-1948. Haderslev 1948.
179. Grænsevagten 1946 s. 256-259.
180. Ansgar Kirkeblad for Sydslesvig samt KFUK-protokoller F 105-1.
181. Ansgar Kirkeblad for Sydslesvig juni 1935.

Noter til side 117-141

182. F 105-1, protokol 16/3 1934.
  183. DKU nr. 2 1936 s. 20.
  184. Ansgar Kirkeblad for Sydslesvig okt. 1935.
  185. Grænsevagten 1937 s. 481 og 1938 s. 139. Ansgar Kirkeblad for Sydslesvig marts 1934.
  186. C.W. Noack, 1936 s. 45.
  187. K 4-1, Opråb fra dansk menighedspleje. Grænsevagten 1925 s. 229ff.
  188. P 56-2, brev 22. januar 1935 citeret i pastor Jordt Jørgensens optegnelser.
  189. L.P.Christensen (red.): Grænsbøgen, 1923 s. 162-165. Årsberetninger i Grænsevagten V 1922-23 s. 477, VI 1923-23 s. 398f. Årsberetninger og sager i K 4-1 og K 4-23.
  190. Carsten R. Mogensen: Dansk i hagekorsets skygge, 1981 s. 166-177. Grænsevagten 1934 s. 176, 317 og 324.
  191. K 30-3, breve 16/12 1938 og 14/1 1939.
  192. DKU 1/12 1938.
  193. Kilder til krigsårene generelt: DKU's trykte årsberetninger. K. E. Jordt Jørgensen: Tolv Aar i Sydslesvig, Kbh. 1948.
  194. K 30-3, mødeprotokol 14/10 1939.
  195. P 56-1, uddrag af pastor Jordt Jørgensens dagbog. Samme: Tolv Aar i Sydslesvig, 1948 s. 28f. DKU nr. 3, 1940.
  196. DKU årsberetning 1941-42 s. 6..
  197. P 56-1: Dagbogsnotater 9/4 1943. K. E. Jordt Jørgensen: Tolv Aar i Sydslesvig, 1948 s. 45.
  198. Grænsevagten 1939 s. 521f.
  199. K 30-3, H. F. Petersen til DKU 15/4 1942 med bilag. RA DKU 10.053-52 med tilhørende rapport fra konsulatet.
  200. John T. Lauridsen: De danske nazister 1930-45. En forskningsoversigt. Det kongelige Bibliotek 1995 s. 20f.
  201. Se akter i K 30-3 og K 30-6. Desuden DKU nr. 3 og 4, juni og august 1942.
  202. RA DKU 10.053-18, brev 25/1 1945.
  203. RA DKU 10.053-18, brev 21/4 1945 til Bruun Rasmussen.
  204. DKU nr. 4 okt. 1945.
  205. DKU nr. 5 okt. 1946.
1. P 103 Martin Mortensens dagbøger 1945 23/10 og 25/10.
  2. Sydslesvigs Kirkekalender 1949 s. 77-80 og 1951 s. 104-106. Dette var de danske præsters og danskernes gængse selvforståelse og opfattelse af forskellen mellem dansk og tysk kirke.
  3. Vigh-Pedersen: At blive præst i Sydslesvig er en rig oplevelse, manus 1948 i P 165.
  4. Fr. Bruun-Rasmussen: En afskedshilsen til de danske menigheder i Sydslesvig, i: Sydslesvigs Kirkekalender 1951 s. 102f.
  5. P 103 1945 23/10.
  6. Jens Holdt: Brede sogn under besættelsen, i: Sjø Årb 1995 s. 405.
  7. DKU 1945 nr. 1-4. Fl. A. 1946 20/5. Hans Parmann i Fl. A. 1962 12/1.
  8. Ove Buurs privatarkiv, journal.
  9. Vogts arkiv P 400, avisudklip 1945-46.
  10. RA DKU 10.053-21 Jens Nielsen årsberetning 1948.

Noter til side 141-162

11. Flensborg Avis 4/1 1946 og Vogts privatarkiv P 400.
12. P 103, 1945 18/11. Desuden Grænsevagten 1945 s. 154 og 199.
13. DKU nr. 4, oktober 1945, tale på DKU årsmøde 5/9 1945.
14. Grænsevagten 1945 s. 263, 1946 s. 104. DKU nr. 1 febr. 1946.
15. RA DKU 10.053-18, brev 15/10 1945.
16. Grænsevagten 1945 s. 199.
17. RA DKU 10.053-53, 10/1 1946.
18. DKU 1944 og 1950.
19. Grænsevagten 1945 s. 247f. Knud Kretzschmer: Sydslesvigsk Dagbog, bd. 1, 1947 s. 113.
20. DKU nr. 2 april 1946 s. 2.
21. Grænsevagten 1946 s. 392.
22. Berl. Tid. 1946 4/2. Grænsevagten 1946 s. 104. Ove Buurs privatarkiv, journal.
23. DKU 1946 nr. 3.
24. RA DKU 10.053-53, 1946.
25. DKU nr. 2 april 1946.
26. RA DKU 10.053-19, brev 11/6 1946 til Funck.
27. Kilde til dette og resten af Sdr.Brarup-afsnittet: Ove Buurs privatarkiv, journal og optegnelser.
28. K 13-B 7.
29. Sydslesvigs Kirkekalender 1951 s. 96.
30. K 22.
31. Thyras Vold 1946 15/9.
32. DKU nr. 6, 1946 s. 3f.
33. K 1 samt Buurs journal, udklip af Fl. Avis.
34. Niels Bundgaard: En begyndelse, Kappel og Gelting 1946-46, i: Kirkeliv i Sydslesvig gennem 50 år, 1971, s. 31-34. Kristian Bundgaard: Dreng i Sydslesvig 1946-47, i: Julen Gottorp amt 1985 s. 3-10. Knud Kretzschmer: Sydslesvigsk Dagbog bd. 1, nr. 428. P 103.
35. P 103 Martin Mortensens dagbøger. Sydslesvigs Kirkekalender 1949 s. 92, 95-98. Sydslesvigsk Dagbog bd. 2, 1948 nr. 101.
36. P 103, efter 30. april 1947.
37. DKU nr. 2, april 1949.
38. Knud Kretzschmer: Sydslesvigsk Dagbog bd. 1, 1947 s. 154, nr. 212.
39. Sydslesvigs Kirkekalender 1949 s. 92. Jens Svendsen: Dansk menighed syd for Sli-Dannevirke, i: DKU 1955.
40. Kurt Jürgensen, 1976 s. 197.
41. K 7-B 17. DKU nr. 5, 1947 og nr. 1 febr. 1949. Jens Svendsen: Glimt fra Rendsborg, i: Chr. Refslund (red.): Liv og Virke i vort Grænseland, 1961 s. 182ff.
42. K 35-B 1.
43. Kristeligt Dagblad 28/10 1947, udklip i K 30-19.
44. P 197, 25/11 1946.
45. DKU nr. 1, febr. 1948.
46. P 109 breve. K 17-B 1 Årsberetninger.
47. K 17 B 1 årsberetninger. K 30-33, 1947.
48. P 283-1, årsberetninger.

Noter til side 164-186

49. P 292-1 Hans Kvists dagbøger og sager vedr. Valsbøl. P 302-3 Johs Fink, menighedsrådsprotokol Valsbøl. K 30-31.
50. DKU nr. 1, 1947.
51. I 7 Mårkær skoles kronik.
52. Buurs journal.
53. DKU dec. 1948.
54. Carl W. Dam: DKU's arbejde i Læk og Omegn, i DKU nr. 1, febr. 1948.
55. Referat af møde i Snoghøj – Jydske Tidende 25. 7. 1946. K 30-19.
56. RA DKU 10.053-23, Flemming Møller til DKU marts 1950.
57. jvfr. P 283-1, Heinsens årsberetning 1948.
58. RA DKU 10.053-20, Nørgaard til Bruun-Rasmussen febr. 1948.
- 58a. Se her side 189.
59. RA DKU 10.053-20, Bundgaard til Bruun-Rasmussen 19/2 1948.
60. K 13-B 7.
61. Dansk Kirkehilsen juni-juli 1948 s. 5-14.
62. P 283-2, erindringer.
63. RA DKU 10.053-20, Heinsen til Funck 21/11 1947.
64. P 109, brev 1947 16/12.
65. P 109.
66. Kristeligt Dagblad 4/1 1947, udklip i K 30-19.
67. RA DKU 10.053-20, H.F.Petersen til Bruun-Rasmussen 4/2 1948.
68. RA DKU 10.053-20 Rømmerdahl til Funck 30/9 og 11/11 1947.
69. RA DKU 10.053-22, årsberetning fra Martin Nørgaard 1948-49.
70. Erik Christensen: Fra min Virksomhed i Tønder, 1939, s. 55. Poul Schüttelein: Kirken, i: kulturelle forhold i Sønderjylland 1920-1942, 1943, s. 127.
71. Daaben, ved pastor O.M. Warncke. D.K.U. København 1946.
72. P 109.
73. Fl. A. 1969 17/11.
74. Erik Christensen, 1939 s. 56.
75. Anders Malling: Salmebogen i Grænsekampen, i: Sydslesvigs Kirkekalender 1952 s. 21.
76. Sydslesvigs Kirkekalender 1951 s. 88.
77. Julen Gottorp amt 1985 s. 5f.
78. Kristeligt Dagblad 4/1 1947, udklip i K 30-19.
79. P 358 Poul Jørgensens erindringer.
80. P 358 dagbog.
81. K 35-B1, 7/3 1948.
82. P 196-1, breve fra Johs. Hansen 1946-47.
83. K 30-33, protokol for kirkedag og kirkeråd. Sydslesvigs Kirkekalender 1948, s. 98-111.
84. K 30-33.
85. Mårkær skolekronik I 7.
86. Fl. A. 20/4 1946.
87. Kurt Jürgensen, 1976.
88. Kirchliches Gesetz- u. Verordnungsblatt 1/3 1946. St A Fl XI Prop 397 Bd 1, Halfmann-rundskrivelse 11/6 1946.
89. Nordelbisches Kirchenamt, Bischof für Schleswig 310, Tange til Halfmann 29/8 og 17/9 1946.

Noter til side 186-202

90. P 196-1, Georg Asmussen til Buur 15/11 1946.
91. Nordelbisches Kirchenamt, Kirchenarchiv, Personalakten Tange og Asmussen.
92. P 358 årsberetning 1950.
93. Sydslesvig i dag, 1955 s. 281.
94. Sydslesvigs Kirkekalender 1949 s. 89.
95. Fl. A. 20/5 1946.
96. Redegørelse på Sydslesvigs Kirkedag 19/5 1957, K 30-33 s. 286.
97. Sydslesvigs Kirkekalender 1949 s. 89f.
98. Nordelbisches Kirchenamt, Bischof für Schleswig 309, Landeskirchenamt til Kirchenleitung 14/12 1945.
99. Kurt Jürgensen, 1976 s. 312.
100. St A Fl XI Prop 405 Bd 2, oversættelse af tale gengivet i Flensborg Avis 8. oktober 1946.
101. Kirchliches Gesetz- und Verordnungsblatt Stk. 5, 1946 s. 38. Flensburger Tageblatt 7/9 1946. Kurt Jürgensen, 1976, s. 193.
102. K 8-2, årsberetning 1950-51.
103. Kurt Jürgensen, 1976, s. 200-203.
104. RA DKU 10.053-20. Bruun-Rasmussen til pastor Warncke 10/3 1948.
105. RA DKU 10.053-20, breve 1948.
106. DKU august 1950.
107. K 30-33, 26/5 1949.
108. Nordelbisches Kirchenamt, Bischof für Schleswig 310, Halfmann til Landeskirchenamt 11/6 1946. Samme skrivelse i St A Fl. XI Prop 397 Bd 1.
109. Sydslesvigsk Dagbog bd. 2, nr. 253 s. 175.
110. K 13-B, brev 28/10 1947 fra Gemeinschaftsverein vedr. Borne.
111. Kurt Jürgensen, 1976 s. 199f. Sydslesvigsk Dagbog bd. 2, 1947 nr. 443 s. 409f.
112. Sydslesvigs Kirkekalender 1949 s. 92.
113. P 109, Bojsen-Møllers breve 6/4 1948.
114. Sydslesvigs Kirkekalender 1949 s. 92-97. Nordelbisches Kirchenamt, Bischof für Schleswig 309, Adolphsen til Bundgaard 17/3 1947, Halfmann til Adolphsen 27/3 1947.
115. Nordelbisches Kirchenamt, Bischof für Schleswig 309, provst Adolphsen til Halfmann 29/3 1947.
116. Sydslesvigs Kirkekalender 1949 s. 92-95.
117. Ove Buurs privatarkiv, journal 1947-48.
118. Sydslesvigs Kirkekalender 1949 s. 99.
119. Sydslesvigs Kirkekalender 1949 s. 98.
120. Nordelbisches Kirchenamt, Bischof für Schleswig 309, f.eks. Bünz, Esgrus 21/2 1947, Christophersen, Sterup 3/3 1947.
121. Brev af 11. febr. 1947 til præsterne om ligestillingen, P 358.
122. Lars N. Henningsen, 1993 s. 32f.
123. Nordelbisches Kirchenamt, Bischof für Schleswig 311, Pastor i Steinbergkirche til Vigh-Pedersen, Kappel 29/4 1950.
124. Sydslesvigs Kirkekalender 1951 s. 63.
125. Kurt Jürgensen, 1976 s. 101-103.
126. Sydslesvigsk Dagbog bd. 2, nr. 443 s. 409. Sydslesvigs Kirkekalender 1951 s. 63.
127. F.eks. afslag på kirkebenyttelse i Boren 1948: K 13-B 4.

Noter til side 202-233

128. Fr. Jessen, 1973.
129. Grænsevagten 1948 s. 280 og 366. Fr. Jessen, 1973.
130. K 35-B 1, 28/3 1949 pastor Schjørring til menighedsrådet i Ekernefærde. RA DKU 10.053-22, Schjørring årsberetning 1948-49.
131. RA DKU 10.053-21, Wester til H. F. Petersen 28/7 1948.
132. Sydslesvigs Kirkekalender 1949 s. 101. K 30-33. forhandlingsprotokol.
133. K 30-33, nytårsbrev 8/1 1948.
134. K 30-33. Provst Kvists papirer vedr. forholdet til landskirken K 30-20a. – Sydslesvigs kirkekalender 1951 s. 66-69. Om Snoghøj mødet se Frode Beyer, 1967 s. 111.
135. Frode Beyer, 1969, s. 110f.
136. K 30-33, interview med biskop Wester 16/5 1950. Sydslesvigs Kirkekalender 1951 s. 70ff.
137. K 30-33. – Sydslesvigs Kirkekalender 1951 s. 72f.
138. K 30-33.
139. Nordelbisches Kirchenamt, Bischof für Schleswig 311, Kirchenleitung til Wester 29/3 1955. Desuden sst. 310.
140. Se om motiverne biskop Westers forelæggelse, afskrift i K 30-20a. Jvfr. redegørelse til den svenske presse aug. 1955 i Nordelbisches Kirchenamt, Bischof für Schleswig 311.
141. A. Pontoppidan Thyssen: Et udsnit af dansk kirkearbejde i Sydslesvig, i: DKU 1954 nr. 3.
142. K 15-B 11.
143. P 283-1, Husum-årsberetninger. K 17-B 1 Nibøl-årsberetninger.
144. RA DKU 10.053-21, årsberetning Store Solt 1948.
145. DKU 1951 nr. 2.
146. Nordelbisches Kirchenamt, Bischof für Schleswig 311, breve 1951. – Thyrras Vold 15/3 1951.
147. K 30-7, årsberetning Slesvig 1949.
148. RA DKU 10.053-20, skrivelser 1947 sept.-nov. Desuden P 358.
149. P 358 og K 30-28.
150. RA DKU 10.053-24, Chr. Lassen til DKU 28/9 1950.
151. RA DKU 10.053 nr. 53. DKU nr. 1 1951.
152. RA DKU 10.053-24, DKU til HFP 16/1 1951.
153. Nordelbisches Kirchenarchiv Bischof für Schleswig 311, Bericht af 4/1 1951.
154. K 30-7, Westergaard-Jacobsen til DKU 21/11 1951.
155. RA DKU 10.053 bd. 53, 30/1 1946.
156. RA DKU 10.053-22, Schjørring til Funck 13/7 1949.
157. DKU's blad, diverse årgange.
158. DKU 1949 nr. 1 og 2.
159. Dansk Kirkehilsen nr. 2 1977 s. 10.
160. Ove Buur: Endnu en dansk kirke i Sydslesvig, i: DKU 1959 nr. 3 s. 4.
161. En festdag i St. Vi, i: DKU 1957 nr. 2 s. 7.
162. Hans Kvist Jensen: Dansk kirke i Sydslesvig, i: DKU 1963.
163. K 10-B 1.
164. DKU nr. 4, aug. 1951. Sydslesvig i dag, 1955 s. 202.
165. DKU 1963 nr. 4 s. 3.
166. A. Westergaard-Jacobsen: »Den danske kirke i Sydslesvig e.V.«, i: DKU 1959 nr. 4 s. 2. Desuden K 30-33.

Noter til side 235-278

1. K 30-8 og 11, årsberetninger.
2. DKU 1960 nr. 5 s. 8f.
3. DKU 1960-69, diverse numre.
4. DKU nr. 1, 1955.
5. P 358, årsberetninger St. Hans-Adelby.
6. K 8-2, årsberetning 1960-61.
7. K 30-11, årsberetning Harreslev 1964-65.
8. K 30-11, Jørgen Kristensen årsberetning 1963-64.
9. DKU nr. 2 1968.
10. St A Fl XI Prop 397 Bd 1, Kirchengemeindeverband Flensburg til Wester 11/12 1953.
11. Nordelbisches Kirchenamt, Bischof für Schleswig 311, Wester til Knuth 14/5 og 21/5 1959, Knuth til Wester 19/5 1959.
12. DKU 1958 nr. 3 s. 3ff.
13. DKU 1962-63 – Kvists taler ved kirkedage samt artikler.
14. Nordelbisches Kirchenamt, Bischof für Schleswig 311. Her også de følgende breve.
15. Nordelbisches Kirchenamt, Bischof für Schleswig 311, Wester til Beyer 22/6 1964.
16. Interview Jydske Tidende 8/6 1969.
17. Vilh. la Cour: Jyllands Postens kronik 1/1 1962.
18. Præsteforeningens Blad 1963 s. 704-706.
19. Fr. Jessen: Kirche im Grenzland, 1973, s. 131.
20. K 30-18.
21. Kirkerådsprotokol 1965-70. DKU 1967 nr. 3.
22. DKU nr. 6, 1967 s. 9f. Årsberetning til kirkedagen 23. maj 1968, i: Kirkerådsprotokol 1965-70.
23. DKU 1968 nr. 4 s. 26ff.
24. Bericht der 36. Landessynode 10.-15. Nov. 1968.
25. Bericht der 36. Landessynode 10.-15. Nov. 1968.
26. Kirchliches Gesetz- und Verordnungsblatt Stk. 11, 2. juni 1969.
27. K 30-18. Entwurf für eine Stellungnahme des Pastoren-konvents ... 15.11. 1968.
28. Kirkerådsprotokol 1965-70.
29. K 30-10.
30. Chr. B. Karstoft: Mellem drøm og minde, i: Haderslev Stiftsbog 1994 s. 37-42.
31. K 35-B 1.
32. Dansk Kirkehilsen 1984 nr. 4 s. 14.
33. K 30-9. Årsberetning 20/2 1975.
34. Karstoft på kirkedagen 1992, Sydslesvigsk Årbog 1991-92 s.42.
35. K 30-9, årsberetninger.
36. K 30-10, årsberetning Flensborg Nord 1980.
37. K 9-B 1, årsberetning Husum 1974.
38. K 15-B 11, biskop Petersen til Ove Buur 23/12 1971.
39. K 30-9.
40. Lars N. Henningsen, 1993, s. 37.
41. Dansk Kirkehilsen 1989 nr. 4 s. 13.
42. Provstearkivet. Sager vedr. Helligåndskirken 1985 ff.

Forkortelser

DKU Dansk Kirke i Udlandet. Udgivet af DKU. 1. årg. 1927 ff.
LASH Landesarchiv Schleswig-Holstein, Schleswig.
RA Rigsarkivet.
StAFl Stadtarchiv Flensburg.

Utrykte kilder

Stadtarchiv Flensburg (St A Fl)

XI KA Mar 5 Bd 7

XI KA Prop 284 Bd 3

308 Bd 9

397 Bd 1

400 Bd 2

405 Bd 2

Rigsarkivet (RA)

Dansk Kirke i Udlandet 10.053

49-54 Forretningsudvalgs- og bestyrelsesprotokoller 1921-50

14-24 Breve 1920-54

Landesarchiv Schleswig-Holstein, Schleswig

Abt. 301 Oberpräsident

5376

Abt. 309 Regierung zu Schleswig

22810

22993

24232

35238

35249

35282

35283

35286

35288

Nordelbisches Kirchenamt, Archiv, Kiel

Bischof für Schleswig

309

310

311

Personalakten:

Asmussen

Magaard

Tange

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

F 105 KFUK Flensborg

I 7 Maarkær skolekrønike

P 56 Kai E. Jordt Jørgensen

P 103 Martin Mortensen

P 109 Frits Bojsen-Møller

P 127 Jens Munck Nordentoft

P 165 Peder Vigh-Pedersen

P 196 Ove Buur

P 197 Jørgen Pors

P 283 Helge Heinsen

P 292 Hans Kvist

P 302 Johannes Fink

P 328 Rudolf Hansen Thorling

P 358 Poul Jørgensen

P 400 Helmut Vogt

K 1 Strukstrup-Tumby danske Menighed

K 4 Dansk Menighedspleje »Ansgar« Flensborg

K 5 Den danske Menighed i Flensborg og Omegn

K 7 Rendsborg og Omegns danske Menighed

K 8 Valsbøl og Omegns danske Menigheder

K 13 Kappel-Arnæs danske menigheder

K 15 Sønderbrarup og Omegns danske menighed

K 17 Nibøl og Omegns danske menighed

K 18 Ansgar Menighed Slesvig

K 22 Satrup og Omegns danske menigheder

K 27 Sct. Hans og Adelby danske Menighed

K 30 Den danske Menighed i Flensborg og Omegn. Dansk Kirke i Sydslesvig. Førstepræsten.

K 35 Egernførde og Omegns danske menigheder

D e 30. Indberetninger til Geheime Staatspolizei Kiel 1935-38 (kopier)

Privateje

Pastor Ove Buur, Flensborg

Litteratur

Ad Kirkens Veje blandt dansk Ungdom i Sydslesvig. K.F.U.K. i Flensborg 1920-1945, Haderslev 1945.

Ansgar Kirkeblad for Sydslesvig 1932-42.

Henrik Becker-Christensen: Det tyske Mindretal i Nordslesvig 1920-1932, bd. 1-2, Aabenraa 1990.

Frode Beyer: Efterklang og eftertanke. Glimt fra grænselandet. København 1967.

Jane Bossen og Helge Krempin: Helligåndskirken i Flensborg 1386-1986. Flensborg-København 1986.

G. K. Brøndsted (red.): Sydslesvig i dag. København 1955-56.

Erik Christensen: Fra min virksomhed i Tønder. Tønder 1939.

L. P. Christensen (red.): Grænsebogen. Flensborg 1923.

Dansk Kirke i Udlandet. Årsberetninger. 1923/24-1942/43. Udgivet af D.K.U. København 1924-1943.

Dansk Kirke i Udlandet. Udgivet af DKU. 1. årgang 1927-49. årgang 1975. Derefter under titlen:

Dansk Kirkehilsen. Dansk Kirke i Udlandet. 50. årgang 1976ff.

Dansk Sundhedstjeneste for Sydslesvig 25 år 1945-1970. Flensborg 1970.

Den danske Menighed i Flensborg 1921-1922. Trykt årsberetning. Flensborg 1922.

Den danske Menighed i Flensborg. Tiaaret 1921-1931. Flensborg 1931.

Den danske Menighed i Flensborg om Omegn e.V. gennem 20 Aar. 1921-1941. Flensborg 1941.

Poul Erichsen: Om end Taarnene falde. København 1921.

Flensborg Avis, diverse årgange.

- Grænsevagten 1918-1940.
- Lars N. Henningsen: Danske Kirkebøger i Sydslesvig. Flensborg 1993.
- Lars N. Henningsen: Dänische und Deutsche Kirche im Grenzland seit 1920, i: Grenzfriedens-hefte 1996 s. 5-22.
- Lars N. Henningsen og Jørgen Hamre: Dansk Biblioteksvirke i Sydslesvig – et bidrag til grænselandets kulturhistorie 1841-1991, Flensborg 1991.
- Bodil og Thue Raakjær Jensen (red.): Den danske Menighed i Frederiksstad 1946 – 1. december – 1991 45 år. Frederiksstad 1991.
- Friedrich Jessen: Kirche im Grenzland. Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, bd. 27, Aabenraa 1973.
- Kurt Jürgensen: Die Stunde der Kirche. Die Ev. Luth. Landeskirche Schleswig-Holsteins in den ersten Jahren nach dem zweiten Weltkrieg. Neumünster 1976.
- K. E. Jordt Jørgensen: Tolv Aar i Sydslesvig. København 1948.
- Poul Jørgensen: Sct. Hans Menighed. Sådan begyndte det. Flensborg 1973.
- Chr. B. Karstoft: Mellem drøm og minde, i: Haderslev Stiftsbog 1994 s. 19-43.
- Kirchliches Gesetz- und Verordnungsblatt.
- Kirkeliv i Sydslesvig gennem 50 år. 1921. 13. maj. 1971. Udgivet af Sydslesvigs Kirkeråd. Flensborg 1971.
- Knud Kretzschmer: Sydslesvigsk Dagbog, bd. 1-2. København 1947-48.
- Werner Matlok (red.): Lyksborg Kirke 1954-1979 25 år. 1979.
- Med Gud for Ungdommen. Flensborg KFUM 1923-1948. Haderslev 1948.
- Carsten R. Mogensen: Dansk i hagekorsets skygge. Flensborg 1981.
- C. W. Noack: Fra mine Begynderaar i Flensborg, i: Haderslev-Samfundets Aarsskrift 1936 s. 43-48.
- Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945, bind 1-2. Aabenraa 1989.
- Johann Runge: Der lange Weg zur Gründung einer dänischen Gemeinde in Flensburg, i: Flensburg 700 Jahre Stadt – eine Festschrift. Bd. 1. Flensburg 1984 s. 132-187.
- H. F. Petersen: Danske i Sydslesvig, København 1933.
- H. F. Petersen: Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn 21/10 1905-27/6 1921, i: SJy Årb 1933 s. 128-162.
- Poul Schüle: Kirken, i: Jakob Petersen (red.): Kulturelle Forhold i Sønderjylland 1920-1942. Haderslev 1943 s. 103-130.

Sydslesvigs Kirkekalender. Udgivet af Sydslesvigs Kirkeråd. 1.-5. årgang. Tønder-København 1948-1952.

Thyras Vold.

Valsbøl danske Menighed 1923-1973, Flensborg 1973.

O.M. Warncke: Daaben. Udgivet af D.K.U. København 1946.

Anton Westergaard-Jacobsen: Dreng i Flensborg, i: Barn i Flensborg 1890-1920. Flensborg 1972 s. 114-131.

Årsberetninger fra Dansk Kirke i Sydslesvig, i: Sydslesvigsk Årbog 1960ff.

Billedkilder

Dansk Kirke i Udlandet, Odense

s. 9, 18, 103, 124, 130, 132, 149, 167, 170, 177, 212, 215, 219, 222, 224, 229, 237, 249.

Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg

s. 10, 13, 14, 15, 16, 17, 22, 29, 32, 34, 37, 39, 40, 42, 44, 46, 47, 48, 51, 54, 58, 61, 65, 67, 68, 70, 72, 77, 78, 81, 84, 87, 90, 94, 96, 97, 98, 100, 109, 111, 115, 117, 118, 120, 121, 123, 128, 129, 139, 140, 143, 144, 150, 152, 154, 158, 163, 173, 180, 184, 185, 187, 190, 197, 199, 201, 204, 208, 217, 226, 227, 230, 233, 238, 239, 241, 243, 245, 246, 256, 276.

RA, DKU's arkiv

s. 19, 21, 25, 63.

Privateje

s. 35, 53, 85, 112, 153, 165, 174, 195, 232, 235, 262, 274, 278.

Landesarchiv Schleswig-Holstein

s. 75

DKU's blad

s. 126, 270.

Haderslev Stiftsbog 1994

s. 193.

Flensborg Avis

s. 258, 260, 272, 273.

Zusammenfassung

Überblick

1920 wurde das alte Herzogtum Schleswig geteilt. Auf beiden Seiten der neuen Grenze gab es nationale Minderheiten. Südlich der Grenze war die dänische Minderheit durch die Kämpfe der Abstimmungszeit stärker geworden – und nach der Abstimmung der Abstand zu Dänemark kleiner. Eine in sich geschlossene Minderheit gab es in Flensburg: 1921-25 hatte der Schleswigsche Verein etwa 5.000 Mitglieder.

In der neuen Weimarer-Verfassung von 1919 war festgeschrieben, daß die fremdsprachigen Volksteile des Reiches weder durch die Gesetzgebung noch durch die Verwaltung in ihrer »freien volkstümlichen Entwicklung ... beeinträchtigt werden durften.«

Auf dieser Grundlage formulierte die Minderheit in Flensburg ihre kirchlichen Wünsche. Von der Landeskirche wurde zu dieser Zeit an jedem zweiten Sonntag in der Flensburger Heiligengeistkirche ein dänischer Gottesdienst veranstaltet. Die Minderheit wünschte aber an jedem Sonntag einen Gottesdienst und ferner einen Pastor aus Dänemark. Die Landeskirche verzögerte ihre Entscheidung aber immer wieder. Zuletzt mochte die Minderheit nicht länger warten. Am 13. Mai 1921 wurde eine eigene dänische Gemeinde, die außerhalb der Landeskirche stand, gegründet. Eine kirchliche Gesellschaft in Dänemark (Dansk Kirke i Udlandet/DKU) übernahm die Einstellung und die Besoldung eines dänischen Pastors. Die neue Gemeinde war de facto eine Freigemeinde, die meisten Mitglieder der Gemeinde waren jedoch weiterhin Mitglieder der Landeskirche.

Der erste dänische Pastor, Carl Wulff Noack, nahm seine Tätigkeit 1921 auf. 1922 wurde ein zweiter Pastor eingesetzt. Die Gottesdienste fanden im dänischen Gemeindehaus Ansgar statt. Ab 1922 betreuten die dänischen Pastoren auch sehr kleine Kreise in der Umgebung Flensburgs, in Harrislee, Tarup, Jarplund, Medelby und in der Stadt Schleswig. Die landeskirchlichen Gottesdienste in der Heiligengeistkirche wurden bis Pfingsten 1923 fortgeführt. Nachdem sie eingestellt worden waren, stand die Kirche einige Jahre leer. Langwierige Verhandlungen führten dann dazu, daß sie 1926 der dänischen Gemeinde mietweise überlassen wurde.

Ab etwa 1930 begann die dänische Kirchenarbeit sich auszuweiten.

Der dänische Pastor H. F. Petersen nahm mit neuen Kreisen außerhalb Flensburgs Verbindung auf. In Glücksburg, Leck, Ladelund und vor allem in Tönning wurden jetzt Gottesdienste gehalten und auch Amtshandlungen ausgeführt. Man versammelte sich in Privathäusern, kleinen privaten Versammlungsstuben und in dänischen Schulen. Nur in Adelby wurden dänische Gottesdienste regelmäßig in der Kirche gehalten. An anderen Orten konnten die dänischen Pastoren in Zusammenarbeit mit Pastoren der Landeskirche Beerdigungen vornehmen. Ab 1933 gab es drei dänische Pastoren. Bis zur Kapitulation 1945 konnte die Arbeit ohne größere Veränderungen fortgeführt werden. Der Schwerpunkt dieser Kirchenarbeit lag aber in Flensburg. Etwa 83% der Amtshandlungen wurden in Flensburg verrichtet, d.h. jährlich insgesamt ungefähr 200.

1945 kam die große Zäsur. Eine politische »Erweckung« ging durch den Landesteil. Nach mehreren Jahren zeigte sich, daß es eine Scheinerweckung war, aber das konnte man 1945-46 nicht erkennen. Überall entstanden dänische Vereine und dänische Schulen, es gab dänische Veranstaltungen – oft in deutscher Sprache, denn die neudänischen Schleswiger hatten ja meist keine Kenntnisse der dänischen Sprache. Wünsche nach dänischen Gottesdiensten und dänischen Pastoren wurden ebenfalls geäußert. Die Landeskirche hatte sich – nach Ansicht vieler – in den Jahren 1933-45 kompromittiert. Die dänische Kirche war für die Südschleswiger ein Teil der aus dem Norden kommenden Erneuerung der Gesellschaft. Der Ruf nach der dänischen Kirche kam aus Südschleswig. Es war ein Wunsch »von Unten«, ein Wunsch der Bevölkerung in Südschleswig. Er kam nicht aus Dänemark.

Es war jedoch keine kirchliche Erweckung. Die Wünsche nach dänischen Gottesdiensten und dänischen Pastoren waren Auswirkungen einer politischen Bewegung. Die neuen dänischen SSV-Ortsvereine schufen meist die Voraussetzung der kirchlichen Gemeindebildungen. Diese Tatsache wurde damals der dänischen Kirche von der Landeskirche oft vorgeworfen. Der Gegner sah hinter der dänischen Kirchenarbeit hauptsächlich politische Motive. Es ist auch nicht zu leugnen, daß der Wunsch, Schleswig politisch mit Dänemark zu verbinden, den dänischen Pastoren nicht fern lag. Dennoch war für alle Pastoren, die damals von Dänemark nach Südschleswig kamen, die rein kirchliche Aufgabe, der Wunsch der Südschleswiger, das Evangelium auf dänischer Art und in dänischer Sprache zu hören, das Grundmotiv und der Ausgangspunkt ihrer Tätigkeit.

Finanziert wurde diese Tätigkeit – der »Vorstoß«, wie die Deutschen sagten – von Dänemark. DKU erklärte sich sofort bereit, die Wünsche der Südschleswiger zu erfüllen. Spenden kamen von der Bevölkerung, in den Kirchen und im ganzen Land gab es Sammlungen. Erst in den 1950er Jahren übernahm der dänische Staat nach und nach die Gehälter der Pastoren und die Kosten für die Erhaltung der Gebäude. 1945 gab es 3 dänische Pastoren und zwei Jugendsekretäre. 1946 waren es 11 Pastoren, 1950 17 Pastoren und 10 Jugendsekretäre, 1956 25 Pastoren. Das war eine rasante Entwicklung.

Bis in die sechziger Jahre war das Verhältnis zwischen der dänischen Kirche in Südschleswig und der Landeskirche durch viele Spannungen getrübt. Die Ursachen waren teils rechtlicher, teils nationaler und politischer Art.

Der Ausgangspunkt aller Spannungen lag darin, daß die Menschen, die sich zu den dänischen Pastoren hielten, bis in die siebziger Jahre meistens zugleich Mitglieder der Landeskirche waren, d.h. außerhalb Flensburgs galt das für fast alle, in Flensburg war es die Mehrheit. Die Verfassung der Evangelisch-Lutherischen Landeskirche Schleswig-Holsteins von 1922 gab aber kaum Platz für die Minderheit. Die Freiheitsrechte in der Dänischen Volkskirche (Staatskirche) waren weiter als die in der Landeskirche. Jedes Gemeindeglied konnte zwar für Amtshandlungen einen anderen Geistlichen der Landeskirche wählen (§ 60,1). Die dänischen Pastoren waren jedoch keine Geistlichen der Landeskirche. Ein Gemeindeglied konnte auch einen Geistlichen wählen, der nicht Geistlicher der Landeskirche war (§ 61). Dieses Recht wurde aber für die Minderheit nicht in Anspruch genommen. Natürlich war es der Landeskirche nicht lieb, daß Pastoren einer Nachbarkirche in den Gemeinden der Landeskirche Amtshandlungen ausführten, ohne diese Handlungen kontrollieren zu können. Um den dänischen Wünschen entsprechen zu können, wäre eine Verfassungsänderung erforderlich gewesen.

Erst in den sechziger Jahren hat sich das Verhältnis der beiden Kirchen nachhaltig zum Besseren verändert. Heute gibt es im Landesteil Schleswig 24 dänische Pastoren, die dänische Kirche hat 6 900 Mitglieder und etwa 43 Gemeinden. An 60 Orten werden dänische Gottesdienste gehalten.

Das Gegenseitigkeitsprinzip

Bis in die Gegenwart werden die Lebensbedingungen des dänischen Kirchenlebens in Südschleswig durch den Vergleich mit dem deutschen Kirchenleben in Nordschleswig beeinflusst. Am 4. November 1920 gab das Konsistorium in Kiel auf die Kirchenwünsche der Minderheit eine zögernde Antwort, weil »die Frage der Anstellung eines besonderen reichsdänischen Geistlichen ... nur in Verbindung mit der zukünftigen Regelung der kirchlichen Verhältnisse der deutschen Minderheit in Nordschleswig behandelt werden kann. Das evangelisch-lutherische Konsistorium hegt nur den Wunsch, daß das dem abgetretenen Nordschleswig zu erweisende Entgegenkommen die Erfüllung der Wünsche der dänischen Minderheit in Flensburg ermöglicht«.

Die damalige Unsicherheit in Nordschleswig hatte also Auswirkungen südlich der Grenze. Ein dänisches Entgegenkommen in Nordschleswig war die Bedingung für eine Erfüllung der dänischen Wünsche südlich der Grenze. Dieses Prinzip zieht sich von 1920 bis 1969 wie ein roter Faden durch viele Verhandlungen.

1920-21 suchten der Regierungspräsident in Schleswig und der Oberbürgermeister Todsén in Flensburg die Kirchenwünsche südlich der Grenze zugunsten der deutschen Nordschleswiger auszunutzen, und zwar »unter der Voraussetzung voller Gegenseitigkeit«. Oberbürgermeister Todsén war der Ansicht, »daß die Nachteile, die durch eine Aufnahme der dänischen Gemeinde in die Landeskirche innerpolitisch erwachsen, als erträglich anzusehen seien, gegenüber den großen Vorteilen, die bei Gewährung gleicher Rechte an die deutschen Gemeinden in Nordschleswig sich dort für das Deutschtum ergeben würden. ... Es erscheint mir unerläßlich, die Grundsätze, nach welchen die Errichtung besonderer Gemeinden bezw. die Einrichtung besonderen Gottesdienstes für die nationalen Minderheiten diesseits und jenseits der Grenze erfolgen soll, durch Staatsvertrag festzulegen, bevor die Wünsche der Flensburger Dänen Erfüllung finden«, schrieb er 1921.

Noch am 2. Mai 1921 kam eine zögernde Antwort aus dem Kultusministerium in Berlin: »Da es sich aber nicht nur um eine kirchliche Angelegenheit handelt, sondern auch von Erwägungen politischer Art die Rede ist, welche nicht ohne die Teilnahme des Außenministers entschieden werden können, so darf eine sofortige Erledigung der Sache nicht erwartet werden«.

Die dänische Kirche südlich der Grenze wurde von der deutschen

Seite als ein Teil der allgemeinen Grenzpolitik betrachtet. Die Minderheit hat sich deshalb de facto als Freigemeinde außerhalb der Landeskirche konstituiert.

Auch in Bezug auf die Heiligengeistkirche, die alte dänische Kirche in Flensburg, war das Gegenseitigkeitsprinzip von Bedeutung. 1921 wurde sie für die neue Freigemeinde geschlossen. Die Bitte, die alte dänische Kirche wieder benutzen zu können, wurde von der Landeskirche 1921-25 wiederholt abgelehnt.

Dieses Nein konnte aber um 1924-25 nicht mehr unangefochten bestehen. 1924-25 hatte sich das politische Klima der Grenzpolitik gebessert. Für die deutsche Republik war ein entspanntes Verhältnis zu Dänemark wichtig. Reibungen wegen der dänischen Gemeinde in Flensburg waren unerwünscht. Die Frage hatte auch im Rahmen der kirchlichen Verhältnisse in Nordschleswig Bedeutung. Dort waren in der Zwischenzeit die meisten Wünschen der Minderheit erfüllt worden. Von politischer Seite wurde deshalb der Propst in Flensburg unter Druck gesetzt: Eine Absage war unklug, besonders da die deutschen Pastoren in Nordschleswig weitgehend die dänischen Kirchen benutzen konnten. Die Nordschleswigsche Gemeinde und der politische Leiter der deutschen Volksgruppe, Pastor Johannes Schmidt-Wodder, traten als Vermittler auf. Es sei klüger, der dänischen Minderheit die Kirche zur Benutzung zu überlassen, besonders weil »nach dänischem Gesetz in Dänemark es durchaus möglich ist, die Gebäude der Landeskirche zu benutzen und wir ständig davon Gebrauch machen«. Die deutschen Nordschleswiger hatten deshalb ein Interesse daran, der dänischen Freigemeinde die Benutzung der Heiligengeistkirche zu gestatten. Diese Hilfe für die Minderheit in Flensburg war sicherlich ein schwerwiegendes Argument seiner Grenzrevisionspläne: Eine liberale Politik der dänischen Minderheit gegenüber würde die Bedenken dänischer Nordschleswiger gegen eine Grenzverschiebung verringern!

1927 konnte die dänische Gemeinde wieder die Heiligengeistkirche beziehen. Politische -und nicht kirchliche- Überlegungen und das oft erwähnte Gegenseitigkeitsprinzip hatten der dänischen Gemeinde »ihre« Kirche zurückgegeben.

Ähnliche Argumente tauchen in der Geschichte über die Überlassung der Adelbyer Kirche an die Minderheit im Jahr 1933 auf. In den Jahren nach 1926 wurde unter deutschen Kirchenleuten beiderseits der Grenze über eine neue Politik gegenüber der Minderheit verhandelt. U.a. von Pastor Friedrich Jessen in Oeversee und von seinen Kollegen in Nord-

schleswig wurde 1931 hervorgehoben: Es gibt eine dänische Minderheit, »welche ebenso gut ihr Recht beanspruchen kann wie unsere deutsche Minderheit in Nordschleswig es beansprucht und auch zum guten Teil erhält«. Es wurde empfohlen, der dänischen Minderheit dieselben Rechte wie der deutschen Minderheit in Nordschleswig zu gewähren, »zumal die Erfahrung zur Genüge gezeigt hat, daß die Gewährung möglicher Freiheit das beste Mittel ist, eine politische Minderheit in ihren Grenzen zu halten«.

1932 wurde von 114 Mitgliedern der Landeskirche in Adelby um die Öffnung der Kirche für dänische Gottesdienste gebeten. Der Kirchenvorstand war jedoch dagegen. Die oberen Stellen, der Bischof und die Kirchenregierung, wußten zu diesem Zeitpunkt, daß ein gewisses Entgegenkommen politisch notwendig war. Pastor Schmidt-Wodder aus Nordschleswig trat wiederum für eine liberale Lösung ein.

Deshalb wurde am 8. Februar 1933 eine kirchliche Notverordnung erlassen. Auf ihrer Grundlage wurde der dänische Pastor H. F. Petersen den Pastoren der Landeskirche gleichgestellt. Die Möglichkeit der Benutzung der Kirchen des Landes war damit gegeben.

Erst mußte aber der Kirchenvorstand seine Zusage geben. Sie wurde erneut verweigert: Nach Ansicht des Kirchenvorstandes gab es keine echte Minderheit. Neue Verhandlungen waren notwendig. Der Kirchenvorstand wurde jetzt unter Druck gesetzt. Die Freunde aus Nordschleswig wurden einberufen, um ihn zu beeinflussen. Die freiheitliche Regelung in Nordschleswig machte es notwendig, dem Gesuch der Minderheit entsprechen zu können. Der örtliche Widerstand war aber nicht so leicht zu brechen. Am 1. November 1933 gab das Landeskirchenamt dem Antrag statt. Die Kirchentür wurde also aus politischen Erwägungen geöffnet.

Die freiheitlichen Verhältnisse in Nordschleswig und die deutschen Nordschleswiger spielten, mit anderen Worten, eine wichtige Rolle für das dänische Kirchenleben in Südschleswig.

Auch nach dem Zweiten Weltkrieg galt das Gegenseitigkeitsprinzip. Das deutsche Kirchenleben in Nordschleswig erlebte eine schwere Zeit. Bei vielen Pastoren der Landeskirche hat diese Entwicklung ein Gefühl von erlittenem Unrecht und dänischen Übergriffen hinterlassen. Das wurde vom Bischof für Schleswig Reinhold Wester genutzt. 1948 machte er z.B. seine Einwilligung zur Einreise dänischer Pastoren davon abhängig, daß in Nordschleswig Entgegenkommen gezeigt wurde. In Eckernförde sperrte man die Kirche für die dänischen Pastoren so lange, bis

der erste deutsche Pastor der Nordschleswigschen Gemeinde die Erlaubnis zur Benutzung der Kirchen in Nordschleswig erhielt.

Zuletzt wurde das Gegenseitigkeitsprinzip im Zusammenhang mit dem Kirchengesetz zur Regelung der Zusammenarbeit mit der »Dänischen Kirche in Südschleswig e.V.« vom 15. November 1968 angewandt.

Das Gesetz ist der Ausdruck des Geistes der Zusammenarbeit, die sich seit Anfang der sechziger Jahre allmählich unter den Geistlichen des Grenzlandes entwickelt hatte. Viele jüngere Pastoren der Landeskirche fanden es jetzt richtig, den Pastoren der dänischen Nachbarkirche bessere Arbeitsmöglichkeiten und größere Freiheiten einzuräumen. In ökumenischem Geist wurden Gespräche geführt, und ab 1967 haben Verhandlungen von Geistlichen der Landeskirche, der dänischen Kirche und von Vertretern der Nordschleswigschen Gemeinde die Grundlage für das Gesetz von 1968 gelegt.

Einigen war das Gesetz jedoch zu liberal. Die Genehmigung der Landessynode wurde aber dadurch erleichtert, daß es den deutschen Gemeinden in Nordschleswig Vorteile bringen konnte. Die Nordschleswigsche Gemeinde empfahl das Gesetz nachdrücklich. Die Regelung in Südschleswig war analog der der deutschen Gemeinde in Nordschleswig, sie war »eine Regelung für Südschleswig unter Beachtung der nordschleswigschen Verhältnisse und Erfahrungen«. Als der Entwurf dem dänischen Kirchenministerium übermittelt wurde, sprach die Landeskirche die Erwartung aus, daß berechtigten deutschen Vorstellungen eine wohlwollende Prüfung entgegengebracht werde. Das geschah 1969.

Landeskirche – Dänische Kirche

Wie erwähnt, war das Verhältnis der dänischen Kirche zur Landeskirche bis in die sechziger Jahre durch viele Spannungen gekennzeichnet. Erst heute sind die Gegensätze weitgehend beseitigt. Am größten waren die Gegensätze unmittelbar nach den beiden Weltkriegen.

In den Jahren der Republik von Weimar gab es eigentlich gewisse Ausgangspunkte einer Zusammenarbeit. Die dänische Kirche war in nationaler Hinsicht äußerst zurückhaltend. Dansk Kirke i Udlandet und das dänische Kirchenministerium haben oft und streng von den Pastoren gefordert, sich jeder Art von Nationalpolitik zu enthalten. Die Pastoren standen der Inneren Mission nahe und wollten Seelen retten. Nur Pastor H. F. Petersen hatte es vielleicht schwerer, die sorgfältig einzuhaltende nationale Enthaltensamkeit zu üben.

Trotzdem waren die ersten Jahren nach 1920 durch Konfrontation gekennzeichnet. Die vielen Schwierigkeiten der ersten Nachkriegsjahre verursachten in der deutschen Kirche und in der zivilen Verwaltung eine extreme Empfindlichkeit gegenüber den »dänischen Vorstößen und Übergriffen«. Die noch ungeklärten Verhältnisse in Nordschleswig erzeugten ebenfalls Irritationen. 1924 wurde deshalb in Südschleswig ein »Boycott« publiziert. Die Landeskirche wandte allen Mitgliedern, die sich an dänische Geistliche wandten, den Rücken zu.

Erst nach 1924 trat eine gewisse Entspannung ein. Politische Überlegungen führten 1926 zur Öffnung der Heiligen Geistkirche, 1933 zur Gleichstellung von Pastor H. F. Petersen und im gleichen Jahr zur Öffnung der Adelbyer Kirche für dänische Gottesdienste.

Diese Regelung wurde jedoch gegen weitverbreiteten Widerstand in der örtlichen Bevölkerung und unter einigen Gemeindepastoren durchgeführt. In Adelby war eine starke Einwirkung der staatlichen Nazior-gane notwendig, ehe die Genehmigung des Antrags zentral vom Landeskirchenamt – also nicht vom lokalen Kirchenvorstand – gegeben wurde. Ähnlich hat H. F. Petersen als gleichgestellter Pastor in den einzelnen Gemeinden Schwierigkeiten erlebt. In dieser Situation wurde ihm jedoch vom Landesbischof Adalbert Paulsen Hilfe zugesagt: In prekären Fällen konnte er sich direkt an den Landesbischof wenden. D.h. die dänische Kirche wurde vom neuen Staat und dessen Kirche unter Schutz gestellt. Für die dänische Kirche bedeuteten die Jahre 1933-45 eine gewisse Entspannung im Verhältnis zur Landeskirche. Politische Erwägungen gaben den Ausschlag. Reibungen mit der dänischen Kirche waren unerwünscht. Die nationale Vorsicht der dänischen Pastoren und der geringe Umfang ihrer Tätigkeiten machten das Phänomen »dänische Kirche« ziemlich belanglos.

Ganz anders war es nach 1945. Über Nacht strömten dänische Pastoren ins Land. Bisher war die dänische Kirchenarbeit auf Flensburg und Umgegend konzentriert gewesen. Das konnten viele Deutsche, da es hier eine alte dänische Minderheit gab, verstehen. Jetzt verbreiteten sich die dänischen Gottesdienste aber über das ländliche Schleswig, wo bisher von dänischem Leben niemand etwas gesehen hatte. Es kamen Anträge auf Benutzung der landeskirchlichen Gebäude – und zwar oft von den örtlichen SSV-Vereinen. Die Pastoren übten nicht immer dieselbe nationale Enthaltensamkeit wie ihre Kollegen aus der Zeit von 1921 bis 1945. Oft benutzten sie – notgedrungen – die deutsche Sprache, und sie sprachen oft und gern von der legitimen Verbindung zwi-

schen »folkelig og kirkelig«. Sie sprachen davon, daß die Südschleswiger sich jetzt auf ihren dänischen Ursprung besannen. Sie verlangten für alle Südschleswiger das Recht, sich frei für dänische Pastoren entscheiden zu können.

Die Landeskirche war bestürzt. Für sie war es ein Übergriff. Für sie kamen die Pastoren aus politischem Eifer und mit dem Ziel, Schleswig in Dänemark einzuverleiben. Die wenigsten der neuen sogenannten Gemeinden waren der dänischen Sprache mächtig. Die dänische Kirche war mit der deutschen bekenntnisgleich. Aus deutscher Sicht gab es deshalb keinen Bedarf für diese neuen dänischen Pastoren. Die Landeskirche glaubte, die dänische Kirche wegen einer Vermischung von Religion und Politik bekämpfen zu müssen. Der Vergleich mit den Deutschen Christen lag für sie allzu nahe. Die Jahre nach 1945 waren deshalb die Jahre der Konfrontation.

Trotzdem war für beide Seiten eine gewisse Zusammenarbeit notwendig. Fast alle »Neudänen« waren Mitglieder der Landeskirche, und sie waren nicht bereit, die Landeskirche zu verlassen. Hätten sie es getan, wäre die Landeskirche der große (finanzielle) Verlierer gewesen.

Die Notwendigkeit forderte eine gewisse Zusammenarbeit. 1947 wurden die dänischen Pastoren mit denen der Landeskirche gleichgestellt. Das wurde allerdings kein Erfolg. Als Gleichgestellte durften die dänischen Pastoren in den Kirchen nur die dänische Sprache benutzen, und sie mußten die Ordnungen der Landeskirche einhalten, wenn sie für Mitglieder der Landeskirche Amtshandlungen vornahmen. Danach hat man sich nicht immer gerichtet. Die dänische Kirche schlug 1948 vor, innerhalb der Landeskirche eine Wahlgemeinde zu bilden – das wurde abgelehnt, denn für eine solche Ordnung gab es nach der Gesetzgebung keine Möglichkeit. Als Gegenvorschlag hat die Landeskirche 1950 der dänischen Kirche empfohlen, eine Freigemeinde außerhalb der Landeskirche zu bilden. Das war für die Dänen nicht annehmbar, weil die Mitglieder nicht aus der Landeskirche austreten wollten. Die dänische Kirche war zu dieser Selbständigkeit nicht reif.

Danach wurde die Gleichstellung der dänischen Pastoren zurückgezogen. Eine Gebührenordnung, wie man sie in Nordschleswig kannte, wurde 1952 eingeführt. Sie war aber für die finanzschwachen dänischen Gemeinden zu teuer. Sie mußten deshalb auf die Benutzung der Ortskirchen verzichten und zogen in die dänischen Schulen und in eigene Kirchen.

In dieser Situation wurde 1955 von der Landeskirche ein Gesetz

betreffs den Gebrauch der dänischen Sprache bei Gottesdiensten und Amtshandlungen publiziert. Das Gesetz war als eine freundliche Geste gedacht – 1955 ist das Jahr der Bonn-Kopenhagener Erklärungen. Die dänische Kirche machte aber von dem Gesetz keinen Gebrauch. Sie konnte die Bestimmungen über die Einhaltung der landeskirchlichen Ordnung und das Verbot, die deutsche Sprache zu benutzen, nicht annehmen. Das Gesetz gab nicht die gewünschte Freiheit.

In den folgende Jahren lebten die zwei Kirchen dann ohne offizielle Kontakte mehr oder weniger nebeneinander. Für die dänische Kirche ging es um ihren inneren Aufbau, um die Stärkung der Gemeinden, die Erziehung zur Selbstverantwortung. Die Mitglieder sollten lernen, daß sie auch für ihre Kirche bezahlen mußten.

In den 1960er Jahren begann sich zwischen den Menschen und den Pastoren endlich eine Entspannung durchzusetzen. Ökumenische Gedanken verstärkten sich, für junge Pastoren waren Grenzkampf und vielleicht auch Kirchengesetz überholte Begriffe. 1968-69 wurden diese Tendenzen, die sich im Alltag durchgesetzt hatten, auch im Gesetz festgeschrieben. Das Kirchengesetz zur Regelung der Zusammenarbeit mit der »Dänischen Kirche in Südschleswig e.V.« vom 15. November 1968 war vom Geist der Zusammenarbeit getragen. Die dänische Kirche sollte sich nicht außerhalb der Landeskirche einrichten, sondern in Zusammenarbeit mit ihr wirken. Ihre Pastoren wurden anerkannt, die Kirchen wurden bereitgestellt, bloß sollten die Pastoren dem Bischof präsentiert werden, und sie sollten bei Mitgliedern der Landeskirche bei Amtshandlungen die Ordnungen der Landeskirche beachten. Eine Zuwendung an die dänische Kirche in Höhe der landeskirchlichen Dienstbezüge für vier Geistliche wurde zugesagt – ähnlich wie es in Nordschleswig gehandhabt wurde.

Das Gesetz zeigt, daß eine Entspannung endlich – obwohl mit Verzögerung – in den Bereich der Kirchen einzog. Der Wunsch der dänischen Pastoren, das Evangelium »in dänischer Art«, d.h. wie in der dänischen Volkskirche, auch in Südschleswig für die dänische Minderheit frei verkünden zu dürfen, war jetzt voll erfüllt. Die Kirchen standen für diese Arbeit offen.

In den folgenden Jahren vollzog sich die innere Stärkung der dänischen Gemeinden. Die Gemeinden hatten kein Interesse daran, daß ihre Mitglieder zugleich Mitglieder der Landeskirche waren und an sie Kirchensteuer zahlten. Die Doppelmitgliedschaft wurde als unnatürlich empfunden. Noch 1982 waren Zweidrittel der Mitglieder der däni-

schen Gemeinden auch Mitglied der Nordelbischen Kirche (NEK). Heute ist es umgekehrt: Etwa Zweidrittel sind ausschließlich Mitglied der dänischen Kirche. Die Mitgliederzahl stabilisierte sich von etwa 5.500 in den Jahren 1960-80 bis heute auf etwa 6.900.

Auch in den einzelnen Gemeinden stabilisierten sich die Strukturen. Mit größeren Einnahmen kam eine verbesserte Leistungsfähigkeit. Die Gemeinden konnten selber größere Aufgaben übernehmen. Auch Bauvorhaben wurden jetzt von den Gemeinden -mit großzügiger Unterstützung aus Dänemark- durchgeführt, z.B. die neuen dänischen Kirchen in Eckernförde (1985), Husum (1991) und Harrislee (1994).

Die Zahl der Amtshandlungen der 24 dänischen Pastoren werden jedoch jedes Jahr kleiner. 1954 wurde der Höchststand mit 2.276 erreicht. 1994 waren es 685. Aber die Zahl selber ist wohl von geringerer Bedeutung. Wichtiger ist, daß die dänische Kirche in Südschleswig Wurzeln geschlagen hat. Die zwei Kirchen sind verschieden. Heute gibt es für beide einen gesicherten Platz.

Personregister

- Adolphsen, provst, Kappel 186
Ammundsen, Valdemar 64, 71, 109
Andersen, fru, Lyksborg 101
Andersen, Line 242
Andersen, Theodor 242
Andresen, Hans 100
Andresen, Jens Nikolaj 105f
Andresen, Kathrine 163
Appel, Jacob 64
Asmussen, Georg 138, 186f
Asmussen, Hans 248
- Barner, Anna Margrethe Iselin von
102
Bartholdy, Christian 218
Beck, Hans Peter Waage 106, 129f
Beeck, Werner 229
Berntsen, Klaus 64
Beuck, Carl 207
Beyer, Frode 109, 246f
Bjerring, Andreas 63f
Blohm, Martha 18, 111, 113
Blumenreich, fru, Arnæs 150
Bojlesen, Kathrine 123, 128
Bojsen-Møller, Frits 159-161, 170,
174
Brink, missionær 19
Brodersen, Chr., billedskærer,
Flensborg 77
Brodersen, Hans C. 40, 87f, 114
Brovst, brdr. 230
Bruun, Hans, gdr. Skodborg 115
Bruun-Rasmussen, Fr., biskop 109,
137, 144, 145, 149, 157, 181,
193
Budach, Peter 99
Bundgaard, Kristian 175
Bundgaard, Niels 149, 155f, 168,
175
Buur, Ove 140f, 144, 147, 149, 151,
153, 171, 177, 186f, 198, 214
Büchert, Jakob 116
Bovadt, Chr. 35
- Carstens, Vilh. 63f
Carstensen, Peter 87
Carstensen, Thomas 157
Christensen, Erik 68
Christensen, Ingemann 266, 268
Christensen, J. C. 64
Christensen, Marie S. 18, 113
Christian X 154, 190
Christiansen, Ernst 18
Christiansen, Hans Albert 96
Clemmensen, Ebbe 239
Cordes, Christian 135, 179, 206
- Dael, Niels 43f
Dahl, Leif 230
Dall, Andreas 76, 80
Dall, Jens 239, 241, 243
Dam, Carl Wilhelm Røboe 149,
159f, 166
Diederichsen, Johannes 254f
Dirks, Dirk 144, 179
Drescher, Kriminal-Oberinspektør
53
- Erichsen, Hans Jürgen Gerhardt
105
Erichsen, Poul 18-22, 26, 33f, 61
Eriksen, Jørgen 44
Ernst, stud. theol. 153
Eskildsen, Claus 155
- Feilberg, H. F., pastor 43
Fibiger, A. 9, 11, 26, 45, 58
Fischer, Heinrich, rektor 123
Fisker, Kay 240
Fuglsang, Dr. Fritz 79
Fuglsang-Damgaard, biskop 191,
247, 252, 257
Funck, Johan 149
- Gensch, Emil 17
Glahn, arkitekt, København 229
Gloyer, pastor, Nørre Brarup 198
- Gottfriedsen, Fritz, Tinglev 51, 71
Gottschalck, Sophus 140f, 144, 150
Gribbohn, lærer 55
Gudme, Margrethe de Hemmer
102, 115, 117-119
- Halfmann, Wilhelm 183, 185, 187,
189f, 194, 196, 198f, 207, 210,
248
Hansen, skrædder, Sønderup 98
Hansen, Bernhard 76, 102-103
Hansen, Cornelius 35, 76
Hansen, Johan, grosserer, Charlot-
tenlund 76
Hansen, Johannes, Ørsted-Daa-
strup 177
Hasselmann, Karl 57, 80, 185, 187
Havsteen-Mikkelsen, Alan 272
Havsteen-Mikkelsen, Sven 272,
278
Hedvig, søster 123
Heide, kriminalassistent 53f
Heinsen, fru 170
Heinsen, Helge 169f, 172
Heintze, v., friherre 51, 73, 86, 89,
93
Helga, søster 120, 122
Henriksen, H. L., lærer 114
Hermannsen, Hans, tysk politi-
bedsmand, senere Gestapo-chef
54f, 104
H.F. (se Petersen, H. F.)
Hjortkjær, C.C., stiftsprovst,
Haderslev 53
Holdt, Jens 138
Horstmann, Gottfried 84, 89
Hübner, Dr., biskop 251
Høgsbro, Halfdan 109
Høgsbro, Svend 240
- Iversen, Georg 135
Iversen, Hartwig, pastor, Tumbø
152

- Jacobsen, Johs. W., biskop 274
 Jensen, Holt, lærer, Esbjerg 229
 Jensen, Kay Kirkegaard 139, 144, 156-158, 179
 Jepsen, Lorens, gårdejer, Valsbol 42-44, 56
 Jessen, Friedr., pastor, 84f, 108, 248-251
 Jessen, Jens 35, 60, 76
 Jessen, Marie 35, 76
 Joachim, Prins 275
 Johannsen, Svend 138f
 Johannsen, Willi 179
 Jonassen, Hans Egon 230
 Jürgensen, Petra 35
 Jørgensen, menig soldat 126
 Jørgensen, Alfred Th. 35, 44, 60
 Jørgensen, Asfrid 104
 Jørgensen, J. L., Skærbæk 44
 Jørgensen, Jørgen 102-104
 Jørgensen, Kai Eduard Jordt 57, 96, 98, 104, 107, 123f, 125, 127, 133, 137
 Jørgensen, Poul Immanuel 98, 145, 176, 179, 187, 226f, 231, 241
- Kardel, Harboe, redaktør 88
 Kardel, Johs. 88, 90f, 93, 187
 Karstoft, Chr. B., 195, 260, 271
 Kjems, Niels 40, 84, 96-97, 100
 Knudsen, Georg P. 218-220
 Knuth, Wilhelm 242, 244, 248, 250f, 253
 Kolb, konsul, Aabenraa 250
 Krempin, Helge 2, 278
 Kronika, Jacob 244
 Kvist-Jensen, Hans 163, 167, 192, 204, 231, 235, 242, 244-248, 251f, 255, 257
 Kylling, Jes Matthiesen 36, 39f, 53, 63, 115f
 Kyster, Johannes 118
- Larsen, Anna 15, 20, 23, 35, 39, 54, 63, 113f
 Larsen, Morten 44
 Larsen, N.M., pastor 229
 Larsen, William 15
 Lassen, Strukstrup 34
- Lassen, Detlef 146
 Lassen, Marie 145
 Lassen, Povl Henrik 174
 Lassen, Svend Aage 34
 Lausten, L. K. 35
 Lindegaard, Olav Christian, biskop 258, 275
 Lindstrøm, Anna 100
 Lindstrøm, Gustav 100, 102
 Lohse, Hinrich, overpræsident 92f
 Lohse, Ole, forlagsboghandler 34f
 Lorenzen, Martin, redaktør 105
 Lorenzen, Peter 40f, 54, 116
 Louise, enkedronning 34
 Ludvigsen, Carl 44
 Lunding, Hans 179
 Lützen, Markus 107
 Löhmann, Dr. W. 73
- Madsen, Hans, gasværksdirektør 17f, 20, 22f, 35, 68, 74, 76, 112
 Madsen, Mette, kirkeminister 274
 Magaard, Lorenz 56f, 84
 Martinsen, Rudolph 117f
 Matthiesen, Carl 14, 20, 68f
 Matthiesen, Erik 231, 235
 Matthiesen, G., billedskærer 77
 Matthiesen, Jørgen 35
 Matthiesen, Thomas, 13f, 16f, 20, 23f, 37, 68, 73, 84
 Matzen, Hans 135
 Mauter, Michael, fotograf 260, 273
 Meyer, Otto 88
 Meyer, Wilhelm, pastor 59
 Miang, J. 64
 Mohr, Dr. Ernst, Flensborg 108
 Moltke, Carl 23, 75, 118
 Moltke, Helene 118
 Moltzen, Carl 155
 Moos, Anker 36, 37-40, 45f, 49, 55, 63, 114f
 Mortensen, Martin 135, 138, 142, 155f
 Mortensen, Duelund, arkitekt 240
 Mundt, Holger 77, 239
 Mutius, Gerhard v., tysk gesandt 68
 Möller, Hans Nikolaus 176
 Møller, A. P. 112, 240, 274
 Møller, Chastine McKinney 274
- Møller, Flemming 143, 167
 Møller, H. Chr. 88, 92f
 Møller, I. C. 62, 66, 74
 Møller, Mærsk McKinney 274
 Møller, Aage 44, 166
- Naeve, Ernst 158
 Nedermark, provst 145
 Neergaard-Møller, V. 68, 75, 77, 79
 Nielsen, Jens 141, 149, 169, 214f
 Niese, Karl Justus Emil 14, 17f, 20, 22f, 28, 45, 51f, 55, 60, 66-68, 72f
 Nissen, Jacob 71f
 Nissen, Troels 249
 Noack, Carl Wulff 22f, 31f, 34-37, 40f, 43-48, 50-54, 58, 60, 63-65, 67-69, 71, 73f, 76f, 79-82, 87f, 96-99, 104f, 107-110, 114f, 119, 124, 148, 185, 218-220, 223, 249
 Noack, Gertrud 96
 Nørgaard, Frederik 149
 Nørgaard, Martin 131-133, 137, 142f, 159, 161-163, 167, 179, 204, 216, 244, 252
- Oehlert, landmand, Ulsnæs 153
 Oldsen, Johannes 159, 161
 Olsen, Marius 44, 100
 Ostfeld, H. 49
- Pacholke, pastor, Sdr. Brarup 187
 Parmann, Hans 224, 255
 Paulsen, Adalbert, Landesbischof 108
 Paulsen, Peter, gdr., Brændstrup 115
 Paulsen, P. P. 18, 23, 35, 76, 98
 Pedersen, Guttorm 222, 230
 Petersen, Alfred, biskop 250, 254, 256f, 269
 Petersen, Andreas 194, 227
 Petersen, A. W., tegner 61
 Petersen, Friedrich, generalsuperintendent 33
 Petersen, Hans Egon 203-205
 Petersen, H. F. 39, 45-47, 53f, 76f, 79f, 82, 87-91, 93-95, 97-98, 100, 102-109, 115, 117, 123, 125-133,

- 137-139, 141f, 143-146, 148, 153,
155, 179, 181, 187, 193f, 198,
200, 206f, 217-220, 239
- Pors, Jørgen 159
Prahl, Friedrich 207
Priess, Hauptlehrer, Adelby 93
- Rasmussen, Frederik Marius 45
Rasmussen, Kirsten Busk 123
Rathlou, Viggo J. von Holstein 62,
79
Rechendorff, Torben 275
Rommerdahl, Immanuel 169, 172,
217
Röh, Meta 240
- Salomonsen, Martin 243
Sauer mann, Dr. Ernst 76f
Schack, Erik H., generalkonsul, gre-
ve 157
Schjørring, Emil 157, 173, 224
Schmidt, Erwin 84
Schmidt, Johannes (Schmidt-Wod-
der) 21, 72-74, 89, 92
Schmidt, P., snedkermester 77
Schmidt, Severin 64
Schróder, Ernst 50, 68, 73, 88
Schweitzer, Albert 104, 155
Siemonsen, Hermann 72f, 84, 88,
92f
Sievers, Dr. Wilhelm, landråd, over-
borgmester 57, 92, 95
- Simonsen, Peter 62
Skjødt-Jakobsen, Lars 273
Skrum sager, Jutta 58
Sommer, Johs. 49f, 57
Styhr, H. H., grosserer, København
119
Svendsen, Jens 255, 262, 269
Svensson, A. 116
Söderblom, ærkebiskop 67, 69, 74
Sørensen, kaptajn 135
Sørensen, Maren 40, 43-45, 54,
100, 123, 128, 159, 162-164, 168,
185, 242
- Tange, Anders 56, 139, 184-187
Tappe, Paul, pastor 233, 240
Thomsen, Klaus 258
Thomsen, Peter 16-18, 20, 22f, 25f,
31, 34f, 74
Thomsen, Th., fotograf, Flensborg
81, 109
Thorvaldsen, billedhugger 42
Thygesen, Frants 180
Thyssen, A. Pontoppidan 213, 242
Todsén, overborgmester 26, 70,
73f
Tonnesen, Johannes, pastor 244,
248
Tonnesen, L. C., lærer 115
Tychsen, Skovlundmark 116
Tønnsen, Hans, lærer, Brebøl 151
- Töwe, Hans, pastor, Harreslev
108
- Uldall, Niels 18, 23, 34, 64, 66, 68,
70, 74, 112f
Uldall, Stine 18, 70, 111
- Vigen, Terje 76
Vigli-Petersen, Peder 149f, 166,
169, 171, 175
Vogt, Dr. ing. Helmut 140f, 144
Völkel, Eduard, biskop 57, 73, 88-
90
- Warncke, Otto Marius 137, 173
Wegener, C., biskop 17, 34-37, 58,
64, 69, 72, 76f, 79
Wehlitz, Paul 153
Westendorf, pastor 241
Wester, Reinhard, biskop 201f, 204-
206, 209, 213, 246-248, 250
Westergaard-Jacobsen, Anton,
førstepræst, provst 188, 220, 231,
236f, 244
Wilckens, August 77
Wingender, Franz 255
Wolfhagen, Ib 258, 273
Wulf, pastor 187
Waack, Karl 55f
- Zachariasen, A. C., orgelbygger,
Aarhus 77

STUDIEAFDELINGENS UDGIVELSER

1. Hermann Clausen: Der Aufbau der Demokratie in der Stadt Schleswig nach zwei Weltkriegen. 303 s. 1966. (Udsolgt)
2. H. V. Gregersen: Niels Heldvad 1564-1634. Ein Schleswiger der nordischen Renaissance – Ein Bild seines Lebens und seiner Zeit. 272 s. 1967. (Udsolgt).
3. Lorenz Rerup: A. D. Jørgensen. Historiker aus dem schleswigschen Grenzland (1840-1897). 160 s. 1967. (Udsolgt)
4. Vores egne vindver. Ved Poul Kürstein. 192 s. 1967. (Udsolgt)
5. Nørre og Sønder Gøs Herred. Red. af Poul Kürstein. 205 s. 1969. (Udsolgt)
6. Hartwig Schlegelberger: Europa set fra den dansk-tyske grænse. 121 s. 1971.
7. L. S. Ravn: Lærerne under sprogreskripterne 1851-1864. 295 s. 1971. (Udsolgt)
8. Barn i Flensborg 1890-1920. Ved Poul Kürstein. 343 s. 1972 og 1973. (Udsolgt)
9. Helmut Leckband: Krigsfangelazarettet i Tamanskajagaden. 269 s. 1973 og 1974. (Udsolgt)
10. Søren Ryge Petersen: Dansk eller tysk? En undersøgelse af sprogforholdene i en flersproget sydslesvigsk kommune i 1973. 173 s. 1975.
11. Anders Ture Lindstrøm: Landet Slesvig-Holstens politiske historie i hovedtræk 1945-1954. 200 s. 1975.
12. Barn og ung i Flensborg 1920-1945. Red. af Lars Schubert og Johann Runge. 335 s. 1977.
13. Paul Tappe: Det gamle Læk i billeder og tekst. 119 s. 1977. (Udsolgt)
14. Egernførde bys historie. Red. af Harald Jørgensen, Frants Thygesen og O.M. Olesen. 291 s. 1980.
15. Jane Bossen/Helge Krempin: Granit i Angel. Romansk stenhuggerkunst i et sydslesvigsk landskab. 93 s. 1980. – Bogen har fået prædikaten »Godt Bogarbejde 1980«. (Udsolgt)
16. Carsten R. Mogensen: Dansk i hagekorsets skygge. Det tredje rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-1939. 444 s. 1981. (Udsolgt)
17. Johann Runge: Sønderjyden Christian Paulsen. Et slesvigsk levnedsløb. 344 s. 1981. (Udsolgt)
18. Paul Tappe: Det gamle Kær herred i billeder og tekst. 228 s. 1982. (Udsolgt)
19. Franz Wingender: Mit danske liv. Baggrund og grundlag for en tilværelse som dansk i Sydslesvig 1920-1950. 218 s. 1983. (Udsolgt)
20. Franz Wingender: Krigens lænker. Dansk sydslesvigers dagbog 1933-1944. 211 s. 1984.
21. Lars N. Henningsen: Provinsmatadorer fra 1700-årene. 472 s. 1985. (Udsolgt)
22. Barn og ung i Sydslesvig 1900-1982. 2 bd. Red. af Jørgen Hamre og Johann Runge. 510 s. 1986. (Udsolgt)
23. Jane Bossen/Helge Krempin: Helligåndskirken i Flensborg 1386-1986. 108 s. 1986.
24. Bjørn Poulsen: Land-By-Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. 299 s. 1988. (Udsolgt)
25. Franz Wingender: Modstand i Sydslesvig – før og efter 1945. 207 s. 1988. (Udsolgt)
26. Ole Ventegodt: Redere, rejser og regnskaber. Et par flensborgske partrederi-regnskaber 1783-1812. 258 s. 1989. (Udsolgt)
27. Franz Wingender. Generalsekretær Frederik Petersen. En danskhedens repræsentant i Sydslesvig 1923-45. 122 s. 1990. (Udsolgt)

28. Duborg-Skole-clever i krigens år. På korsvej mellem nødvendighed og frivillighed. 152 s. 1990.
29. W.L.Christiansen: Mit brogede politiske liv. 128 s. 1990. (Udsolgt)
30. Hans Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 – som folkelig og national bevægelse. 434 s. 1990. (Udsolgt)
31. Lars N.Henningsen og Jørgen Hamre: Dansk biblioteksvirke i Sydslesvig – et bidrag til grænselandets kulturhistorie 1841-1891-1921-1991. 184 s. 1991.
32. W.L.Christiansen: Meine Geschichte der Socialdemokratischen Partei Flensburg. Sozialdemokraten zwischen Deutsch und Dänisch 1945-1954. 230 s. 1993.
33. Hans Nielsen: Streifzüge durch mein Leben. 219 s. 1994.
34. Gunnar Ryge Petersen: Agtrup danske skole 1946-1981. 115 s. 1995.
35. Lars N.Henningsen: Kirke og folk i Grænselandet. Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-1996. 310 s. 1996.

ARKIVSERIEN

1. Lars N.Henningsen: Foreningsarkiver i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. 52 s. 1992.
2. Lars N.Henningsen: Danske Kirebøger i Sydslesvig. 117 s. 1993.
3. Lars N.Henningsen: Personarkiver i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. 80 s. 1993.
4. Johannes Christiaansen: Familien Rønnenkamp fra Flensburg – en slægtshistorie fra helstatens dage. 128 s. 1994.

Titlerne 20ff er i kommission hos **Padborg Boghandel**, Nørregade 16, DK-6330 Padborg. De resterende ældre titler bestilles hos **Dansk Boghandel**, Nørregade 74, D-24939 Flensburg.

For øvrigt skulle enhver titel – undtagen de udsolgte – kunne bestilles hos Deres egen boghandler.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,
Nørregade 59, D-24939 Flensburg – Postbox 528, DK-6330 Padborg.

Dansk Centralbibliotek

3226624162

Studiefdelingen ved
Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig